

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

MAGISTRSKO DELO

**EKONOMSKA ZGODOVINA POMURJA IN PERSPEKTIVE
POMURSKEGA GOSPODARSTVA**

Ljubljana, september 2016

ALJOŠA ŠKAPER

IZJAVA O AVTORSTVU

Podpisani Aljoša Škaper, študent Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, avtor predloženega dela z naslovom Ekonomska zgodovina Pomurja in perspektive pomurskega gospodarstva, pripravljenega v sodelovanju s svetovalcem red. prof. dr. Andrejem Sušjanom

IZJAVLJAM

1. da sem predloženo delo pripravil samostojno;
2. da je tiskana oblika predloženega dela istovetna njegovi elektronski obliki;
3. da je besedilo predloženega dela jezikovno korektno in tehnično pripravljeno v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, kar pomeni, da sem poskrbel, da so dela in mnenja drugih avtorjev oziroma avtoric, ki jih uporabljam oziroma navajam v besedilu, citirana oziroma povzeta v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani;
4. da se zavedam, da je plagiatorstvo – predstavljanje tujih del (v pisni ali grafični obliki) kot mojih lastnih – kaznivo po Kazenskem zakoniku Republike Slovenije;
5. da se zavedam posledic, ki bi jih na osnovi predloženega dela dokazano plagiatorstvo lahko predstavljalo za moj status na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani v skladu z relevantnim pravilnikom;
6. da sem pridobil vsa potrebna dovoljenja za uporabo podatkov in avtorskih del v predloženem delu in jih v njem jasno označil;
7. da sem pri pripravi predloženega dela ravnal v skladu z etičnimi načeli in, kjer je to potrebno, za raziskavo pridobil soglasje etične komisije;
8. da soglašam, da se elektronska oblika predloženega dela uporabi za preverjanje podobnosti vsebine z drugimi deli s programsko opremo za preverjanje podobnosti vsebine, ki je povezana s študijskim informacijskim sistemom članice;
9. da na Univerzo v Ljubljani neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno prenašam pravico shranitve predloženega dela v elektronski obliki, pravico reproduciranja ter pravico dajanja predloženega dela na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija Univerze v Ljubljani;
10. da hkrati z objavo predloženega dela dovoljujem objavo svojih osebnih podatkov, ki so navedeni v njem in v tej izjavi.

V Ljubljani, dne 19. 9. 2016

Podpis študenta: _____

KAZALO

UVOD	1
1 ZGODOVINSKI PREGLED RAZVOJA POMURJA DO PRIKLJUČITVE JUGOSLAVIJI	3
1.1 O Pomurju	3
1.2 Uvod v pomursko zgodovino	4
1.3 Prazgodovinski čas	5
1.4 Obdobje starega veka.....	6
1.5 Pomurje v zgodnjem srednjem veku (5.–11. stol.).....	7
1.6 Pomurje v visokem in poznem srednjem veku (11.–15. stol.)	9
1.6.1 Oblikovanje slovensko-madžarske narodnostne meje	10
1.6.2 Gospodarske razmere	10
1.7 Pomurje v zgodnjem novem veku (1500–1750).....	11
1.7.1 Razmere na ozemlju Slovenije.....	11
1.7.2 Stanje v Pomurju.....	12
1.7.3 Turški vpadi	13
1.7.4 Reformacija.....	14
1.7.5 Gospodarske okoliščine	15
1.7.6 Protireformacija	16
1.8 Pomurje v visokem novem veku (1750–1850).....	17
1.8.1 Evropski okvir dogajanj	17
1.8.2 Razmere v Habsburški monarhiji.....	18
1.9 Pomurje v poznem novem veku (1850–1918).....	20
1.9.1 Poskusi madžarizacije Prekmurcev.....	20
1.9.2 Gospodarsko zaostajanje Pomurja	23
1.10 Prva svetovna vojna in usoda Pomurja.....	27
2 POMURSKO GOSPODARSTVO V PRVI IN DRUGI JUGOSLAVIJI.....	29
2.1 Gospodarstvo Pomurja od leta 1918 do 1941.....	29
2.1.1 Prometne povezave po 1. svetovni vojni	32
2.1.2 Agrarna reforma	33
2.2 Pomurje med 2. svetovno vojno in po njej	37
2.2.1 Druga svetovna vojna.....	37
2.2.2 Povojno obdobje do 70. let	39
2.3 Pomurje od 70. let do osamosvojitve Slovenije	43
2.3.1 Razmere v Jugoslaviji	43
2.3.2 Stanje v Sloveniji	44
2.3.3 Stanje v Pomurju.....	46
3 INSTITUCIONALNI OKVIR RAZVOJA POMURJA V SAMOSTOJNI	

SLOVENIJI	52
3.1 Začetki slovenske regionalizacije.....	53
3.2 Gospodarsko stanje Pomurja po osamosvojitvi	54
3.3 Pomurje v drugi polovici 90. let.....	55
3.4 Pomurje na prelomu tisočletja.....	61
3.4.1 Gospodarski kazalniki na začetku 3. tisočletja	61
3.4.2 Neposredne naložbe do leta 2003	62
3.5 Institucionalni okvir pospeševanja razvoja Pomurja.....	63
3.5.1 Nastanek Sklada za regionalni razvoj.....	64
3.5.2 Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja	65
3.5.3 Strategija gospodarskega razvoja Slovenije	66
3.5.4 Strategija regionalnega razvoja Slovenije in IRO.....	66
3.6 Pomurski zakon in podzakonski akti.....	68
3.7 Nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja.....	69
3.8 Poročilo Vlade RS o izvajanju pomurskega zakona	70
4 TRENUTNO STANJE V POMURJU IN POGLED V PRIHODNOST.....	72
4.1 Regionalne razvojne agencije.....	72
4.1.1 Regionalni razvojni program 2007–2013	72
4.1.2 Izvedbeni načrt pomurske regije 2010–2012.....	75
4.2 Program spodbujanja konkurenčnosti pomurske regije	76
4.3 Rezultati RRP 2007–2013 v primerjavi s cilji	79
4.4 RRP 2014–2020	82
4.5 Trenutni (ne)uspeh dosega ciljev za obdobje do leta 2020	84
4.6 Trenutno stanje v regiji v primerjavi z ostalo Slovenijo	85
4.6.1 Primerjava pomurskih kazalnikov s povprečjem Slovenije.....	85
4.6.2 Neposredne naložbe.....	86
4.6.3 Gospodarsko stanje leta 2015	86
4.7 Pogled v prihodnost.....	87
4.8 Mnenja pomurskih razvojnih agencij.....	88
4.8.1 Vloga pomurskih razvojnih agencij in vloga države	89
4.8.2 Komentar trenutne pomurske gospodarske slike in nasveti za prihodnost.....	91
SKLEP.....	94
LITERATURA IN VIRI.....	96
PRILOGE	
KAZALO TABEL	
Tabela 1: Struktura pomurskega prebivalstva leta 1891	24

Tabela 2: Cene živine v Prekmurju in ostali Sloveniji v din	31
Tabela 3: Posestna struktura v pomurskih okrajih leta 1931	34
Tabela 4: Delež kmečkih gospodarstev glede na velikost zemlje v lasti.....	35
Tabela 5: Narodni dohodek na prebivalca v letu 1968 v din, manj razvite občine in Slovenija	47
Tabela 6: Narodni dohodek na prebivalca leta 1973 v din	48
Tabela 7: Gibanje družbenega proizvoda na prebivalca v slovenskih občinah v letih 1975–1990 (v din).....	49
Tabela 8: Struktura zaposlenih po stopnji strokovne izobrazbe v letih 1981 in 1988 v Sloveniji in v Pomurju	51
Tabela 9: Delež kmečkega prebivalstva od skupnega (v %) v letu 1991	53
Tabela 10: Bruto dodana vrednost na prebivalca, indeks ravni, Slovenija = 100	54
Tabela 11: Delež brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu v %.....	54
Tabela 12: Število podjetij na 1.000 prebivalcev	55
Tabela 13: Deleži brezposelnih po stopnjah izobrazbe v vseh brezposelnih junija 1995 ..	56
Tabela 14: Osnova za dohodnino na prebivalca v letu 1993, indeks Slovenija = 100	57
Tabela 15: Stopnje BDP v slovenskih regijah v letu 1996	57
Tabela 16: Delovna/kapitalna intenzivnost slovenskih regij leta 1997 in 1998	58
Tabela 17: Sintezna ocena razvojnih možnosti regij glede na ključne faktorje za razvoj inovativnosti in podjetništva.....	61
Tabela 18: Indeks ravni BDP leta 2000.....	62
Tabela 19: Stopnja registrirane brezposelnosti po regijah, v %	62
Tabela 20: Neposredne naložbe v slovenskih regijah med letoma 1998 in 2003.....	63
Tabela 21: Naravni prirast na 1.000 prebivalcev v pomurski regiji od 1998 do 2002	66
Tabela 22: Gospodarski kazalniki v Pomurju v letih 1995 in 2005	73
Tabela 23: Gospodarski kazalniki in postavljeni cilji do leta 2013.....	75
Tabela 24: Gospodarski kazalniki za Pomurje v različnih obdobjih	76
Tabela 25: Postavljeni cilji RRP do leta 2013 in njihova realizacija	79
Tabela 26: Cilji RRP s področja gospodarskega razvoja do leta 2013.....	80
Tabela 27: Kazalniki in cilji s področja razvoja človeških virov RRP-ja do leta 2013.....	81
Tabela 28: Cilji konkurenčnega in zelenega pomurskega gospodarstva do leta 2023	83
Tabela 29: BDP v regiji po podatkih	85

KAZALO SLIK

Slika 1: Pomurje v primerjavi s slovenskim povprečjem leta 2006.....	74
--	----

UVOD

Kot ponosnega Pomurca me je moja regija vedno zanimala. Že pred študijem ekonomije sem se zanimal za pomursko gospodarsko sliko. Odkar pomnim, sem vedno bral ali poslušal o izjemno slabi gospodarski situaciji v regiji in o dilemah, kako slednjo popraviti ter regijo dokončno približati drugim (razvitejšim) regijam. Poleg zanimanja za zgodovino in gospodarstvo svoje regije me je k obdelavi te teme še najbolj motiviralo dejstvo, da podoben izčrpen zgodovinsko-gospodarski pregled regije še ne obstaja. Sam pojem »Pomurje« sicer obrazložim na začetku 1. poglavja.

Koliko je zgodovina vplivala na razvoj Pomurja, Pomurcev in njihovega gospodarstva? Je za slabo trenutno gospodarsko kondicijo Pomurja kriva preteklost? Kaj pa dejstvo, da je bilo Pomurje obmejna regija skozi celotno svojo zgodovino? Koliko so lega in naravne danosti vplivale na pomurski gospodarski razvoj, koliko politika in različne državne oblasti?

Pri iskanju odgovorov na omenjena vprašanja se lotim temeljite raziskave pomurske zgodovine, od prvih najdb in poselitev naprej. Ob tem iščem povezave med političnim stanjem in klimo v regiji ter gospodarstvom regije. Slednje potem primerjam z ostalimi našimi regijami in tudi širše. Je bilo Pomurje že od nekdaj slabše razvito od svoje okolice? Je bilo vedno gospodarsko zaostalo?

Pomurje je bilo že od nekdaj slabše poseljena obmejna regija, vse od prazgodovine naprej. Podvrženo je bilo sporom, vojnarn in ozemeljskim nejasnostim. V srednjem in novem veku je severovzhod Slovenije spadal pod madžarsko oblast. V magistrskem delu je obdelana situacija v regiji v vseh zgodovinskih obdobjih in kako je ta vplivala na ekonomijo regije. Med letoma 1918 in 1991 se centralna oblast pomakne iz Budimpešte v Beograd. Za ta čas so podatki (predvsem gospodarski kazalniki) že bolj dostopni. V delu opišem tudi položaj v državi, predvsem pa podrobno analiziram pomurske gospodarske kazalnike in jih primerjam s kazalniki v ostalih regijah.

Obdobje tranzicije je prineslo novonastali Sloveniji ogromne politične, družbene in gospodarske spremembe. Osnovni ukrep v gospodarstvu sta odprava družbene lastnine in z zapletenim lastninjenjem vzpostavljen sistem zasebne lastnine. Slovenija je po mnenju Malačiča (2006, str. 136–137) dokaj hitro premagala krizo ob prehodu. To pa ne velja za Prekmurje. Prevladujoče kmetijstvo in delovno intenzivna industrijska dejavnost ob pomanjkanju storitev pomenita slabe obete. Prekmursko gospodarstvo se je slabo znašlo tudi v privatizaciji.

Zgornje trditve poskušam preveriti z novejšimi kazalniki gospodarstva in jih še podrobneje primerjati z ostalo Slovenijo. Osredotočim se na analizo vloge države pri reševanju pomurskega gospodarskega stanja. Kakšni ukrepi so bili sprejeti? Kako so bili uspešni? Kaj pa vloga regionalnih razvojnih institucij?

Razlike v regionalnem razvoju po letu 1991 so se še povečale. Konkretnije se oblast tega problema začne lotevati leta 1999 s sprejemom zakona, ki naj bi pospešil zmanjšanje regionalnih razlik, to je Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja (Ur.l. RS, št. 60/99, 93/05). Temu zakonu sledijo sprejetja raznih dopolnil in tudi novih strategij, poročil, regionalnih razvojnih programov, predvsem pa sprejetje t.i. pomurskega zakona s polnim imenom Zakon o razvojni podpori Pomurski regiji v obdobju 2010–2015 (Ur.l. RS, št. 87/2009). V magistrskem delu preverjam, kako so se vsi ti ukrepi obnesli v praksi in ali pomenijo približevanje Pomurja ostalim regijam. Opišem tudi ukrepe in cilje, ki jih država in druge institucije načrtujejo za Pomurje v prihodnosti. Še konkretnjši vpogled v trenutno in prihodnjo situacijo pridobim z intervjuvanjem predstavnikov Pomurske gospodarske zbornice, regionalne razvojne agencije in Pomurskega tehnološkega parka. Na koncu podajam lastno mnenje glede na celovit pregled stanja.

Namen magistrskega dela je podrobno proučiti celotno zgodovino regije s poudarkom na gospodarstvu in najti vzroke gospodarskega zaostajanja regije. V delu preverjam najnovjše gospodarske kazalnike za Pomurje in jih primerjam z drugimi slovenskimi regijami. Na koncu še pogledam, kakšni so obeti za Pomurje od države in drugih relevantnih institucij, s pomočjo intervjujev preverim mnenje pomurskih razvojnih agencij o trenutnem in prihodnjem stanju ter na podlagi zgodovinsko-gospodarskega pregleda podam svoje mnenje o prihodnjih usmeritvah pomurskega gospodarstva.

Cilji, ki jih želim doseči in izhajajo iz namena dela, so naslednji:

- s podrobno analizo želim najti povezavo med gospodarskim stanjem Pomurja in zgodovinskim ozadjem regije.
- Začutiti gospodarski utrip Pomurja ne le z zbiranjem in obdelavo podatkov, ampak tudi v praksi z intervjuji z najpomembnejšimi pomurskimi razvojnimi institucijami.
- Preveriti konkretno delo omenjenih institucij in njihove napotke za naprej, ob tem pa tudi samostojno podati neko usmeritev za prihodnji gospodarski preboj Pomurja.

Magistrsko delo vsebuje podroben pregled in analizo strokovne literature, znanstvenih razprav, zbornikov, raziskav in člankov domačih in tujih strokovnjakov s področja obravnavane teme. Pregledal sem tudi vse relevantne starejše vire. Srečal sem se s precej omejitvami, saj celovit pregled še ne obstaja, poleg tega so podatki ponavadi deljeni; nanašajo se samo na Prekmurje ali samo na štajerski del Pomurja.

1. poglavje je pretežno teoretično, saj je potekalo ob prebiranju velikih količin primerne literature in smiselni uporabi le-te v okviru magistrskega dela. Tu sta uporabljeni zgodovinska metoda in metoda deskripcije, poleg teh tudi metoda analize, saj sem do zaključkov za Pomurje prišel preko širše slike (stanja v širši regiji). To poglavje vsebuje celovit pregled pomurske (pra)zgodovine vse do konca 1. svetovne vojne.

V 2. in 3. poglavju se prepletata teoretični in empirični del. Teoretični del se nanaša na

zbiranje in analizo gospodarskih podatkov iz sodobne zgodovine kot tudi sprejetih zakonov in drugih državnih predpisov. Tu je poleg zgodovinske metode in metode deskripcije uporabljena metoda sinteze, saj so združeni podatki iz posameznih območij Pomurja vključeni v smiselno, zaključeno enoto. V okviru empiričnega dela je uporabljena primerjalna metoda, s katero sem primerjal rezultate pomurskega gospodarstva z drugimi slovenskimi regijami. 2. poglavje govori o stanju pomurskega gospodarstva pod Jugoslavijo, 3. pa o stanju v samostojni Sloveniji in sprejetih regionalnih ukrepih. V slednjem je uporabljena še metoda analize, s katero sem podrobno razčlenil posamezne državne akte.

4. poglavje je pretežno empirično. Poleg opisa regionalne agencije in njenih postavljenih ciljev z deskriptivno metodo sem uporabil še metodo zbiranja primarnih podatkov, in sicer pri intervjujih s predstavniki pomurskih razvojnih institucij. To poglavje vsebuje tudi moj pogled na temo in napotke za naprej.

1 ZGODOVINSKI PREGLED RAZVOJA POMURJA DO PRIKLJUČITVE JUGOSLAVIJI

1.1 O Pomurju

Pomurje je najbolj severovzhodna in tudi najbolj ravninska regija izmed 12 slovenskih statističnih regij v Sloveniji ter je najbolj oddaljena od našega centra oz. glavnega mesta Ljubljane. V Pomurju se stikajo tri različne kulture: slovanska, germanska in ugro-finska. Po podatkih Statističnega urada Slovenije (Teritorialne enote in hišne številke po statističnih regijah, Slovenija, polletno, b.l.) je med največjimi po številu občin (27), po površini pa med najmanjšimi. Po podatkih za leto 2016 meri skupno 1.337 kvadratnih kilometrov, kar je le 6,6 % površine Slovenije, ki znaša 20.273 kvadratnih kilometrov. Prebivalcev je bilo v 1. polovici leta 2016 116.078 (Prebivalstvo po starosti in spolu, statistične regije, Slovenija, polletno, b.l.), kar ni najmanj med vsemi regijami, je pa vseeno le 5,6 % celotnega prebivalstva Slovenije. Število prebivalcev se sicer že vrsto let vztrajno zmanjšuje. Leta 2004 je npr. bilo prebivalcev 123.073, kar je 5,2 % več kot čez 11 let. Po podatkih Regionalnega razvojnega programa (v nadaljevanju RRP) Mura (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 18) so vzroki nizka rodnost, visoka umrljivost in odseljevanje v druge regije. Poleg ravninskega sveta, celinskega podnebja in posledično ugodnih razmer za precej razširjeno kmetijstvo je za Pomurje značilna reka Mura, ki teče v njegovem osrčju, turistična privlačnost regije, slabša gospodarska razvitost, zaostajanje za ostalimi regijami, podeželskost. Sodeč po Vratuši (2008, str. 20) je Prekmurje, še posebej Goričko, pokrajina z največ sončnih dni in z najmanj padavinami v Sloveniji. Take razmere so ugodne za razvoj vinogradništva, sadjarstva in živinoreje, poljščine pa pogosto zdesetkata toča ali suša.

Pomurje je geografsko-politična tvorba, ki vsebuje dva izrazito geografsko in

zgodovinsko-politično ločena sestavna dela: levi breg Mure – Prekmurje, ki se deli na Dolinsko na jugu, Ravensko v osrednjem delu in gričevnato Goričko na severu, in desni breg Mure – Apaško in Mursko polje z delom gričevnatih Slovenskih goric, ki pa imata, sodeč po Rauchu (2008, str. 131–132), tudi nekaj skupnih lastnosti. Pomembnejša pomurska mesta so Murska Sobota in Lendava v Prekmurju ter Ljutomer in Gornja Radgona na drugem bregu reke Mure ter Lenart in Ormož, ki ležita na meji med podravsko in pomursko regijo.

Več kot 60 let nazaj so ustanovljene posebne strokovne komisije, katerih naloga je bila najprej podrobno analizirati razna področja, kot so kmetijstvo, gozdarstvo ipd., potem pa narediti razvojne načrte, prišle do pomembnega zaključka. Kot ugotavlja Lapajne - Oblak (1956, str. 61–63), je bil prvi uspeh dela lokalnih strokovnjakov pri regionalnem načrtu strokovna ugotovitev in odločitev, da spada pokrajina na obeh bregovih Mure v eno geografsko, gospodarsko in politično enoto z imenom Pomurje. S tem je bila, kot pravi, odstranjena umetna politična pregraja, ki jo je reka Mura predstavljala več stoletij in delila pokrajino, ki ima isti značaj, na dva dela.

Kot ugotavlja Vratuša (2008, str. 19), se je po združitvi ogrskih Slovencev z matično Slovenijo (Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev) leta 1919 naziv Prekmurje ustalil, pokrajina pa skupaj z občinami na desnem bregu Mure tvori Pomurje.

Če pogledamo širše, je Pomurje edinstvena obmejna slovenska regija, saj meji na 3 države: na severu na Avstrijo, na vzhodu na Madžarsko in na jugu na Hrvaško. Središče Pomurja je Murska Sobota, ki je približno enako (okrog 200 kilometrov) oddaljena od Ljubljane in 4 drugih glavnih mest – avstrijskega Dunaja, slovaške Bratislave, hrvaškega Zagreba in madžarske Budimpešte. To pomeni približno 12-milijonski trg v obsegu 300 kilometrov in zelo ugodno geostrateško lego (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 63).

Prekmurje, torej levi breg reke Mure, spada sicer med tiste slovenske pokrajine, kjer so državne meje najmočnejše vplivale na družbeno-geografski razvoj. Meje so ga v bližnji in daljni preteklosti odtrgale od naravno-geografsko enotnega slovenskega Pomurja. Kot regija z današnjim imenom se je rodilo po 1. svetovni vojni s saintgermainsko in trianonsko mirovno pogodbo. Do takrat je bilo skozi tisočletje pod madžarsko državno upravo. Dolgotrajna ločitev od ostalih slovenskih pokrajin mu je v primerjavi s sosedsom vtisnila nekatere družbeno-geografske posebnosti, ki pa danes vedno bolj izginjajo. Po mnenju Kerta in Olasa (1993, str. 135) bi mu morali pomagati, da bi se bolj povežalo z ostalo Slovenijo. Državne meje ob njem so večkrat prestavljali, zapirali in odpirali. Komaj zgrajene mostove na Muri so v vojni rušili in železniške proge ukinjali. Vse to je negativno vplivalo na gospodarski in populacijski razvoj skozi zgodovino.

1.2 Uvod v pomursko zgodovino

Že Fujs (2002, str. 82) je raziskovala pojem »sive lise v slovenskem zgodovinopisju«, ki

naj bi jo predstavljalo Prekmurje (torej zgolj levi breg Mure). Pravi, da zapisov o Prekmurju ni moč najti v celovitih pregledih slovenske zgodovine oz. njenih posameznih obdobjih. Kljub temu pa obstajajo publikacije, npr. topografije in bibliografije, kjer so med drugim obdelane celo mikroteme, kot npr. letala nad Prekmurjem. So pa še vedno cela neraziskana in neobdelana obdobja, ki čakajo svoje raziskovalce.

Iz razpoložljive literature poskušam v delu zaobjeti celoten zgodovinski pregled regije, vse od prvih zapisov naprej, s poudarkom na gospodarstvu. Raziskovanje je oteževalo tudi dejstvo, da je bilo Prekmurje tako dolgo ločeno od Slovenije. Zgodovinski zapisi namreč po navadi ne obdelajo celotne regije, ampak ločeno – le Prekmurje ali zgolj desni, štajerski breg Mure – Prlekijo.

Formalni in neformalni sedež regije je že od nekdaj Murska Sobota, mesto, ki danes šteje okrog 15.000 prebivalcev. Naše poznavanje tega, kako zanimivo za poselitev je bilo območje današnje Murske Sobote z okolico v zgodovini, se po zaslugi arheoloških izkopavanj v zadnjem času spreminja iz dneva v dan. Tako smo se po mnenju Fujsove (2008, str. 171–173) pred kratkim nehali spraševati, kdaj se je Murska Sobota razvila v regionalno središče, saj so prav izkopavanja, ki so potekala na trasi nove avtoceste in v njeni okolici v zadnjem desetletju, pokazala, da je bila ta pokrajina zanimiva za naselitev v vseh arheoloških obdobjih, vse do danes. Čeprav so se razlogi priseljevanja z urbanizacijo in razvojem raznih javnih in gospodarskih institucij v novem veku bistveno spremenili, so jih od nekdaj opredeljevale naravne danosti in z njimi povezane komunikacijske možnosti. Bogata arheološka najdišča od poznega neolitika v 4. tisočletju pr. n. št. pa do bakrene, bronaste, železne in rimske dobe ter prve slovanske poselitve v poznem 6. stol. n. št. pričajo o neprekinjenem poseljevanju južnih obrobij današnjega mesta. Prav s slovansko poselitvijo naj bi bilo povezano ime mesta – Sobota. Tako kot številna enaka imena na območju prvotne slovanske naselitve na današnjem Madžarskem naj bi izviralo iz osebne imena Sabota (sabbatum). Slovenska ljudska oblika imena je še vedno – kot tudi v preteklosti – Sobota, vse madžarske oblike pa so pisane z dodatkom Murska. Več o zgodovini pa v nadaljevanju poglavja.

1.3 Prazgodovinski čas

Najdbe dokazujejo obstoj pragozdov in tudi besnenje naravnih katastrof, ki so v prazgodovini predrugačile to pokrajino. Menjavala sta se toplo podnebje in ledena doba, pa spet otoplitev, ki je stalila led in sneg. Dravsko in Mursko polje s Slovenskimi goricami je dolgo pokrivalo Panonsko morje. Ostanek tega morja iz pradavnine je Blatno jezero na Madžarskem. Ko pa je narava to dovolila, so z vzhoda proti toku ob rekah Dravi, Savi, Muri in Donavi začeli prihajati prvi prebivalci. Svoja domovanja so imeli najprej na vzpetinah, šele pozneje po nižinah (Ribič, 2010, str. 11–12).

V prazgodovinskem obdobju so srednjeevropske pokrajine izoblikovale kulturne kroge, ki

so se med seboj prepletali, dopolnjevali in ustvarjali svoja vplivna območja. Ugotovili bomo, da je bila tudi severovzhodna slovenska pokrajina – Pomurje – v prazgodovinskem obdobju del večjega kulturnega kompleksa, v katerega sodijo danes pokrajine v jugovzhodni Avstriji, severozahodni Hrvaški in zahodni Madžarski, jugozahodni Slovaški in na Moravskem (Šavel, 1996, str. 17).

Pomurje, če povzamem Šavlovo (1994, str. 11–14), je bilo privlačno za poselitev v vseh arheoloških obdobjih. Seveda v nekaterih obdobjih bolj, v drugih manj. Najmočnejša je bila poselitev ob koncu kamene dobe (do leta 6000 pred našim štetjem) in skozi vso bakreno dobo (med leti 4000 in 2300 pred našim štetjem). Pri tem je pomembno to, da je bila ob Muri odprta pot v ravninski in gričevnat svet od vzhoda proti zahodu. Po tej poti so v prazgodovini na ta prostor prihajala različna ljudstva. Vrednost pokrajine sicer zmanjša pomanjkanje rudnega bogastva, ki tudi pomeni izrazito kmečko naselitev (zaradi poljedelske izrabe tal) že od prvih poselitev naprej vse do danes. Poglavitna gospodarska dejavnost je tako bilo agrarno gospodarstvo, najdbe pa pričajo tudi o obstoju kovinsko-predelovalne dejavnosti. Gostota naselitve sicer variira – v ravninskem delu naj bi bile gosto strnjene vasi, v gričevnatem svetu na obeh straneh Mure, npr. v Apaški kotlini na desnem bregu reke, pa je poselitev redkejša.

Predslovensko naselitev desnega brega Mure raziskuje Pahič (1968, str. 158–164). Po njegovem se naselitvena zgodovina Slovenskih goric začne komaj na začetku 2. tisočletja pr. n. št. A ker je bila pokrajina v Pomurju naseljena že prej, dopušča možnost naselitve človeka še prej. Pomanjkanje naravnih bogastev je pokrajino omejilo le na poljedelso izrabo tal. Tu se je uveljavila kmečka naselitev, ki je pozneje, v starem in srednjem veku, z vinogradništvom dobila še eno vrsto specializirane proizvodnje.

1.4 Obdobje starega veka

Čas bronaste dobe (od 2000 do 750 pr. n. št.) pomeni navezovanje Pomurja na panonsko-balkanski prostor, torej nova znanja prihajajo z vzhodnoevropskega predela. V zgodnji bronasti dobi pride tudi v Pomurju do priselitev novih, t.i. indoevropskih ljudstev iz evrazijskega prostora. Njihov prajezik je temelj večine evropskih jezikov, tudi slovenskega. Najdbe iz zgodnje bronaste dobe so nastale pod vplivom kulture srednje Evrope, današnje Češke, Moravske, spodnje Avstrije in srednje Nemčije (Šavel, 1994, str. 53).

Celostne poselitvene slike celotne pokrajine med letoma 1800 in 1400 pr. n. št. naj še ne bi bilo, ker zaenkrat še ni najdb iz tega časa. Desni breg Mure je postal aktualen za poselitev v času pozne bronaste dobe (kulture žarnih grobišč), to je od 13. do 8. stol. pr. n. št. Čas starejše železne dobe (nekje med letoma 1000 in 300 pr. n. št.) pa je spremenil Pomurje v precej zapuščeno pokrajino in manj pomembno področje na robu cvetočih vzhodnoalpskih železnodobnih (halštatskih) kultur, saj iz tega časa ni najdb. Takšen opusteli videz, po

mnenju Kuzmiča (1996, str. 183), daje pokrajina tudi v času vdora Keltov (čas mlajše železne dobe, od leta 300 do 1. stol. pr. n. št.).

Kot trdi Ribič (2010, str. 12), okrog leta 1000 pr. n. št. prebivalci ne živijo več samo od lova, ampak se že ukvarjajo s poljedelstvom in živinorejo. Pridelujejo proso, ječmen in pšenico. Prehrana vsebuje še nekatere druge sadeže. Poznajo tudi že posodo iz gline.

O prisotnosti Rimljanov na najbolj vzhodnem delu Pomurja (in tako tudi Slovenije) – v Lendavi, piše Zelko (1996, str. 296). O naselbini na kraju, kjer danes leži Lendava, oz. v njeni neposredni bližini pričajo najdbe, ki dokazujejo prisotnost Rimljanov na tem območju, pa tudi potopis rimskega zgodovinarja Antonija. Najdbe dokazujejo povezanost tega dela z zahodnim delom današnjega Pomurja. Cesta je namreč tekla od Lendave proti Radgoni.

So pa sledovi Rimljanov tudi drugje, npr. na ozemlju današnje Murske Sobote. Leta 1910 so pri podiranju stare soboške cerkve odkrili rimski nagrobnik. Kraj je torej bil naseljen že v rimski dobi (Zelko, 1996, str. 53).

Da so Rimljani bili tudi na desnem bregu Mure, dokazuje Ribič (2010, str. 16). Pravi, da je bila okrog leta 15 pr. n. št. ob njihovem prihodu Prlekija že dobro razvita. Prebivalci so se ukvarjali s poljedelstvom in živinorejo, predvsem prašičerejo, cvetela je tudi trgovina zaradi bližine reke Mure. Tako naj bi iz Norika (današnje avstrijske Štajerske) dobivali izdelke iz noriškega železa v zameno za svinjsko mast, žita in kože. Rimljani še povečajo trgovanje in izboljšajo kulturo prebivalstva.

V času do srednjega veka se torej območje Pomurja razvija nekako v skladu z okolico in v okviru naravnih danosti, ki so prisotne na tistem območju. Odsotnost drugih naravnih bogastev in ugodne razmere za kmetijstvo pomenijo, da se prebivalci ukvarjajo v glavnem s tem. Rimljani pa pripeljejo na to območje še trgovino.

1.5 Pomurje v zgodnjem srednjem veku (5.–11. stol.)

Po propadu rimskega cesarstva, dolgotrajnem preseljevanju raznih plemen z vzhoda proti zahodu je v 6. stol. Prekmurje zajel naselitveni val slovanskih rodov. Panonski nižini so leta 568 zavladovali Avari, stepsko nomadsko ljudstvo, ki je ozemlje dobilo po odhodu Langobardov v Italijo. Skupaj z Avari so novo ozemlje začeli poseljevati tudi Slovani. Do ponovnih sprememb pride šele okrog leta 800 z avarsko-frankovskimi vojnami in dokončno prevlado Frankov v srednjem Podonavju (Sedar, 2009, str. 436).

Podobna je bila usoda celotne regije. Kot ugotavlja Zelko (1996, str. 296), so v času preseljevanja po Panonski nižini pustošili Huni pod vodstvom Atila. Za Avari so za več kot 150 let ozemlje prevzeli Franki. Okolica današnje Lendave naj bi v tistem času že bila poseljena s Slovani, ki so zemljo obdelovali. Novo naselje, prednik Lendave, se je

imenovalo Lindolves. Ta kraj je po smrti Karla Velikega, frankovskega kralja, prišel v last kneza Pribina. Leta 796 je frankovska vojska premagala Obre in na tem ozemlju so ostali panonski Slovenci. Za to ima veliko zaslug ravno knez Pribina, ki se je v pokrajino ob Blatnem jezeru naselil leta 840. Zelo se je zavzemal tudi za krščanstvo.

Slovanska poselitev prekmurskega ozemlja je bila zaradi dolge prevlade Avarov nejasna. To spremenijo nedavna arheološka izkopavanja pri gradnji pomurske avtoceste. Takrat je bila s strokovnim ovrednotenjem potrjena zgodnjeslovanska poselitev od konca 6. do 8. stol. v Prekmurju in s tem tudi na Slovenskem. Gradnja avtoceste v Pomurju tako ni le povezala tega dela Slovenije s preostalo državo, ampak tudi obogatila zgodovino. Vse najdbe namreč slikajo podobo naselbinskega kompleksa pri Murski Soboti, ki so ga Slovani kontinuirano naseljevali od 6. do 9. stol. Prekmurje lahko tako obravnavamo kot slovansko območje oz. prostor stalne naselitve (Sedar, 2009, str. 436).

Cerkvena uprava Prekmurja je bila leta 1964 dokončno pridružena mariborski nadškofiji, kar pa je bilo v veljavi že v začetni dobi krščanstva med panonskimi Slovenci. Ti so namreč bili skupaj s karantanskimi združeni pod jurisdikcijo istega škofa. Natančneje, konec 8. stol. (to je že čas obstoja Karantanije) je ozemlje severno od Drave podrejeno salzburškemu nadškofu. Z njegovim pooblastilom sta med letoma 798 in 850 pokrajinska škofa Teodorik in Oton združevala Slovence zahodno in vzhodno od reke Mure v isti cerkvenoupravni enoti. Isto stanje se še nadaljuje z nasledniki, med letoma 874 in 923. Kot še doda Zelko (1996, str. 94), so zemljepisna lega, isti jezik in skupni cilj, to je sveta vera, narekovali način cerkvene uprave, ki je združevala vzhodne Slovence z osrednjimi.

Po mnenju Sedarjeve (2009, str. 436–437) je bilo ravno 9. stol. najpomembnejše za pokrajino ob Muri, ko so se na prostor pregnanih Avarov oz. Obrov naseljevali Slovenci iz Karantanije. Leta 840 je od kralja Ludvika Nemškega ozemlje Spodnje Panonije dobil v fevd Pribina. Ta je posebej skrbel, da so v Panonijo prihajali novi priseljenci, saj je bilo to območje zaradi vojn in uporov skoraj brez prebivalstva. Z enako strastjo se je zavzemal za razvoj cerkvene organizacije tam, kjer jo je na novo vzpostavila salzburška škofija. Njegovo delo je skupaj z gradnjo novih cerkva nadaljeval njegov sin in naslednik Kocelj.

Ob prihodu h knezu Koclju sta se na salzburško cerkvenoupravno osnovo in začetno misijonsko delo med panonskimi Slovenci naslonila Ciril in Metod. Zaradi istega jezika in vneme sta požela uspehe tako med duhovščino kot tudi panonskim prebivalstvom, tudi živečim v današnjem Pomurju. Zelko (1996, str. 94–95) omenja, da si slovensko in madžarsko zgodovinopisje nasprotujeta glede poselitve ozemlja v tistem času. Oba navajata le, da je bilo prekmursko ozemlje takrat zelo redko naseljeno oz. v mnogih predelih povsem nenaseljeno.

Leta 874 je Spodnja Panonija in s tem vse starokarantansko ozemlje severno od Drave prišlo pod oblast bavarskih škofov. Sledili so težki časi za Panonijo zaradi dolgotrajnih vojn med slednjimi in moravskim vodjo Svetopolkom, pokrajina je bila povsem

opustošena in redko naseljena. Nov udarec je sledil konec 9. stol., ko srednje Podonavje od Nemcev nasilno prevzamejo Madžari. Ti pridejo vse do Alp, leta 955 se po porazu ustalijo v Panonski nižini. S tem je ustvarjena nova madžarska zahodna meja, za Prekmurje pa se začne novo obdobje. Kot pravi Sedarjeva (2009, str. 437), je ozemlje današnjega Prekmurja ležalo na zunanji strani meje, čeprav je bilo del mejnoobrambnega madžarskega pasu. To ozemlje naj bi sicer spadalo pod Madžarsko, a ni imelo istega položaja z drugim ozemljem. Madžari ga sprva niso niti naselili.

Glede cerkvene uprave pa Zelko (1996, str. 97) trdi, da je Prekmurje prišlo pod madžarsko cerkveno upravo po ustanovitvi dveh madžarskih škofij okoli leta 1000. Ne sicer takoj, po ugotovitvah madžarskih znanstvenikov naj bi bilo Prekmurje pritegnjeno v madžarsko civilno in cerkveno upravo za časa madžarskega kralja sv. Ladislava, tj. leta 1075. Prvotna madžarska meja naj bi potekala med letoma 955 in 1075 vzhodno od Prekmurja, v tem obdobju naj bi, kolikor je bilo to zaradi nestalnih in nemirnih razmer ob meji možno, prekmursko ozemlje (vsaj v teoriji) upravljal Salzburg.

Staroslovanske najdbe proučuje tudi Kerman (1996, str. 116–118), ki trdi, da so le-te skromne, kažejo pa na poselitev Prekmurja s Slovani. Območje Pomurja naj bi sicer bilo v 9. in 10. stol. prehodno območje, ki je umeščeno med 2 večji slovanski središči, Ptuj in Blatenski kostel na Madžarskem. Vzrok za redko poselitev bi po njegovem lahko iskali v dejstvu, da je bila pokrajina ob Muri že v zgodnjem avarskem obdobju del mejnega in neobljudenega avarskega območja. Prav tako je bilo Prekmurje od 11. do 13. stol. del madžarskega mejnoobrambnega pasu, ki je bil redko poseljen s Slovani.

Ugotavljam, da je bilo območje celotnega Pomurja v tistem času obmejna pokrajina, ki je bila zaradi nenehnih vojn zelo malo oz. povsem nenaseljena. Najdbe pa kažejo, da so tisti redki tamkajšnji prebivalci bili Slovani.

1.6 Pomurje v visokem in poznem srednjem veku (11.–15. stol.)

Če gledamo celotno Slovenijo, se je v 11. stol. povsem uveljavil nemški fevdalni red. Med 12. in 15. stol. so nastala prva srednjeveška mesta, npr. Ljubljana, Maribor, Škofja Loka. Sredi 13. stol. so nekatere slovenske dežele spadale pod Češko, kar se spremeni proti koncu stoletja, ko pride večina slovenskega ozemlja pod Habsburžane oz. si ozemlje počasi priključujejo, vse do leta 1500, ko jim po izumrtju grofov Goriških pripada še vsa Goriška in njihova posestva na Koroškem. S tem je prišlo pod habsburško oblast celotno slovensko ozemlje z izjemo Prekmurja. Če spet pogledamo celotno Slovenijo, je bila Celjska kneževina v 15. stol. zadnja politična tvorba s središčem na slovenskem ozemlju. Od takrat naprej so bila vse do samostojnosti leta 1991 vsa središča oblasti v tujini, od koder so nam vladali tuji vladarji (K. Natek & M. Natek, 1998, str. 125–126). Prekmurje (vmes tudi celotno Pomurje) pa je bilo celo pod Madžari in ločeno od ostalih slovenskih dežel.

1.6.1 Oblikovanje slovensko-madžarske narodnostne meje

Slovensko-madžarska narodnostna meja se je po podatkih Baša (1961, str. 62) razvila od 12. do 13. stol., ko so ogrski kralji ob ustaljenosti ogrsko-štajerske meje predajali zemljo v mejnem pasu gospodom, ki so jo poselili zlasti s slovenskimi podložniki. Z nazadovanjem vojaške vloge tega območja so tamkajšnji rezidenti v poznem srednjem veku izgubili vojaški značaj in postali mali plemiči, pa tudi podložniki novih večjih gosposčin.

Če je sestava ogrskega fevdalizma, ki ga je madžarski vodja Štefan posnemal po zahodu, pomenila družbeno podobnost poznosrednjeveškega Prekmurja z ostalo Slovenijo, je poznejši razvoj ločil Prekmurje in ostalo Slovenijo. Družbena razlika med prekmurskim in avstrijsko-slovenskim razvojem je postala očitna v razkroju ogrskega fevdalizma, ki so ga od poznega srednjega veka predstavljali višje plemstvo in županije, medtem ko se je v preostali Sloveniji krepil deželni knez v sodelovanju z novim meščanstvom. Slednje se v Prekmurju ob pomanjkanju svobodnih kraljevskih mest praktično ni razvilo (Baš, 1961, str. 64).

Poleg bojev za ozemlje in oblast pa prihaja v tem času do nenehnih trenj med škofijami. Prekmurje je od konca 11. stol. naprej spadalo pod novoustanovljeno zagrebško škofijo. Tam živeči Slovenci so se zagrebškemu škofu zaradi podobnosti jezika podredili, se je pa temu uprl györski škof iz madžarske škofije. Po priključitvi Prekmurja madžarski oblasti si namreč to ozemlje začnejo prisvajati tudi madžarski škofije. Boji in nejasno stanje se nadaljujejo tudi v naslednjih stoletjih. V 14. stol. naj bi župnije severno od reke Mure spadale pod zagrebško, južno pa pod madžarsko škofijo (Sedar, 2009, str. 442–443).

Kaj pa preostalo Pomurje oz. desni breg Mure? Zgodovinski podatki iz 12. in 13. stol. pokažejo, da je štajerski vojvoda Otokar VI. izdal v Radgoni listino v korist kartuzijanov v Žičah, kar dokazuje, da je spadala Radgona takrat pod nemško oblast (kot preostala Slovenija). Sicer pa gre za nestanovitno območje, ki ga Nemci napadajo vse od leta 1100 naprej. Madžari so tako utrjevali mejo ravno nekje pri Radgoni. Leta 1199 npr. Nemci odvzamejo Madžarom še ormoški okraj (zahodni del Pomurja). Zelko (1996, str. 30–31) utemeljuje, da je težko točno določiti mejo in da moramo dopuščati možnost, da je Radgona v 12. in 13. stol. vnovič prišla pod madžarsko oblast. Po mnenju Korpič - Horvat (1992, str. 16) je bila Radgona od leta 955 meja med Ogri (Madžari) in Nemci ter z vmesnimi presledki to ostala vse do 19. stol.

1.6.2 Gospodarske razmere

Korpič - Horvat (1992, str. 16) opisuje, da mora slovenski kmet plačevati zemljiški davek v pridelkih fevdalni gospodi in opravljati tlako, cerkvi pa dajati desetino. V tistem času so na območju Pomurju pridelovali pšenico, nekaj manj rži, lan, bob, proso, ječmen in mak. Od živinoreje je bila na Murskem polju razvita ovčereja, na ostalih območjih pa prašičereja in perutninarstvo.

Prekmurje se v času srednjega veka deli na nekaj večjih zemljišč – na zemljišče Lindua v Gornji Lendavi (današnji Grad na Goričkem), istoimensko zemljišče v Dolnji Lendavi (današnja Lendava) in Belmura, ki se razprostira med rekama Muro in Ledavo. Eden najstarejših in v visokem srednjem veku v okviru Belmure najstarejši kraj je bila Murska Sobota. Leta 1366 se tudi prvič omeni kot mesto: *civitas* Murazumbota. Kasneje, 14.–18. stol. pa se omenja kot trg, *oppidum* (Zelko, 1996, str. 50–53).

Lega Sobote je bila že v srednjem veku zelo ugodna za promet in trgovino. Ležala je ob križišču pomembnih cest. Z Avstrijo je bila povezana preko Radgone. Listina iz leta 1347 jo celo imenuje velika cesta, ki iz Nemčije vodi na vzhod. Še dve pomembni cesti sta tekli iz Sobote, in sicer proti današnjemu Dobrovniku in v Doljno Lendavo ter naprej. Razumljivo je, da je v tako pomembnem kraju cvetela trgovina. Sobota je imela kot mesto tudi pravico do sejmov. Malo pozneje, leta 1389, je bila Lendava navedena kot mesto (*civitas*). Ob tamkajšnjem gradu in cerkvi so menjavali blago, naseljevali so se pa obrtniki in kramarji. Sejme so imeli še pred samim nastankom mesta oz. trga (Zelko, 1996, str. 53–308).

Tudi Ljutomer kot središče Murskega polja se je že takrat dobro razvijal. Kot utrdba se omenja že leta 1242, nekaj desetletij kasneje pa že kot trg. Deželni knezi so si močno prizadevali za njegov gospodarski razvoj kot tudi za razvoj celega naselja, zato so mu naklonili mnoge privilegije, ki naj bi to zagotovili. Volijo svojega sodnika in člane trškega sveta, dobijo tudi gospodarske ugodnosti, kot npr. svobodno trgovino brez plačila mitnine. Leta 1342 dobijo iste pravice kot meščani Radgone. Kot osnova gospodarstvu se omenjajo poljedelstvo in živinoreja v ravninskem delu ter vinogradništvo v gričevnatem. Po vinu slovi Ljutomer že v srednjem veku, prav tako že takrat cveti trgovina z njim (Občina Ljutomer, 2006, str. 32–39).

Novak (1987, str. 17–18) omeni še nekatera druga prleška mesta. Ljutomer je kot trg omenjen leta 1249, kot mesto pa leta 1927. 2. pomembnejši kraj je po njegovem Gornja Radgona, ki je kot trg prvič omenjena šele 1907. leta. Omenjajo se še Radenci, Videm ob Ščavnici, Središče ob Dravi, ki je kot trg prvič omenjeno v 15. stol., in Ormož, ki se v 13. stol. razvije v trg, kot mesto pa se omenja 1273. leta.

1.7 Pomurje v zgodnjem novem veku (1500–1750)

1.7.1 Razmere na ozemlju Slovenije

V tem času se je gospodarski položaj slovenskih dežel močno poslabšal. Že tako nemirno območje začnejo pretresati še vpadi vojsk iz turške Bosne. V obdobju med sredino 15. in sredino 16. stol. jih je bilo kar 47, in to večjih vpadov. Pred nastankom Vojne krajine v 30. letih 16. stol. je bila Slovenija prvi branik Srednje Evrope pred nevarnimi Turki in zato precej na udaru. Kot posledica gospodarske in eksistenčne krize že omenjenih naraščajočih dajatev, vojn, kuge (10 hudih epidemij v 16. in 17. stol.) in težav ob prehodu naturalnega v

denarno gospodarstvo pride v tem času do številnih kmečkih uporov po vsej Sloveniji. Ti veliki upori pomenijo ne zgolj upor proti posameznemu zemljiškemu gosposu, ampak upor proti sistemu nasplah in tudi celotni deželni upravi (K. Natek & M. Natek, 1998, str. 126–127).

Seveda je to obdobje eno najpomembnejših za Slovence zaradi reformacije. Leta 1517 pride do znamenitega Lutrovega zabijanja 95 tez na vrata cerkve. Tam sta močno kritizirana moč cerkve in njeno zbiranje dajatev (odpustki). Pri nas se reformacija začne leta 1523 v Trstu, od tam tudi izhaja Primož Trubar. Leta 1547 začnejo preganjati protestantizem, ko Trubar pobegne v Nemčijo in tam izda prvi knjigi v slovenskem jeziku, Abecednik in Katekizem, ter postavi temelje slovenskega knjižnega jezika. Od leta 1555 naprej, po odločitvi zbora v Augsburgu, o veri svojih podložnikov odloča deželni knez. Slovenske dežele pod Habsburžani so tako ostale katoliške. Reformacija se razmahne le malo kasneje, konec 16. stol. pa se že začne protireformacija. Gre v bistvu za boj med absolutističnimi težnjami deželnega vladarja in za željo po večji oblasti med deželnimi stanoviti. Okrog leta 1600 in malo po njem so vsi protestanti izgnani, tudi plemiči in duhovniki. S sporazumom, podpisanim leta 1606, je protestantizem ostal dovoljen samo na Madžarskem. V 17. in 18. stol. sicer sledi obdobje miru in hitrega gospodarskega razvoja, predvsem za časa Marije Terezije in Jožefa II (K. Natek & M. Natek, 1998, str. 127).

Okrog leta 1500 pride na naših tleh do nove ureditve, pojavi se dualizem. Poleg glavne plemiške korporacije nastane še druga, ki razpravlja z deželnim knezom o davkih, vojski in drugih javnih zadevah. Celotna ureditev je precej razvejana in enaka za celo Slovenijo, toda ne za današnje Prekmurje. Na Madžarskem, kamor še vedno spada to območje, se dualizem ni razvil v tolikšni meri oz. je omejen zgolj na državni zbor. Avtonomije po komitatih pa ni in ureditev ostaja na stopnji plemiške avtonomije (Vilfan, 1961, str. 324–332).

1.7.2 Stanje v Pomurju

Po mnenju Sedarjeve (2009, str. 444) pozno srednjeveško obdobje do leta 1526 za Prekmurje pomeni veliko kolonizatorsko dejavnost veleposestnikov na novih, tisti čas slabo poseljenih prostorih. Več krajem je sicer bil dodeljen status trga, kar je zmanjševalo gospodarsko zaostalost tega občutljivega obmejnega območja. Nastale so tudi manjše posestne enote, ki so jih imeli v fevdu ali lasti ministeriali (nekatero današnje prekmurske vasi) in večji posestni uradi.

Obdobje od 15. do 17. stol. je za Pomurje in tam živeče prebivalce pomenilo 200 let ropanj, osvajanj tega ozemlja in turških vpadov. Kmetje so morali še naprej plačevati davke in opravljati tlako. Poleg rednih dajatev so morali pomagati pri gradnji in utrjevanju trdnjav ter plačevati poseben davek za obrambo pred Turki. Zaradi razredčenega prebivalstva so madžarski veleposestniki tja naseljevali kolone, zato tudi nekateri Pomurci niso potomci panonskih Slovanov. Poleg vsega so prebivalce ob Muri od 16. stol. naprej

prizadejali še boji med fevdalnimi družinami. Do sporov je prihajalo zaradi regulacije Mure, ki so jo samovoljno opravljale nekatere fevdalne družine. Mura je zato takrat pogosto poplavljala. To stanje se uredi komaj v 18. stol. s posebno komisijo Marije Terezije, ki določa strugo reke. Že tako obubožano prebivalstvo v 16., 17. in 18. stol. prizadene še kuga (Korpič - Horvat, 1992, str. 16–17).

1.7.3 Turški vpadi

15. in 16. stol. veljata za stoletji turških vpadov v celinsko Evropo. Po mnogih virih naj bi bilo pri tem Pomurje izvzeto oz. naj bi napadi na to ozelje prišli pozno. S tem se ne strinja časopis iz časov pred 2. svetovno vojno, Trgovski list, ki se v posebni številki posveti Prekmurju (Gumilar, 1939, str. 9). Turki naj bi se prvič pojavili na ozemlju Dolnje Lendave leta 1415, ko so prekoračili Dravo in se razpršili po južnem delu Zadonavja. Omenjeno ozemlje naj bi takrat tudi oplenili. Lendavi je spet pretila nevarnost leta 1480, ko so Turki plenili in požigali po Medžimurju (današnja hrvaška obmejna pokrajina), a je bil napad pred prečkanjem Mure odbit.

Po mnenju Sedarjeve (2009, str. 444–445) je za Prekmurje pomembna 1. polovica 16. stol., po eni strani zaradi razmaha protestantizma, po drugi strani pa začne šele takrat Prekmurje čutiti prve posledice turških napadov. Njihov glavni cilj je takrat sicer Ogrska, a tudi Prekmurje je bilo deležno vpadov. Turkom uspe veliki met leta 1526, ko prečkajo Dravo, istočasno pa ogrska vojska prispe v Mohač. Številnejša turška vojska porazi ogrsko vojsko in razkosa ogrsko kraljestvo. Meja turške države se tako pomakne bolj zahodno.

Za bitko pri Mohaču sledi desetletja trajajoča državljanska vojna za oblast nad Ogrsko med erdeljskimi knezi in Habsburžanom Ferdinandom I., kar Turkom olajša vstop v Srednje Podonavje. Sredi 16. stol. je turška meja še vedno okrog 90 kilometrov stran od Bele krajine. Turki pa se vztrajno bližajo, tudi Pomurju. Leta 1566 z osvojitvijo mesta Sziget in nekaterih drugih manjših utrd ob Donavi pridejo le na 60 kilometrov razdalje do Dolnje Lendave. Sledijo notranji spori v državi, vmesna obdobja premirja s Turki, vendar ti vseeno napadajo in počasi osvajajo ozemlje. Meja v pogodbah ni bila točno določena vse do 18. stol., edina ločnica je bila določena glede na to, katere trdnjave in mesta spadajo pod katero stran (Grafenauer, 1961, str. 80–81).

Prekmurskih gradov in mest po navedbah Baša (1961, str. 66) nimamo ravno zaradi napadov Turkov. Po njegovem so prvič vpadli v Pomurje leta 1480. Po mohaški bitki, predvsem pa po padcu madžarskega Szigeta se je obramba celotnega Pomurja naslonila na naravno trdnjavo v trikotniku Drava – Mura – Blatno jezero na Madžarskem. Osrednje oporišče je bilo v Veliki Kaniži (Nagy Kanisza). Ta je leta 1600 padla, kar je pomenilo neposredno nevarnost za Pomurje.

Podvržen nevarnosti ni bil samo vzhodni del države, ampak celotna regija. Že leta 1578 so Turki plenili tudi po Radgoni, do konca 16. stol. pa še v drugih vaseh na obeh straneh

Mure. Padcu Velike Kaniže je sledil strah, saj so Turki še bolj pritiskali in napadali, Madžari pa so prepustili obrambo tega območja kralju in Štajerski. Boji trajajo vse do leta 1606, ko po podpisnem premirju vsakomur ostane to, kar drži v rokah. Kaniža pride pod Turčijo, Radgona in Monošter pa pod Habsburžane, vmes je veliko ozemlje, kjer poskušata obe strani uveljaviti svojo oblast. Ta nejasnost meje v Prekmurju ostane taka vse do srede 17. stol. (Grafenauer, 1961, str. 81–84).

Nejasno stanje na meji še enkrat opiše Grafenauer (1961, str. 84–87). Pogledi Turkov in Habsburžanov na mejo se precej razlikujejo. Tudi glede vere npr. še vedno zemljiški gospodje odločajo, katera bo veljala v nekem kraju. Oblast očitno ni bila izključno turška, vendar so Turki podložništvo in plačevanje zahtevali precej globoko v tej nikogaršnji zemlji. Že leta 1640 v nekaterih prekmurskih vaseh, leto pozneje pa pridejo vse do Radgone. Sredi tega stoletja pride do novih vpadov vse do Monoštra in poskusov mirovnih pogodb. Po porazu Turkov pri Monoštru leta 1664 spet določijo novo mejo, po kateri naj bi Turki segali vse do roba slovenskega ozemlja, če ne celo malo čez. Njihova plenjenja so se še nadaljevala v pomurskih krajih. O t.i. turški zasedbeni oblasti v Pomurju pa ni moč govoriti oz. lahko le trdimo, da je bila ta pokrajina v 17. stol. prostor turških vpadov in bojov, Turki pa so morda ponekod izvajali kakšne funkcije oblasti. Še največ o tem pove veroizpoved – omenil sem, da so o verski pripadnosti svojih podložnikov odločali plemiči. In v 1. polovici 17. stol. so bili prekmurski fevdalci protestanti. Stanje v Pomurju je bilo torej še enkrat več nejasno. Oblast je bila dvojna, včasih je svojo voljo močneje uveljavila ena, včasih druga stran.

Zgodovinar Zelko (1996, str. 311–327) v svoji knjigi govori o takratnem nejasnem stanju v Pomurju. Opiše napade na posamezne pomurske vasi, med drugim tudi npr. v Dokležovju, na desnem bregu Mure, še posebej pa v okolici Lendave. Po porazu Turkov pri Monoštru leta 1664 sledi lažje obdobje, saj Turki niso izvajali popolne oblasti v deželi. Se pa njihova oblast okrepi že v 80. letih istega stoletja. Avtor ugotavlja, da prikazujejo zgodovinski atlas celotno Prekmurje pod turško državo, kar je verjetno držalo le za leta 1680–1683.

1.7.4 Reformacija

Luthrove teze (poleg skoraj sočasne turške zmage v Mohaču) precej zamajajo ogrsko državo. Predvsem v zahodnoogrskih državah so vojaki, trgovci in drugi meščani začeli kljub prepovedim razširjati nemški protestantski tisk. Glede na gospodarsko povezanost obmurskih krajev z obmejnimi madžarskimi mesti se začne protestantizem sredi 16. stol. razširjati tudi na tleh panonskih Slovencev. Moč krščanske cerkve je zaradi cerkvenoupravne razdeljenosti ozemlja, oddaljenosti od cerkvenih središč in pomanjkanja duhovščine začela na panonskih tleh slabeti že prej. Podobno kot v ostalih deželah se krepi moč posvetnih gospodov oz. družin (Šebjanič, 1977, str. 11–12).

Lendavska grofovsko družina Banffy se je sredi 16. stol. kot prva opredelila za protestantizem. Že vrsto let so tudi imeli razvite trgovske stike (izvoz vina predvsem) z

avstrijskimi in slovaškimi mesti. Tako je leta 1573 v Lendavi delovala protestantska tiskarna, ki jo je vodil Rudolf Hofhalter in ki je natisnila 3 knjige, med temi sploh 1. knjigo v madžarščini in 1. tisk na ozemlju današnje Slovenije. Protestantizem se je najprej razvil po gradovih, zatem pa še med ostalim prebivalstvom (Kuzmič, 1996, str. 184).

Protestantizem je, sodeč po Šebjaniču (1977, str. 14–17), pustil že v 2. polovici 16. stol. globlje korenine med vsemi panonskimi Slovenci, ne le plemiči. O tem govori tudi dejstvo, da so se nekateri pomurski študentje znašli na lutrovski univerzi v Wittenbergu. H krepitvi idej med Slovenci pripomorejo poleg pridigarjev, ki s sabo nosijo dotlej natisnjene knjige, še potujoča knjigotrška in knjigoveška dejavnost Janža Mandelca. Ta se je po izgonu iz Kranjske naselil na Madžarskem in tako postal vez med Trubarjevimi in Dalmatinovimi deli ter potrebami slovenskih protestantov na Madžarskem. Tako se je kljub turški nevarnosti, protireformacijskim pritiskom in razcepljenosti protestantov krepila skupnost. Redke knjige pa so samo še bolj budile željo po pismenosti in razgledanosti.

Protestantizma v Prekmurju se dotakne tudi evangeličanski duhovnik v predvojnem že omenjenem časopisu Trgovski list (Skalič, 1939, str. 9). V takratnem času (leta 1939) naj bi bilo protestantov v Prekmurju okrog 24.000. Vera se je začela hitro širiti že po letu 1540. Cvetela je v večini vasi, vse dokler je s silo in orožjem ne zatre protireformacija. S ponosom se omenja tudi prva takrat znana prekmurska knjiga, prevod katekizma Franca Temlina, izdana leta 1715 v Nemčiji. Predvsem pa je zanimiv pogled na gospodarski status evangeličanov v Prekmurju. Ti v glavnem živijo v gornjem Prekmurju, zato so že od nekdaj prisiljeni hoditi na sezonsko delo, govori pa tudi o njihovi podjetnosti, saj naj bi se jih veliko izučilo za trgovce ali obrtnike.

Ostreje o reformaciji govori članek iz istega časopisa (Zelko, 1939, str. 8). Govora je o tem, da je protestantizem uspeval, ker je bil nasilno vpeljan med ljudi in ker je primanjkovalo katoliške duhovščine. Prav tako je bilo katoličanom odvzetih vseh 11 cerkva na tem območju, skupaj z okolico. Zato sta toliko bolj toplo pozdravljeni protireformacija in verska obnova v 18. stol.

1.7.5 Gospodarske okoliščine

Pogosto sezonsko delo pomurskega proletariata v tistem času sem že omenil. Grafenauer (1961, str. 87–90) opiše tudi nastanek drobne zemljiške posesti v Prekmurju. Kot trdi, sta razdrobljenost kmečke posesti in visok delež drobne, želirske posesti posebnost prekmurskega razvoja. Delež slednje je v primerjavi z ostalimi slovenskimi pokrajinami večji. S tem je povezano tudi odhajanje na sezonsko delo, ki je ena najbolj značilnih potez prekmurskega gospodarskega življenja v zadnjem stoletju. Tudi sestava prebivalstva doma je drugačna – v drugih pokrajinah se več prebivalcev ukvarja z obrtjo, kramarijo in z delom za založnike, Prekmurci pa v glavnem delno delajo na veleposestvu, delno na lastnem drobnem posestvu. To je posebnost ogrske države – v zahodnih državah se začne v 15. stol. razvijati neagrarno gospodarstvo, na Madžarskem pa proizvodnja žita za prodajo. Struktura

prebivalcev Madžarske se od Slovenije do 15. stol. ni veliko razlikovala. Prevladovali so gruntarji. Potem pa začne fevdalec pritegovati vedno več zemlje v lastno obdelavo. Ker je imel premalo tlačanov, je začel v 18. stol. najemati delavce. Mezdno delo se je v zahodnih deželah širilo v neagrarnem sektorju, v Pomurju pa predvsem v poljedelstvu, zatem še v polfevdalnih obratih. Nastajal je agrarni proletariat, tj. ljudje z drobno posestjo, ki jo obdelujejo in se tako preživljajo, ne pa z obrtjo ali trgovino.

Obstoj sezonskega dela v 16. stol. potrdi tudi Korpič - Horvat (1992, str. 46). Začne se z nastajanjem drobnozemeljske posesti in naraščanjem sloja kajžarjev. Ti so morali po obvezni tlaki zemljiškemu gospodu opravljati še razna druga (poljska) dela. Tudi posestniki so selili svoje podložnike z zemlje na zemljo. Že v tem času so posredniki (palirji) iz notranjosti Ogrske prihajali po delavce v Pomurje. Več sezonskega dela pa je bilo v prekmurski polovici regije. Ogrska je namreč ostala agrarna pokrajina, Avstrija pa se je začela počasi industrijsko razvijati.

1.7.6 Protireformacija

Protireformacijo je po mnenju Šebjaniča (1977, str. 17–21) možno opaziti v prekmurskih krajih ob štajerski meji že na prehodu iz 16. v 17. stol., ko postane cesar Ferdinand II. iz strogo katoliške veje Habsburžanov. Takrat so se zemljiški gospodje takoj povrnili v katoliško vero, v tlačanskih vrstah pa se protestantizem še krepi. Zapis namreč pričajo o dobri organiziranosti njihovih šol in cerkvenih skupnosti. Niti Turki niso ogrožali protestantskega imetja in pridigarjev. Tudi ko leta 1647 Szecsyi kot zemljiška gospoda večjega dela Prekmurja ponovno sprejmejo katoliško vero, to ne vpliva na protestantsko opredelitev velikega števila tlačanov in želirjev širom Prekmurja.

Eden od razlogov za to je preokupacija zemljiških gospodov. Ti si sredi 17. stol., v času turške nevarnosti in notranjepolitične nejasnosti fevdalne Ogrske, prizadevajo čim bolj dvigniti tržno moč svojih vinogradniških posesti in poljedelsko-živinorejskih pridelkov. Za dosego tega je izpolnjevanje tlačanskih obveznosti zelo pomembno, zato se (ponovno pokatoličani) veleposestniki v tem obdobju niso pretirano ukvarjali še s protireformacijo. Pridigarji in učitelji pa so z maternim jezikom v šolah in cerkvah pospeševali pismenost in se približali željam prebivalcev ter med sabo povezovali izkoriščane tlačane in tudi na majhno, a vplivno število kmetov – svobodnjakov, ki so bili gospodarsko samostojnejši. Poleg tega so dobili možnost šolanja v protestantskih šolah na Madžarskem in na Slovaškem, kar so kljub pomanjkanju delavcev v zaostali kmetijski proizvodnji mnogi izkoristili. Tako se konec 17. stol. kar polovica panonskih Slovencev na Ogrskem opredeli za protestante. So pa, kot še ugotavlja Šebjanič (1977, str. 24–31), slovenski kmetje na Ogrskem v zelo težkem gospodarskem položaju zaradi raznih obveznosti, pri čemer protestantska cerkev ni ravno v olajšavo.

Protireformacija se ni zgodila naenkrat. Za soboško dekanijo pravi Zelko (1996, str. 181–187), da je rekatolizacija trajala 60 let. Od leta 1672, ko je bila luteranom odvzeta prva

župnija Gornja Lendava, pa do leta 1733, ko je moral župnijo Sv. Benedikt zapustiti še zadnji pastor. Sledijo težki časi za pomurske protestante. V 1. polovici 18. stol. Habsburžani odločneje posežejo v notranjepolitično ureditev Ogrske, med drugim z uvedbo novega davčnega sistema in ureditvijo vojske. Ukrepi kmalu dobijo podporo ogrske katoliške cerkve. Pritožbe protestantskih stanov ostanejo na Dunaju brez odziva. V Murški Soboti in okolici je še le okoli desetina prebivalstva protestantov, več jih je še vedno na severu, na Goričkem. Za časa vladavine Marije Terezije se pritisk protireformatorjev ublaži, njen sin in naslednik Jožef II. pa leta 1781 izda tolerančni patent, ki zagotavlja svoboščine vsem veroizpovedim. Protestantizem, njegove dejavnosti in objekti se s tem legalizirajo (Šebjanič, 1977, str. 51–60).

Veliko vlogo pri protireformaciji so poleg vodje Leopolda I. imeli zemljiški gospodje. Na začetku so ravno oni nastavljali protestantske duhovnike in vodili podložnike v novo vero. Pri obnovi katoliške cerkve so odstranjevali reformatorje in vračali cerkve katoličanom. Zaradi pomanjkanja duhovščine je to potekalo počasi. Vizitacija iz leta 1698 ugotavlja, da je od vsega prebivalstva le majhen odstotek katoličanov. Zagotovo pa je 17. stol. pustilo velik pečat soboški dekaniji, saj je še danes tam nezanemarljiv delež protestantov.

1.8 Pomurje v visokem novem veku (1750–1850)

1.8.1 Evropski okvir dogajanj

To je čas zgodnje industrializacije, liberalizma in razsvetljenih idej. Čas Isaaca Newtona, Adama Smitha in Jamesa Watta. Novih prepričanj (še daljnosežnih do takratnega Pomurja), da smo vsi rojeni enaki, svobodni in neodvisni. Če se osredotočimo na ekonomijo, ugotovimo, da je to čas novih (državnih) ekonomskih politik in inovacij v proizvodnji. Inovacije, ki izboljšajo proces nekega dela, ki je že znan, in pa povsem novi produkti, npr. hitrejši transport z železnicami (prvi sistemi že v 30. letih 19. stol.), elektrika, telegraf in telefon, parni stroj. Že na začetku 18. stol. se začne pojavljati tekstilna industrija kot začetek moderne industrializacije, sledijo ji jeklena in druge (Hansen, 2001, str. 95–104).

Po umiritvi protireformacije sprejme Dunaj leta 1784 uredbo, s katero želi na Ogrskem v javnih institucijah uvesti nemščino, vendar se to ne zgodi. Skladno s tradicijo se v novoustanovljenih protestantskih župnijah uvede slovenski bogoslužni jezik. Postavljeno jasno stališče Slovencev, živečih na robu svojega narodnostnega ozemlja, po enakovrednem vrednotenju njihovega jezika kaže na prebujajočo se narodno zavest, ki jo s svojimi deli budijo nekateri pomurski avtorji iz 2. polovice 18. stol., npr. Štefan Küzmič. Podatki s konca 18. stol. (Šebjanič, 1977, str. 64–67) kažejo na povečanje števila protestantov. V nekaj letih po objavi tolerančnega patenta si krajanje že ustvarijo pogoje za izobraževalno in versko dejavnost, in to kljub splošnemu gospodarskemu zaostajanju Prekmurja in še veljavni tlačanski obveznosti.

Leta 1809 po porazu z Napoleonom Avstrija prepusti Franciji vse svoje dežele, razen Prekmurja. Ustanovijo se t.i. Ilirske province z glavnim mestom Ljubljana. Trajajo sicer le do leta 1813, ko je ozemlje ponovno priključeno Avstriji, so pa zelo pomembne zaradi krepitve slovenske nacionalne zavesti. Po letu 1813 sledi ponovno obdobje gospodarske rasti. Marčna revolucija leta 1848 prinese v Slovenijo zemljiško odvezo in prvo omembo Zedinjene Slovenije, programa, ki je temelj boja za avtonomijo vseh Slovencev. Po porazu Avstrije s Prusijo podpišejo naslednje leto, leta 1867 sporazum o nastanku Avstro-Ogrske; Pomurje preide pod Ogrsko, ostala Slovenija pod Avstrijo. Povečan pritisk ponemčevanja še okrepi boj Slovencev za svobodo (K. Natek & M. Natek, 1998, str. 127–128).

Glavne zahteve marčne revolucije iz leta 1848 so odprava fevdalizma, politične pravice in ustava ter zahteve po enakopravnosti in narodnostnih pravicah. Slovencem se ideja o Zedinjeni Sloveniji ni uresničila, tako sta oba dela Pomurja ostala pod Ogrji oz. Avstrijci. Kmet se je osvobodil, toda zemljo je moral odkupiti, odpravili so tudi tlačanstvo. Kapitalizem je uvajal razne nove davke za državno upravo. Položaj kmetov se je še slabšal, saj niso bili ustrezno opremljeni za obdelovanje zemlje in bili so prezadolženi. Dedičev niso mogli izplačati in zemlja se je tako še bolj drobila ali pa prodajala. Prihaja do še večjega razslojevanja prebivalstva. Vse več je malih kmetov brez zemlje ali z le 2 hektarjema zemlje. Zemljiška odveza je pomenila svobodnejši promet z zemljo, kar je spet pomenilo večje razslojevanje na podeželju in delitev kmetij. Do izraza je to najbolj prišlo ravno v Prekmurju, kjer so veleposestniki na ravninskem delu obdržali zemljo, njeno obdelovanje pa je pomenilo edino zaposlitev za Prekmurce. Novi družbeni red se je zato na Madžarskem uveljavljal počasi, saj so veleposestniki z ohranjanjem lastništva nad zemljo ohranjali polfevdalni družbeni red. K temu pripomorejo tudi cehi, ki so prepovedovali konkurenco, kar pomeni počasnejši razvoj industrije. Avstrija na drugi strani pa ni dovoljevala delitve kmetij, zato so bile na štajerski strani kmetije večje (Korpič - Horvat, 1992, str. 19).

Vzdušje v Pomurju med revolucijo v letih 1848 in 1849 je proučil Baš (1961, str. 68). Prekmurje je leta 1848 sodelovalo v madžarski revoluciji. Iz tega časa ne poznamo ljudskega prekmurskega razpoloženja, temveč le liberalno plemstvo. Poznejše javno mnenje obmurskega podeželja je možno spoznati iz čezmejne hrvaške vasi Štrigova, kjer obnovo tamkajšnje cerkve zaključijo s spominskim pismom v zidu. Tam je jasno izraženo liberalno plemiško in meščansko razpoloženje, ki po odpravi podložništva z vzpostavitvijo liberalnega gospodarstva in industrializacije zagotovi oblast agrarnemu veleposestvu v sodelovanju z novo nastajajočo kapitalistično trgovino in industrijo.

1.8.2 Razmere v Habsburški monarhiji

Slovenija je bila v okviru Habsburške monarhije v 18. stol. med 2 različnima svetovoma. Na severu in zahodu so države, ki so zamenjevale manufaktorni način za industrializacijo, torej razviti svet, h kateremu težijo Habsburžani, na jugovzhodu pa otomansko cesarstvo,

ki je bilo že v zatonu, ter slabo poseljene in zaostale panonske pokrajine (Novak, 1991, str. 73–74).

V sredini in proti koncu 18. stol. se po celotni Habsburški državi pospešuje industrializacija. Posamezne pokrajine imajo svoje dejavnosti. V obrobni provincah, tudi v naših Kranjski, Štajerski, Koroški in Goriški, pa so bile obrtne in manufakturne zmogljivosti omejene. Na Koroškem sta se razvila le jeklarstvo in suknarstvo, na Goriškem svilarstvo, na Štajerskem železarstvo in na Kranjskem suknarstvo (Novak, 1991, str. 75–80), vse dejavnosti pa so bile zelo slabo razvite. Pomurje je v tem času še vedno zgolj agrarna pokrajina. Celotna monarhija še konec 18. stol. kljub vsem ukrepom, tudi pospeševanju trgovine, zaostaja za Zahodno Evropo za 60 do 80 let. Dejanska industrializacija se je namreč začela z uvajanjem parnih strojev, ki so jih začeli uvažati iz Anglije dobrih 30 let po izumu prvega parnega stroja leta 1816.

Tudi vezanost kmetov na zemljo zelo zavira hitrejšo industrializacijo. Odprava fevdalizma je v Habsburški monarhiji potekala v 2 fazah. Kmetje so se najprej formalno osvobodili, a imeli še vrsto obveznosti do zemljiškega gospoda (leto 1780). 2. faza, dejansko osvobajanje, pa je potekala od leta 1848 naprej. Kmetje še vedno nimajo dovolj zemlje za presežno pridelovanje (sploh v Pomurju), v industrijskih obratih pa je še vedno premalo novih delovnih mest (Novak, 1991, str. 78).

O tem, kako dobi agrarni problem po marčni revoluciji nove, kapitalistične oblike, govori Vilfan (1961, str. 485–489). Namesto izkoriščanja po fevdalcu pride sedaj do izkoriščanja kmetov po manjših ali večjih kapitalistih, ki privedejo predvsem malega in srednjega kmeta z izkoriščanjem svobodne konkurence v vedno težji položaj. Prosti promet s kmetijskimi zemljišči namreč pomeni še večje razslojevanje kmetov po velikosti kmetij, poveča se število malih kmetov. Poleg tega se zemljiška odveza ni dotikala fevdalnih zemljišč, ki so jih fevdalci obdelovali v svoji režiji, zato so nekateri ostali lastniki ogromnih posesti. Pojem zemljiškega gospoda je sedaj zamenjal pojem veleposestnik.

Gospodarsko stanje na Madžarskem sredi 19. stol. nam kratko oriše Jerič (2001, str. 3). Madžarska je takrat vse gospodarske surovine izvažala v Avstrijo, nazaj pa odkupovala gotove izdelke. Trgovine in industrije tako še ni bilo, niti se nista mogli razviti. Ob tem ko se je Madžarska emancipirala in so se te panoge razvile, je nastal nov sloj, ki ga prej ni bilo – malomeščani. Seveda za slovensko območje pod Madžarsko velja isto.

Že omenjena vladarja Marija Terezija in Jožef II. sta (Korpič - Horvat, 1992, str. 17) trd ogrski fevdalni red in avstrijski absolutizem spreminjala s svojimi razsvetljenskimi idejami. Toda reforme, tudi gospodarske, zaradi moči ogrskega plemstva niso tako vplivale na razvoj v Prekmurju kot na Slovenijo v avstrijskem delu, so pa omejevale moč zemljiškega gospoda nad podložnikom, med drugim je bila ukinjena čezmerna in neutemeljena tlaka, uvedeno je bilo obdavčenje tudi za meščane in fevdalce. Leta 1786 so določili enako dedno pravico za vse otroke. Torej eden prevzame posest in izplača druge.

Ogrska ureditev je drugačna. Tam so poznali realno delitev dedovanja in s tem delitev posameznih parcel. Obstajala je tudi omejitev, kolikšno velikost njiv in pašnikov lahko ima posamezni kmet. Preostala zemlja je pripadla fevdalcu. S to ureditvijo so se že sicer majhne obdelovalne površine še bolj drobile.

Omenjena razdelitev zemlje je po Korpič - Horvat (1992, str. 18) delala razliko v Prekmurju, saj so fevdalci imeli zemljišča v glavnem v ravninskem rodovitnem delu, na Ravenskem in Dolinskem, gričevnato Goričko pa so prepustili kmetom. Ta del je tako jedro izseljevanja in sezonstva. Tudi položaj prekmurskega kmeta je bil mnogo slabši od položaja štajerskega kmeta. Madžarski fevdalci so se le počasi prilagajali spremembam, poleg tega jih ni nihče nadzoroval, ali upoštevajo nova pravila o omejitvi tlake in dela.

O problemih izseljevanja in sezonstva v tistem času spregovori tudi Vilfan (1961, str. 493–494). Do teh pojavov pride zaradi agrarne hiperpopulacije, ko si višek delovne sile na podeželju ne more najti stalne zaposlitve v domovini. Nastaja torej neskladje med naraščanjem agrarnega prebivalstva in razvojem industrije na drugi strani. Agrarna hiperpopulacija je najbolj prisotna tam, kjer se zemljišča drobijo. Torej v Prekmurju, kjer je na splošno ta problem najbolj aktualen.

Če pogledamo na nasprotni breg Mure, vidimo, da se poleg obdelave zemlje že pojavlja obrt. Občina Ljutomer (2006, str. 39) tako omenja najstarejši ljutomerski ceh lončarjev iz leta 1602, ki je razvil močno gospodarsko dejavnost. Sredi 18. stol. pa so omenjeni še nekateri drugi cehi, npr. sodarski, kovaški in čevljarški ceh. Usnjarji, zidarji, kamnoseki in krojači so bili združeni v radgonskih cehih. Ta del Pomurja, ki ni pod Madžarsko, je očitno malo bolj razvit, saj se ne ukvarjajo le s kmetijstvom.

O poljedelstvu in prehrani na desnem bregu Mure oz. v ormoškem okraju govori Novak (1968, str. 122) na podlagi poročila iz leta 1813. Hrana je opisana kot preprosta, sestavljena iz zelenjave, sadja, sočivja in kruha, premožnejši so občasno jedli še meso. Tudi poljedelstvo je preprosto, gnojnice za gnojenje ne uporabljajo. Brana in plug sta bila v teh krajih manjša zaradi lahke zemlje. Omenjeno je tudi kolobarjenje. Po žetvi rži so njivo do setev pšenice trikrat preorali. Od krmilnih rastlin so poznali le rdečo deteljo. Mlatilnic niso poznali, prav tako ne kozolcev, zato so snopje nalagali v velike kupe, žito pa so spravljali v sodih in omarah.

1.9 Pomurje v poznem novem veku (1850–1918)

1.9.1 Poskusi madžarizacije Prekmurcev

Razkosanost slovenskega narodnostnega ozemlja je še zaostрил dualizem, ki je (Kyovsky, 1961, str. 103–105) vse nemadžarske in nenemške narode podvrigel še večjemu narodnostnemu in gospodarskemu zatiranju. Sicer so v tej še vedno polfevdalni državi, ki se je le počasi industrializirala, vladale neznosne socialne razmere, ki so že takrat budile

nezadovoljstvo delavstva. Za Slovenijo pomeni dualizem poleg izgube 40.000 beneških Slovencev še izgubo okrog 100.000 obmurskih Slovencev, ki pridejo pod madžarsko oblast. Slovenska manjšina, odrezana od matice, je bila podvržena najhujšemu gospodarskemu, socialnemu in kulturnemu pritisku vladajočega razreda. V ekonomsko nerazviti in zaostali Madžarski je bil ta obrobni del ena izmed industrijsko najbolj nerazvitih in zaostalih pokrajin.

Po zatrti meščanski revoluciji poseže Dunaj v notranjepolitično življenje Ogrske. Med drugim ukine avtonomijo obeh protestantskih cerkva, a prebujeni Madžari se borijo proti pritiskom kljub na novo vpeljani nemški administraciji. Tudi slovaški protestanti se postavijo proti raznarodovalnim pritiskom. Slovenski protestanti pa tega boja (tudi zaradi izseljenosti izobražencev) niso zmogli. V teh razmerah je v Hodošu (današnjem obmejnem kraju pri Madžarski) deloval kot duhovnik prekmurski Slovenec Janoš Kardoš, ki je bil vnet zagovornik madžarizacije, prevajal je dela v madžarski jezik itd. Njegovim raznarodovalnim akcijam na drugih področjih, npr. gospodarskem, sledijo bivši zemljiški gospodje. Kot posledica njegovega dela zamre duhovni razvoj v 2. polovici 19. stol., zavira pa tudi narodnostno prebujanje Prekmurcev hkrati z vse pogostejšim odhajanjem ogroženih kmečkih prebivalcev na sezonsko delo (Šebjanič, 1977, str. 79–82).

Sezonsko delo Prekmurcev opiše tudi Kokolj (1984, str. 608–609). Leta 1855 nekajletno sušno podnebje prisili revne, le na poljedelstvo vezane prebivalce, da začno odhajati za kruhom v svet. Najprej v bližnje ogrske vasi, kjer so v nekaj tednih zaslužili nekaj žita. To naj bi tudi pomenilo začetek sezonskega dela prekmurskega poljedelca. Kasneje tudi ob ugodnejših letinah prebivalci na severu (Goričanci) niso več ostajali doma, ampak so se začeli izseljevati celo v Ameriko, do leta 1910 naj bi se jih tja izselilo 5.867. Kdor je ostal v Prekmurju, se je bil prisiljen zaposlovati kot sezonski delavec, sedaj že bolj v notranjosti Madžarske. Ljudje so se selili tudi v Avstrijo. Goričancem so se pridružili prebivalci Dolinskega in Ravenskega, kjer je večina imela premalo zemlje. Poleg razdrobljenih zemljišč jih je k temu silila tudi gostota prebivalstva, ponekod je bilo 100 prebivalcev na km², na Goričkem še več. Moškimi se kmalu pridružijo še ženske. Delo so posredovali vodje oz. t.i. palerji, ki so kmete izkoriščali, da bi sami čim več zaslužili.

Po podpisu pogodbe med državama leta 1867 je dobila Madžarska možnost, da sama rešuje svoje notranje zadeve, med drugim tudi narodnostno vprašanje. Že naslednje leto sprejmejo zakon, ki govori o enotnem narodu. Maloštevilni Slovenci, živeči tam, so v primerjavi z drugimi skupnostmi v še posebej težkem položaju tudi zaradi gospodarske zaostalosti in primanjkljaja kake svoje krovne ustanove. Glavni vpliv sta imeli katoliška in protestantska cerkev. Njuna glavna dejavnost in želja je bila krepitev lastnega duhovništva. To se je povezovalo s kolegi z drugega brega Mure, omenjajo se tudi verska romanja in poslovno-gospodarske poti na štajersko stran. Dejansko prebujajočo se narodno zavest in politično opredelitev pa najbolj dokaže udeležba Prekmurcev na slovenskih čitalniških besedah preko Mure, predvsem na ljutomerskem taboru leta 1868, ki naj bi se ga udeležilo

okrog 600 Prekmurcev. Pritiski potujčevanja so vse hujši. Kapitalistični razvoj, ki Prekmurje doseže sredi 19. stol., pospeši socialno razslojevanje kmetov. Ti številčno največji drobni posestniki se v boju za preživetje podajo na sezonsko delo po Madžarski, kar pomeni, da nimajo večjega političnega vpliva na dogajanje doma. Vseeno Madžarom ne uspe izkoreniniti Slovencev, na kar močno vpliva tudi tiskana slovenska beseda. Knjig v slovenščini je vse več in niso le verska dela. Pomembne so tudi zaradi povezovanja Slovencev z obeh bregov Mure, kar še pospeši tisk novih knjig in pogloblja skupno idejo o združitvi vseh Slovencev (Šebjanič, 1977, str. 82–88).

Čitalniško obdobje ima torej na štajerski strani Pomurja kljub madžarskim pritiskom vendarle določen odmev tudi v prekmurskih krajih. Temu pritrjuje med drugim tudi prisotnost sicer manjšega števila Prekmurcev na 1. slovenski besedi v Ljutomeru leta 1863. Organizatorji Prekmurcem najbližje preporodne manifestacije so zato že na začetku leta 1868 računali na njih. O sodelovanju Slovencev z obeh bregov Mure (ki živijo v različnih državah) v tem obdobju govori 1. številka Slovenskega naroda iz leta 1868 (Od Mure, 1868, str. 3). Tam so prispevki iz različnih krajev po Sloveniji, med drugih tudi dopis »od Mure«, kjer je že na začetku napisano, da se je Slovincem z Murskega polja izpolnila »najtoplejša želja, da so dobili duševno središče za njihove narodne težnje v ljutomerski čitalnici«. Za to se tudi vsem iskreno zahvaljujejo. Pozdravljajo in pozivajo k več dogodkom, kjer se bere v slovenskem jeziku, ker so za narod zelo potrebni in poučni. Omenjajo še en večji dogodek v bližnji prihodnosti, kjer upajo na čim večji obisk »ogrskih Slovencev, od katerih so že nekateri kot člani pristopili k ljutomerski čitalnici«. Na koncu je še poziv, da je treba narod prebuditi, da se ne utopi v germanskem morju. Boj za avtonomijo in proti nadvladi je torej skupen vsem Pomurcem, ki v tem tudi sodelujejo.

Še podrobneje opiše madžarizacijo Jerič (2001, str. 1–35). Nekje v 70. letih 19. stol. je samo s tem namenom nastala madžarska radikalna skupina. Še prej so videli, da nemadžarski narodi ne podpirajo njene neodvisnosti. Zato leta 1867 od Avstrijcev izsilijo zaradi vojaške pomoči proti Prusiji podpis pogodbe o dualizmu, po kateri imajo skupno zunanjo politiko, o vsem ostalem pa odločajo Madžari sami. Do takrat so bile v Prekmurju vse šole slovenske, vključno z učitelji in gradivom, a se je kmalu začela madžarizacija (obvezno poučevanje madžarskega jezika, okrog leta 1890 pride do tega, da se vsi predmeti poučujejo v madžarščini, prepoved rabe slovenskega jezika v šolah, ustanavljanje povsem madžarskih vrtcev, pošiljanje slovenskih otrok na počitnice k madžarskim družinam). Kakorkoli je zakon določal drugače, so na državne položaje nastavljali zgolj Madžare. Evangeličanski duhovniki prav tako širijo vero v madžarskem jeziku, katoliški duhovniki pa tega niso sprejeli in so vso gradivo, pridige in pesmi ostale v slovenskem jeziku. Želeli so tudi zaustaviti tiskanje slovenskih knjig, vendar jim to ni uspelo. Celo pošta je imela prepoved raznašanja teh knjige, a so se ljudje znašli; poslali so jih na ljutomersko ali radgonsko železniško postajo in jih tam pobrali. A vendarle je bila madžarizacija učinkovita – nadzorovali so vse, razen večine katoliških duhovnikov. Slovenščina se je uporabljala javno le pri bogoslužju, pa še to ne v vseh cerkvah.

1.9.2 Gospodarsko zaostajanje Pomurja

Če pogledamo gospodarsko strukturo evropskih držav v letih okrog 1870, vidimo, kako močno je ponekod že bila razvita industrija. Priloga 1 nam pokaže, da so Velika Britanija, Švica, Francija in Belgija že takrat imele več kot 30 % delež industrije v nacionalnem bruto domačem proizvodu (v nadaljevanju BDP), medtem ko ima Avstro-Ogrska skupaj v povprečju le 19 % delež (Avstrija 23, Madžarska 12 %). Le še tri evropske države imajo delež industrije pod 20 %, ostale pa med 20 in 30 % (Broadberry & O'Rourke, 2010, str. 169–170).

Slovenske dežele, ki so zaostajale v razvoju za Avstrijo, še bolj pa za Zahodno Evropo, so se v 2. polovici 19. stol. začele bolj razvijati. Osnova za pospešeno nastajanje industrijskih obratov je bila izgradnja železniške proge Semmering (mesto v osrednji Avstriji)–Ljubljana–Trst, ki je potekala tudi skozi Celje in Maribor. Do Ljubljane je bila proga zgrajena že leta 1849, do Trsta pa leta 1857. Pomembna je bila tudi povezava Ljubljane z Jesenicami, ki je bila zgrajena leta 1870. Skupaj s pristaniščema v Trstu in na Reki je to pomenilo razmah industrije in trgovanja. Pomurje pa dobi svojo 1. železnico kasneje. Železniški promet je pomemben tudi zato, ker v Slovenijo pripelje mednarodni kapital, vendar ni edini pogoj za razvoj – Dolenjska se kljub povezavi ne razvije, saj lastniki kapitala investirajo drugje.

Osvoboditev izpod cehovskih združenj in uveljavitev obrtne svobode po marčni revoluciji, ki je dovoljevala opravljati obrt vsakomur, pa Ljutomerčanom ne koristi. Povpraševanja po izdelkih namreč ni bilo, zato zaradi dodatnega vira zaslužka ponovno obudijo kmetijstvo, predvsem vinogradništvo, ki jih rešuje gospodarske krize v 50. in 60. letih 19. stol. Pomemben mejnik v zgodovini slovenskih zadružnih hranilnic in posojilnic je nastanek Ljutomerske posojilnice ali založnice leta 1872. Ta je reševala kmeta iz primeža nemškega kapitala, poleg tega je imela velik gospodarski pomen za razvoj obrti na Ljutomerskem področju. Ob koncu 19. in na začetku 20. stol. so v Slovenskih goricah in v vaseh na Murskem polju zrasle še mnoge druge posojilnice in hranilnice (Občina Ljutomer, 2006, str. 49–51).

Na desnem bregu Mure je poljedelstvo pospeševala Kmetijska podružnica Ljutomer. Zasluge za napredek grede tudi kmetijski šoli pri Gradcu in sadjarsko-vinarni šoli v Mariboru, kjer kmete učijo naprednega poljedelstva in jim odpirajo možnost prodaje izdelkov v druga mesto v monarhiji (Občina Ljutomer, 2006, str. 56).

Podatki o že omenjeni razdrobljenosti kmetij prikazujejo, da je leta 1895 Zalski županiji (vzhodni del Prekmurja z Lendavo) pripadalo okrog milijon oralov (1 oral = 57,55 ara) zemlje, Železni županiji (zahodno in severovzhodno Prekmurje z Mursko Soboto) pa okrog 950.000 oralov. V slednji je bilo v lasti posameznikov 822.867 oralov, v Zalski županiji pa okrog 850.000 oralov zemlje, ostala zemlja je bila dana v zakup. O razdrobljenosti zemlje pričajo tudi podatki iz popisa leta 1900, ko je bilo v Zalski županiji od 75.305 kmečkih

gospodarstev kar 50.280 gospodarstev z manj kot 5 orali (75 m²) zemlje, v Železni županiji pa od 65.060 skoraj polovica gospodarstev z manjšim posestvom, kot je 5 oralov. Tabela 1 prikazuje strukturo prebivalstva iz leta 1891.

Tabela 1: Struktura pomurskega prebivalstva leta 1891

Železna županija	
Poklic	Število ljudi, ki ta poklic opravlja
Kmet	41.350
Sluga	15.424
Dninar	7.473
Uslužbenec	183
Najemnik	132
Strojniki	62
Inženir	1
Zalska županija	
Poklic	Število ljudi, ki ta poklic opravlja
Kmet	52.468
Sluga	17.881
Dninar	3.349
Uslužbenec	174
Najemnik	102
Strojniki	54
Inženir	3

Povzeto in prirejeno po E. Korpič - Horvat, Zaposlovanje in deagrarnizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 19.

Kmetje v obeh pokrajinah močno izstopajo. V Železni županiji jih je od vseh 64.625 prebivalcev skoraj 64 %, v Zalski županiji pa od skupaj 74.031 prebivalcev kar 71 %.

Gospodarstvo v 1. polovici 20. stol. proučujeta Kert in Olas (1993, str. 136). Kmetijstvo je bilo še vedno glavna prekmurska panoga, tako po številu zaposlenih kot po narodnem dohodku. Male in srednje kmetije so bile v glavnem samooskrbovalne, vidni so že prvi koraki usmerjanja v tržno živinorejo. Viški kmetij so večinoma našli tržišče na avstrijski strani, saj državna meja ni predstavljala ovire pri menjavi gospodarskih dobrin. Cena živine je bila v Avstriji za kmeta celo ugodnejša. Enako je veljalo tudi za poljedelske pridelke, predvsem pšenico, ki je imela na Madžarskem veliko konkurenco. Zaradi vsega tega je v desetletjih pred 1. svetovno vojno zahodni del Madžarske (in ob tem tudi Prekmurje) napredoval hitreje kot ostale agrarne pokrajine v državi. Razmah živinoreje je vplival tudi na izbiro kulturnih rastlin. Povečal se je delež krmnih rastlin, še posebej metuljnic. Opisano velja predvsem za zahodni obmejni del Prekmurja.

Malačič (2006, str. 124–125) podrobno opiše stanje pomurskega gospodarstva pred 1. svetovno vojno. Pravi, da je bilo Prekmurje v času Avstro-Ogrske zaostala in agrarno prenaseljena pokrajina, ujeta med reko Muro (na kateri ni bilo nobenega mostu do slovenske Štajerske) in mejo med avstrijskim in ogrskim delom. Zadnji popis prebivalstva

iz leta 1910 priča o 55 % prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu v celotni Avstro-Ogrski, v takratnem Prekmurju pa kar 89 %. Razmere v kmetijstvu so bile slabe. Ker agrarna reforma še ni bila končana, je veliko kmetijske zemlje ostajalo v rokah madžarskega plemstva, kmetom pa jo je primanjkovalo. Kmetije so bile v glavnem majhne. Ogrsko dedno pravo je še vedno v veljavi (razdelitev dediščine med vse potomce). Zaradi izjemno visoke agrarne prenaseljenosti so Prekmurci že v prejšnjih stoletjih odhajali na sezonsko delo na Madžarsko oz. v emigracijo, v tistem času jih precej emigrira v Ameriko. Tudi skrb matične države za to območje je slaba, kar se najbolj kaže v prometu: že omenjena odsotnost mostov, imeli so brode, a do njih so vodile slabe cestne povezave, železniške povezave med Mursko Soboto in Lendavo ter notranjostjo Madžarske so obstajale, niso pa zgradili dodatnih 10 kilometrov tirov do Radgone.

Po odpravi tlačanstva je nastala potreba po zaslužku in delovni sili. Zaradi tega je prišlo do naraščanja števila rojstev – število prebivalcev je od leta 1850 do leta 1900 naraslo za 94,6 %, od leta 1910 do 1921 pa le za 10,5 % več. Glavna vzroka za to sta bila izseljevanje in vojna. Do sprememb pride tudi v strukturi živine, saj potrebujejo več vprežne živine za obdelavo zemlje. Tako je bilo leta 1890 v Prekmurju 37.340 glav govedi, leta 1910 pa 49.752 (Korpič - Horvat, 1992, str. 19).

Poleg navedenega o kmetijstvu še najbolj gospodarsko stanje povzame stavek konservativnega voditelja slovenskega ljudstva Jožefa Klekla, ki pravi, da nam »hvala Bogu nobena fabrika ne kvari zraka« (Kyovsky, 1961, str. 105). Temu pritrdi Malačič (2006, str. 125–126), ko pravi, da v Prekmurju ni bilo nobene industrije vse do konca 1. svetovne vojne. Ogrska država je sicer podpirala razvoj lastne industrije, a v ta del ni nič vlagala. V takih razmerah so se tovarne in industrija razvile iz obrtniških zametkov. Takratna obrt je bila vezana na mesarstvo, gostilne, keramične delavnice, kolarstvo, kovaštvo in druge, pretežno s kmetijstvom povezane dejavnosti.

Z omenjenim se strinja tudi Korpič - Horvat (1992, str. 68), ko pravi, da v regiji ni bilo industrijskega delavstva, saj do obdobja med vojnama ni bilo razvite industrije. Pokrajina ni imela niti infrastrukture niti energetskih virov, na podlagi katerih bi se industrija lahko razvila, imela je le nekaj gozda, poljedelstvo, živinorejo in izvore podzemne mineralne vode.

Industrija na štajerski strani si je počasi utirala pot. Zanj skoraj ni bilo zanimanja, najbolj se je razvila v času Avstro-Ogrske. Velike zaloge gline in dobre ilovice so omogočale razvoj opekarn. Med najstarejše, iz leta 1880, spada tista iz Ključarovcev, ki je zaposlovala 60 delavcev. Leta 1902 je bila ustanovljena še ena v Lukavcih, zaposlovala je 50–60 delavcev. Dve leti zatem je začela obratovati ljutomerska opekarna, ki je zaposlovala 80 delavcev, leta 1908 se ustanovi še ena v Borecih, ki je bila z okrog 100 zaposlenimi ena največjih. Tudi Gornja Radgona ima svojo, ki na prelomu stoletja zaposluje okrog 50 delavcev, pred 2. svetovno vojno pa že 150. Znana opekarna z okrog 50 delavci,

ustanovljena leta 1904, je bila še v Ormožu. Edini obrat sezonskega značaja je bilo slatinsko podjetje v Radencih, ustanovljeno leta 1869, leta 1882 pa tu že ustanovijo zdravilišče. Kot ugotavlja Novak (1987, str. 22–24), domači in predvsem tuji kapitalisti v glavnem izrabljajo domačo surovinsko bazo in poceni delovno silo. Brezposelni iščejo delo za vsako ceno. Kapitalisti ne vlagajo v razvoj, delajo z zastarelimi stroji, večina kapitala je v nemških rokah.

Seveda je tudi na tem bregu Mure še vedno glavna dejavnost kmetijstvo. Temu pritrди tudi dejstvo o površini zemljišč – 37 % predstavljajo njive, 21 % travniki, 5 % vinogradi in 4,6 % sadovnjaki. Največ se jih ukvarja s poljedelstvom in živinorejo, v Slovenskih goricah pa se ukvarjajo tudi z vinogradništvom in sadjarstvom. Kmetijstvo ni bilo tehnološko razvito, obdelava zemlje je bila primitivna, donosi majhni. Zemljo si lastijo srednji kmetje, trgovci in obrtniki. Nekaj malega zemlje, ki je razdrobljena, si lastijo še mali kmetje in željirji. Velikih kmetij ne poznajo. Obljubljena agrarna reforma, kot bomo videli, je samo slepila male kmete, saj večina nima denarja za odkup zemlje (Novak, 1987, str. 18–19).

O težkem življenju kmetov in viničarjev med vojno na tem območju govori Mlinarič (2010, str. 22–23). Njihova zaposlitev je bila neenakomerna. Čez leto so delali dan in noč, medtem ko so pozimi bili brez dela. Kmetje so imeli težave pri prodaji izdelkov, ljudje so bili podhranjeni in bolni.

Fevdalno notranjo gospodarsko zaključenost naj bi Pomurje kazalo še za časa pisanja zbornika razprav, ki je izšel leta 1961. Tako je, kot trdi Baš (1961, str. 62), železnica le rahlo odprla Prekmurje svetu šele leta 1887 na skrajnem jugovzhodu (v Lendavi), kar je le malo pozneje, ko je v osrednji Sloveniji stekla dolenjska železnica in slovensko železniško omrežje že zaključevala. Murska Sobota je dobila svojo železnico šele leta 1898. Sam fevdalizem pa je, kot trdi avtor, obsodil Pomurje na prometno odmaknjenost, ko je usmeril trgovino na določene trgovske poti. Za manjše trgovske posege je edino izjemo predstavljala pot iz severne Italije na Ptuj in naprej na Madžarsko z živinsko, predvsem govejo trgovino, ki pa sama ni mogla poživiti prazgodovinske in antične panonske ceste. Tako je v fevdalni prometni odmaknjenosti Prekmurja od daljnega prometa eden od temeljev za dolgo življenje naturalnega gospodarstva s sejmarstvom in samopreskrbo.

Dejstvo, da ugodne danosti za razvoj prometa v dolini reke Mure niso bile izkoriščene, proučujeta Kert in Olas (1993, str. 137). Menjava dobrin naj bi pospeševala razvoj novih prometnic, kar pa zavirajo predvsem državne meje, ki sekajo dolino prečno. Vseh 1000 let je bila meja reka Mura z drugimi rečicami, zato se v podolžni smeri promet ni mogel razviti. Še več, do 1. svetovne vojne na slovenskem območju ni bil zgrajen niti en most čez Muro in tudi pri izgradnji železnice se je zamujalo. Povezava med Sombotelom, Gyorom in Gradcem je bila zgrajena leta 1865, s precejšnjo zamudo je bilo Prekmurje priključeno na madžarsko železniško omrežje. Zaradi novih povezav in bližine Avstrije se je zahodni del Madžarske pred 1. svetovno vojno razvijal hitreje kot ostala Madžarska. Ta vpliv se

čuti tudi v Prekmurju, najprej v Lendavi, potem še v Murski Soboti, predvsem v videzu mest.

Kako ugoden vpliv ima novovzpostavljeno železniško omrežje, dokazuje ljutomerski primer. Tamkajšnji prebivalci so želeli imeti železniško povezavo že v 80. letih 19. stol., dokončno je bila zgrajena proga med Ljutomerom in Radgono leta 1890. Ob tem se je odprla možnost prodaje kmetijskih izdelkov po tržni ceni, s tem pa tudi večji dohodek od prodaje obrtnih izdelkov. Tudi ponudba kmetijskih izdelkov se je povečala. Železnica je pripomogla k razvoju opekarske industrije in turizma v zdravilišču v Radencih, ugodno je vplivala tudi na razvoj vinogradništva in sadjarstva, poleg tega se je pri gradnji proge zaposlilo veliko domačinov. Še večji pomen pa je imela izgradnja železniške povezave Ormož–Ljutomer–Murska Sobota leta 1924, ki je povezala Prekmurje in vzhodno Štajersko s preostalo državo (Občina Ljutomer, 2006, str. 60).

1.10 Prva svetovna vojna in usoda Pomurja

Na kratko pogledjmo gospodarstvo Avstro-Ogrske države med 1. svetovno vojno (Šorn, 1997, str. 21–26). Če se najprej osredotočimo na avstrijski del, vidimo, da že stanje na Balkanu leta 1913 pomeni šok za gospodarstvo; obrestna mera je padla, proizvodnja stagnirala, povečala se je brezposelnost. Vojna, na katero gospodarstvo ni bilo pripravljeno, je krizo še zaostila, obrati so se ustavili, delavci odpuščali. Moški so bili vpoklicani v vojsko, ta ima vse večjo potrebo po hrani, oblačilih, zdravilih, na drugi strani pa so se krčili obroki za civiliste. Proizvodnja se je usmerila v potrebe vojske. Tudi v ogrski polovici države je začetek vojne povzročil veliko težav v gospodarstvu, ki nanjo ni bila pripravljeno. Ogromno delavcev je bilo vpoklicanih, tudi kmetov. Industrija je zato stagnirala, polja niso bila obdelana.

Zelo na splošno lahko rečemo, da je bila zgodovina Slovencev do 1. svetovne vojne odvisna v glavnem od dogodkov v Srednji Evropi. Od takrat naprej pa tudi od dogajanj na Balkanu. Srednja Evropa je začela po letu 1914 propadati, Balkan pa je od leta 1917 začel dobivati nove perspektive. Čedalje bolj jasno je postajalo, da se mora tudi slovenski narod usmeriti. Glede na to, da jo pomaga rušiti, v Avsto-Ogrski nima več kaj iskati. Tako je začel svojo veliko željo po avtonomiji uresničevati znotraj balkanskega prostora (Šorn, 1997, str. 17–18).

Slovenci so 1. svetovno vojno skupaj z njenimi posledicami najbolj neposredno doživljali na robovih slovenskega etničnega prostora, npr. severni del onstran Karavank, Koroška, dolina Soče, kjer je padlo okrog milijon vojakov, severovzhodno Slovenijo pa je spremljalo dejstvo, da je to edini del slovenskega ozemlja, ki je pod ogrsko krono v tem dvovladju. In to je bil, sodeč po Nečaku (1996, str. 227), glavni razlog, zakaj se je to območje razvijalo drugače kot preostala Slovenija. In ta pečat drugačnosti naj bi mu ostal vse do danes.

Novembra leta 1918 podpišejo Madžari z zavezniki premirje. Območje med rekama Muro in Rabo ostane pod Madžari. Ker so tam živeli Slovenci, jih je novonastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov (v nadaljevanju SHS) želela osvoboditi tisočletne ogrske nadoblasti. Po dolgih pogajanjih pade Prekmurje pod Državo SHS, Porabje z mnogimi vasmi in po štetju leta 1920 s 6.087 Slovenci pa pod Madžare. Jugoslovanska vojska leta 1919 zasede Prekmurje. Mirovna pogodba je bila po zavlačevanjih podpisana šele 4.6. 1920 v francoskem dvorcu Trianon, od tod tudi ime trianonska pogodba. S to pogodbo – kot je določeno – Ogrska priznava popolno neodvisnost Države SHS in se odpoveduje vsem pravicam na ozemlju, ki jih je imela za časa Avstro-Ogrske. Določena je bila tudi zaščita manjšin (Kokolj, 1984, str. 91–93).

Če pogledamo podrobneje: z novembra leta 1918 podpisanim sporazumom med Madžarsko in vzhodno armado ostanejo veljavne aktualne meje in takrat slovenske oblasti še ne kažejo interesa, da bi kakorkoli posredovale. Zato pa toliko bolj gori želja po zedinjenju med prebivalci na obeh bregovih Mure. Medtem marca leta 1919 razglasijo boljševidično Madžarsko republiko sovjetov. Že čez dva dni pridejo Madžari z vojsko v Mursko Soboto in razglasijo novo upravno enoto, ki zajema Prekmurje. Maja oficir Tkalec skupaj z vojsko odcepi to upravno enoto od Madžarske, zavaruje meje in razglasi Mursko republiko. Že čez 2 dni pošlje brzojavko o tem v Budimpešto, da jih obvesti o novoustanovljeni državi (sicer je še danes nejasno, ali gre dejansko za slovensko državo). Madžari seveda nimajo razumevanja za to in junija zasedejo Mursko Soboto. S tem je tudi konec Murske republike. Še malo pred tem, aprila leta 1919, na mirovni konferenci slovenska delegacija končno zahteva priključitev Prekmurja. Avgusta istega leta se jim dovoli zasesti Prekmurje. Na zbor pride kar okrog 20.000 Prekmurcev pozdravljat priključitev Jugoslaviji, vendar se težave s tem ne končajo, prihodnost je nejasna, prihaja do vpadov Madžarov. Še nekaj let zatem se določa točna meja in tudi Avstrijci so želeli nekatere vasi nazaj. Vse se dokončno reši leta 1924 s podpisanim razmejitvenim protokolom v Zagrebu (Nećak, 1996, str. 229–232).

Skozi celotno obdobje novega veka je viden težek položaj pomurskega človeka. Zgodnji novi vek pomeni dolgo obdobje vojn, ropanj, nenehnih turških vpadov in nedoločene meje, kmečkih uporov ter kug, ki so pestile tamkajšnje prebivalstvo. Pomurci so obubožani, ukvarjajo se pretežno s kmetijstvom, že tako majhne posesti se še drobijo, zemljiški gospodje pa gledajo le na svojo korist. Vse več jih je zato primoranih iti s trebuhom za kruhom. V visokem novem veku se po Evropi že začne moderna industrializacija in nastanek tovarn. Revolucija leta 1848 pomeni narodnostno prebujanje in tudi odpravo fevdalizma, a do tega v Pomurju prihaja počasi, najprej s polfevdalno obliko. Na prekmurski strani je stanje še slabše, saj imajo kmetje vse manj zemlje, drugih dejavnosti in možnosti za zaposlitev pa sploh ni. Na štajerski strani se počasi začne prebujati obrt. V poznem novem veku je desni breg Mure obmejni del Avstrije, levi pa (že tako zaostale) Madžarske. Celotno Pomurje je tako precej oddaljeno od centralne oblasti, ki ga želi potujčiti in si ga povsem podjarmiti. A prebivalci obeh bregov Mure se bolj nagibajo k

Slovanom. Gospodarsko gledano se slab položaj nadaljuje. Z le nekaj obrtnimi delavnicami na štajerski strani, medtem ko na prekmurski sploh še ni nobene industrije, se ekonomski zaostanek za ostalo Slovenijo in za Evropo močno povečuje. Drugih potencialov, razen zemlje, regija niti nima, vse številnejše prebivalstvo si zato ob vedno večji drobitvi zemlje najde zaposlitev v tujini. Mnogi se izselijo za stalno. Regija je tudi prometno slabo povezana z drugimi, sosednjimi pokrajinami. Šele konec 1. svetovne vojne pomeni tudi konec 1000-letne nadvlade Madžarov temu prostoru in tako želeno združitev vseh Slovencev v eni državi.

2 POMURSKO GOSPODARSTVO V PRVI IN DRUGI JUGOSLAVIJI

O teh težkih časih po 1. svetovni vojni, ko pogodba še ni bila podpisana, govori v svojih spominih pomurski kanonik Ivan Jerič. To so časi nasilja, provokacij, nejasnosti. Soboški madžarizatorji so pričakovali, da se bodo slovenski vojaki, ki se so bojevali skupaj z Madžari, naučili jezika in postali pravi Madžari, a se je zgodilo ravno nasprotno: v stikih z drugimi slovanskimi narodi so se narodno prebudili. Tudi ostalo ljudstvo je na shodih in zborovanjih izražalo svojo pripadnost Sloveniji (Jerič, 2000, str. 44–49).

Situacijo po vojni na desnem bregu Mure osvetli Novak (1987, str. 18). Tukajšnji prebivalci so z veseljem sprejeli ustanovitev Kraljevine SHS, predvsem pa dejstvo, da so se končno rešili vladarja, ki je mnoga leta zapostavljal Slovence. Kmalu je sledilo razočaranje, saj tudi nova država ni izpolnila vseh želja in rešila problemov kmetov, delavcev in viničarjev. Nacionalni in socialni problemi so ostali in tudi novonastala državna tvorba je bila centralistično urejena, izven njenih meja je ostalo precej Slovencev, znotraj meja pa je ostalo Apaško polje, ki so ga poseljevali skoraj izključno Nemci.

2.1 Gospodarstvo Pomurja od leta 1918 do 1941

Šorn (1997, str. 221–224) pravi, da industrije v Prekmurju po 1. svetovni vojni skoraj ni bilo, bili sta le lahka industrija in stara oblika manufakture. Največji problem so po njegovem mnenju predstavljali denarni zavodi, ki jih je bilo precej za tako majhen prostor. Ti so komaj tedaj začeli prehajati iz madžarskih v slovenske roke in trajalo je približno 3 leta, da so Slovenci postavili svoje ljudi in nacionalizirali denarne zavode; tako so se dokončno rešili nadvlade madžarskega kapitala.

Priključitev Prekmurja Jugoslaviji je pospešila razvoj kapitalizma, a je bil na območju brez dobrih zvez na obrobju polkolonialne, nerazvite države počasnejši kot v državnih središčih. Lokalni voditelji so celo bili veliki nasprotniki industrializacije. V Prekmurju bi se sicer lahko razvila samo različna živilska ali predelovalna industrija, pri kateri ne bi bili pomembni prevozni stroški, ampak številna in cenena delovna sila. Poleg tega Prekmurje takrat ni imelo primerne energetske povezave, elektrificirane so do konca kapitalistične

Jugoslavije bile le Sobota in Lendava ter nekaj vasi (Čačinovič, 1961, str. 117).

Gospodarska zaostalost Prekmurja v zadnjem obdobju in v novonastali državi ni omogočala podjetniških projektov in akumulacije kapitala, ki je potreben za zagon novih dejavnosti. Tako ni presenečenje, da je poznejša tovarna mesnih izdelkov v Murski Soboti v lasti Josipa Benka nastala na osnovi mesarske obrti njegovega očeta Štefana iz leta 1913. Na teh temeljih se po 1. svetovni vojni razvije najpomembnejše prekmursko podjetje do 2. svetovne vojne. Prekmurje z okolico, kot še ugotavlja Malačič (2006, str. 126–134), ni bilo spodbudno okolje za Benkov hitri razvoj, in to kljub bližini Dunaja, Budimpešte in Ljubljane.

Kot bomo videli v nadaljevanju, industrijski razvoj regije še ni dosegel. Benko in le še peščica drugih so bili pionirji industrializacije na tem prostoru. Nastanek nove države k temu ni pripomogel, z zaprtjem avstrijske in madžarske meje je situacijo še poslabšal. Pozitivna je sicer bila povezanost z ostalo Slovenijo in tudi nova država se je trudila povezati pokrajino z drugimi regijami, a je bila tudi sama nerazvita, zato je bil napredek počasen. Kljub temu je bil Benko uspešen; že za 20. leta lahko ugotovimo, da je bil predelovalni obrat tovarna. Leta 1922 so v obratu zaklali več tisoč glav živine. Tovarna se je samo še širila, začela proizvajati še druge mesne izdelke, ki so jih potem poleg živih živali in mesa izvažali. Leta 1940 naj bi zaposlovali 90 delavcev, tedensko pa zaklali 780 glav različnih živali.

Poleg tega se je iz majhne pletilnice z enim strojem in tremi delavkami v Lendavi razvila industrija za različne pletenine, ki je zaposlovala 150–170 delavk in delavcev. V Soboti je ob ceneni delovni sili in razviti krojaški ter šiviljski obrti nastala Cvetičeva konfekcija perila (bivša tovarna Mura), ki se je razširila ob krizi v 30. letih in je zaposlovala 150 delavk. Leta 1932 je trgovec Šiftar ustanovil svoj obrat s 40 delavkami, ki je do vojne zaposloval 150 ljudi. Družba Našička je imela pri Lendavi nekaj časa žago in malo tovarno tanina. To so poleg Benkove tovarne, Petanjske slatine, nekaj žag, mlinov in obrtnih podjetij pomembnejša podjetja v Prekmurju v času do 2. svetovne vojne (Čačinovič, 1961, str. 118).

Benkova tovarna mesnih izdelkov je bila najpomembnejša prekmurska predvojna industrija. Glavna surovina je bila prekmurska živina, ki je dajala prekmurskemu kmetu pretežni vir vseh dohodkov. Tovarna je z okrog 1.000 zaklane živine na teden izvajala velik gospodarski pritisk na prekmurskega kmeta. Benko se je namreč povezal z drugimi pomembneži, tudi iz tujine, imel svojo banko in redne stranke in kot edina taka tovarna tudi monopol. Ta mu je omogočal ogromne razlike v cenah v primerjavi z ostalo državo. Če primerjamo cene živine iz leta 1939, po katerih je odkupoval Benko, in cene v ostali Sloveniji, ugotovimo velike razlike.

Tabela 2: Cene živine v Prekmurju in ostali Sloveniji v din

Vrsta živine	Cena živine v Prekmurju (v din)	Cena živine v ostali Sloveniji (v din)
Bik	3–4,5	4–6
Telica	3–4,5	4–6
Krava	1,5–2,5	5,3
Tele	2,75–3,5	7–8
Svinja (1 kg)	9–10	9–11

Povzeto in prirejeno po F. Baš, Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi, 1961, str. 117.

Kot vidimo v Tabeli 2, je prekmurski živinorejec zaradi prodaje po nižji ceni kot drugje po Sloveniji v še slabšem položaju. Nesorazmerje tržnih cen pa je bilo, kot še ugotavlja Baš (1961, str. 117), stalen pojav v Prekmurju tudi pri drugih proizvodih. To stanje spremlja še davčna neenakopravnost, saj so bila mnoga področja previsoko ocenjena.

Po podatkih K. Natek in M. Natek (1998, str. 159) se je Slovenija v okviru Avstro-Ogrske od 19. stol. naprej dokaj uspešno industrializirala, čeprav je ves čas pripadala obrobni, slabše razvitim delom države. Število tovarn se je v obdobju med letoma 1918 in 1940 v Sloveniji skoraj podvojilo, iz 275 na 523. Glede na omenjeno peščico tovarn v celotnem Pomurju vidimo, kako slabo je bila regija industrializirana in razvita v primerjavi z ostalo Slovenijo.

Da je regija v primerjavi z ostalo Slovenijo še vedno najbolj kmetijska, pričajo tudi podatki iz leta 1921. Takratno okrajno glavarstvo Murska Sobota je imelo po številu največ glav svinj, govedí, perutnine in čebeljih panjev v vsej državi (Regionalna razvojna agencija Mura, 2012, str. 21).

V kapitalistični Jugoslaviji sta precej narasli finančna in politična moč posameznikov in skupin. Tudi soboška hranilnica je bila v času med vojnoma finančna baza takim špekulacijam. Kapitalistična agrarna reforma je pomagala političnemu vplivu takih mešetarjev, ni pa rešila glavnega problema podeželja, že večkrat omenjene agrarne prenaseljenosti. Kmet si brez opreme in živine seveda kljub garanju ne more pomagati, situacijo pa zaostri še kriza. Po njej je poljedelstvo ostalo pri tradicionalnih kulturah, 62 % poljedelske površine je pšenice in rži, le 0,5 % pa industrijskih rastlin. Kar 60 % kmečkih posesti je bilo pod eksistenčnim minimumom. Tudi v drugih slovenskih pokrajinah je bil odliv prebivalcev iz vasi v mesta počasen proces. V Pomurju kapitalizem ni ustvaril veliko novih zaposlitev, zato so šli ljudje po svetu. Soboška Javna borza dela je v letih 1929–1939 v pokrajini Jugoslavije, Francijo, Avstrijo in Nemčijo posredovala delo 68.160 delavcem (Čačinovič, 1961, str. 119).

Prihajalo je tudi do selitev znotraj Pomurja. Natančneje, z levega na desni, štajerski breg reke Mure. Kot ugotavlja Novak (1987, str. 35–36), tisočletna meja na Muri Slovencev ni

nikoli zares ločila. Še pred mostovi so jo prečkali z brodovi in si poiskali delo pri večjih kmetih, nekateri so se tam naselili. Večinoma je to bil najnižji sloj, ta trend pa je opazen od konca 19. stol. naprej. Še bolj intenzivno je to v desetletju pred 1. svetovno vojno, ko je Prekmurje glede na gospodarske zmogljivosti že prenaseljeno. Izseljevali so se še naprej v bližnja Maribor in Gradec. V skupaj več kot 20 letih se je blizu 1.500 Prekmurcev preselilo v Prlekijo.

Sezonstvo pa ni bilo izključno le za Prekmurce. Po letu 1929 opazimo sezonske delavce tudi na desnem bregu Mure. Poleg že omenjenih viničarjev so tudi poljedelski delavci živeli slabo. Zemlje, ki je bila razdrobljena, je bilo premalo za vse, zato so začeli odhajati, najprej v Francijo, potem še v Nemčijo. Murskosoboška borza dela je leta 1939 poslala v tujino na delo okrog 8.500 delavcev, od tega jih je bilo 518 iz Ljutomerskega okraja (Novak, 1987, str. 34–35).

2.1.1 Prometne povezave po 1. svetovni vojni

Novo državne meje so s prekinitvijo prometnih povezav po 1. svetovni vojni spet zaustavile gospodarski razvoj, gospodarstvo v Prekmurju se je le počasi povezovalo s Slovenijo. Murska Sobota je dobila železniško povezavo z Ljutomerom leta 1924, cestni most preko Mure pri Petanjcih pa je bil zgrajen leta 1940, a že naslednje leto porušen, Goričko je s preostalo Slovenijo z železniško progo bilo povezano le 40 let, leta 1963 so jo zaradi nedonosnosti ukinili (Kert & Olas, 1993, str. 138).

Da sta se po priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji morala polfevdalno Prekmurje in le malo bolj razviti štajerski del povezati z ostalo Slovenijo, ugotavlja tudi Korpič - Horvat (1992, str. 21). Ljutomer je bil povezan z železnico samo z Gornjo Radgono (naprej sicer vse do Dunaja) od leta 1890 naprej. Proga do Ormoža, zgrajena leta 1923, je vključila Mursko Soboto in Ljutomer v slovensko železniško omrežje. Pri Veržeju je bil šele leta 1922 zgrajen most čez Muro. Tako je bila edina povezava čez Muro v Avstro-Ogrski le z brodovi.

Z vključitvijo v novo državo je v socialnem in gospodarskem razvoju Prekmurja prišlo do pomembnega preobrata kljub različnim političnim napakam, korupciji, izkoriščanju in gospodarski neenakopravnosti pokrajine. Nov (vsaj na začetku liberalno-kapitalistični) sistem države je odpravil ovire starega fevdalno-kapitalističnega sistema, pospešil razvoj prometa, trgovine in prve prekmurske industrije. Železniška povezava do Ormoža je končno povezala Prekmurje s Slovenijo. A novi razvoj je, kot ugotavlja Čačinovič (1961, str. 120–123), na politični razvoj vplival še bolj izmaličeno kot drugje. Bilo je veliko afer, korupcije, težnje po oblasti in denarju, izkoriščanja, na trenutke so bile razmere celo kaotične in nasilne. Porajale in izginjale so neštete stranke. Vsesplošna gospodarska kriza v 30. letih je vse samo še poglobila.

Po podatkih Občine Ljutomer (2006, str. 57–60) je v Ljutomerskem okraju že od srednjega

veka naprej prevladovala obrt, ki je zadovoljevala lokalne potrebe ljudi, npr. sodarstvo, mlinarstvo, čevljarstvo, sedlarstvo idr. Obrt je bila »razmeroma precej dobro razvita«. Na začetku 20. stol. predvsem mizarstvo, ki je po 2. svetovni vojni zraslo v industrijsko dejavnost, nekatere obrti pa so že v času med vojnama prerasle v majhne industrijske in polindustrijske obrate. Podrobneje jih razdeli Novak (1987, str. 22–23). Nekatere obrate, nastale pred vojno, sem že omenil. V medvojnem času poleg opekarn nastane še nekaj usnjarn. Največja v Ljutomeru je pred 2. svetovno vojno zaposlovala 35 delavcev, manjša pa 20 delavcev. Usnjarna v Ormožu je zaposlovala le nekaj ljudi, v Gornji Radgoni 15–20, pri Sv. Juriju ob Ščavnici pa 5–8 delavcev. Največja žaga, ki je bila v Ljutomeru, je zaposlovala 10–15 delavcev. V rudniku premoga je bilo zaposlenih med 30 in 60 delavcev, že omenjeno slatinsko podjetje v Radencih je pred 2. svetovno vojno zaposlovalo okrog 200 delavcev.

2.1.2 Agrarna reforma

Kraljevina SHS je bila ustanovljena kot meščanska država. Ponekod v njenih pokrajinah, tudi v Prekmurju, pa so vladale polfevdalne razmere. Veliko zemlje je pripadalo veleposestnikom, celo tujcem. Poleg veleposestev je večina kočarskih in kmečkih gospodinjstev s premalo ali celo brez zemlje. Vsa zemlja torej ni pripadala tistim, ki so jo obdelovali. Kmetje so bili siromašni, veliko jih je spadalo še pod napol zaposleni proletariat, vedno več se jih je selilo in delalo v tujini. Vladala je tudi visoka stopnja neizobrazbe. V teh razmerah in po osamosvojitvi je postala agrarna reforma nuja kot nacionalni, socialni, protifevdalni in ekonomski ukrep. Poleg tega so k nam vdirale ideje iz revolucionarne Rusije (Kokolj, 1984, str. 485–486). O nujnosti agrarne reforme in o tem, kako se je zaveda politični vrh, priča to, da je regent Aleksander že prve dni po osvoboditvi dejal, da se mora to vprašanje čim prej rešiti, da je treba odpraviti veleposestva in da morajo biti vsi lastniki zemlje svobodni. Že kmalu zatem izda vlada odredbo, ki med drugim določa, da se razlastijo vsi veleposestniki. Od njih dobijo zemljo tisti državljani, ki se ukvarjajo z njenim obdelovanjem, a je nimajo oz. ne dovolj. Zateme se začne reforma kmalu implementirati (Kokolj, 1984, str. 487–488).

Agrarno reformo, tudi na desnem bregu Mure, podrobneje opiše Korpič - Horvat (1992, str. 19–21). Po razglasu Aleksandra je določeno, da zemljo dobi tisti, ki jo obdeluje, veleposestnik pa odškodnino. Zateme so sledila sprejetja raznih pravilnikov, uredb in naredb. Veleposestva so npr. še vedno lahko obdržala 75 ha obdelovalne zemlje, nekatera veleposestva se lahko dajejo v štiriletni zakup (in ne v prodajo). Leta 1925 sledi revizija reforme. Sprejmejo, da se zemlja, zajeta v reformo, lahko prodaja. Odvzeta zemlja v Prekmurju je pripadala enajstim veleposestvom. Agrarni interesi (kmetje, tudi občine in pravne osebe) v Prekmurju niso postali lastniki zemlje, ampak posestniki, zemljo so morali odplačevati še 20 let, po dveh neplačanih anuitetah se jim je zemlja že odvzela. Prav tako niso dobili opreme za obdelavo zemljišča. Zaradi prezadolženosti je mnogo kmetij, predvsem malih in srednjih, v desetletju pred novo vojno propadlo. Zadolžena posest se je

ob dedovanju še naprej drobila, nasprotno pa so na štajerski strani kmetje s prodajo zemlje postali viničarji.

S sprejetim zakonom leta 1929 sta bila oba bregova Pomurja upravno združena v Dravsko banovino in razdeljena na 3 okraje: štajerski del na ljutomerski okraj, ki je obsegal kraje današnje občine Ljutomer in Gornja Radgona, in prekmurski del, ki se je delil na dolnjelendavski in murskosoboški okraj. Vsi okraji so bili, kot trdi Korpič - Horvat (1992, str. 21–22), kmetijski in nerazviti. Večjih razlik v posestni strukturi med njimi ni bilo. Ljudje so torej živeli od kmetijstva, ki je bilo razdrobljeno. Prekmurska okraja sta skupaj imela 1.254 kočarjev in 1.068 najemnikov, ljutomerski pa 1.814 kočarjev in 1.147 najemnikov. Najtežje razmere za življenje so bile na Goričkem, zato je tam največ izseljencev, najbolj je bil naseljen izrazito poljedelski dolnjelendavski okraj s 110 ljudmi na km².

V Tabeli 3 vidimo posestno strukturo v omenjenih treh okrajih leta 1931. Kot vidimo, ima v vseh okrajih povečini kmet v lasti zemljo do 5 ha, približno tretjina celo le do 2 ha.

Tabela 3: Posestna struktura v pomurskih okrajih leta 1931

	Okraj	Dolnja Lendava	Ljutomer	Murska Sobota
Velikost zemlje v ha				
Do 0,5		7,20	7,10	4,10
0,5–1		8,40	9,80	5,80
1–2		19,30	16,40	12,70
2–5		52,90	32,90	38,80
5–10		10,70	18,80	28,60
10–20		1,10	11,90	8,90
20–50		0,20	3,00	0,90
50–100		0,02	0,10	0,10
Nad 100		0,07	0,05	0,10

Povzeto in prirejeno po E. Korpič - Horvat, Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 22.

V Prekmurju se torej položaj kmeta ni izboljšal. Poglejmo še agrarno situacijo na desnem bregu Mure. Na radgonskem območju so najboljšo zemljo posedovali Nemci, predvsem v Apaški dolini, kmetje so jo namreč zaradi prezadolženosti prodajali. Leta 1939 na območju Gornje Radgone Nemci posedujejo 48 % vse zemlje. Zemljišče z ljutomerskega območja je pripadalo predvsem srednjim kmetom (1 do 5 ha zemlje) in trgovcem, obrtnikom ter manjšim kmetom. Tudi tu se je drobila zemlja po odpravi tlačanstva. Poglejmo velikost zemlje v Tabeli 4.

Tabela 4: Delež kmečkih gospodarstev glede na velikost zemlje v lasti

Velikost zemlje	Delež kmečkih gospodarstev v %
Do 0,5 ha	13,3
0,5–1 ha	12,7
1–2 ha	17,1
2–5 ha	25,8
5–10 ha	12,3
10–20 ha	13,8
Nad 20 ha	4,9

Povzeto in prirejeno po E. Korpič - Horvat, Zaposlovanje in deagrarnizacija pomurskega gospodarstva, 1992, str. 21.

Če primerjamo to tabelo s Tabelo 3, vidimo, da je leta 1939 zemlja še bolj razdrobljena. Zemlje do 1 ha ima v lasti 26 % kmetov, leta 1931 pa 16,9 %.

Za Prlekijo Novak (1987, str. 19–21) ugotavlja, da je velika svetovna gospodarska kriza samo še poslabšala stanje v kmetijstvu. Mali in srednji kmetje so jo najbolj čutili. Zadolževali so se, potem pa niso bili sposobni plačevati davkov, zato je veliko kmetij v Slovenskih goricah propadlo. Zemlja je prešla v roke bogatašev, posebej Nemcev, ki so imeli leta 1919 22 % vse zemlje, čez 20 let pa že 48 %. Izrabljali so poceni delovno silo, poleg tega kmeta prizadene še nesorazmerje industrijskih in kmetijskih izdelkov, katerih cene konstantno padajo, prekupčevalci od njih kupujejo poceni živino, potem pa meso drago prodajajo. Bedno je tudi življenje viničarjev, zaposlenih v vinogradih. Poleg njih so se tam zaposlovali še drugi delavci, npr. kopači. Za primerjavo: leta 1938 je kopač ob dobljeni hrani zaslužil 10 din na dan, brez hrane in pijače pa 15 din. Kilogram sladkorja je stal 16 din, kruha pa 4–5 din.

Življenje Prlekov nam še najbolj osvetli prispevek v časopisu iz leta 1931 (Baš, 1931, str. 170–171). Napisano je, da sta jih oblikovali preteklost in zemlja. V ospredju je predvsem vinogradništvo kot neka tradicionalna, tudi socialna dejavnost. Do železnice pa se opravlja tudi t.i. vozarstvo, kmetje prodajajo predvsem vino drugje po Sloveniji in v Avstriji. Obdelavo zemlje prepustijo ženskam. Poleg raznih družbenih norm, navad, značilnosti njihovih hiš, tipične hrane in pijače ter veroizpovedi se avtor dotakne še druge gospodarske dejavnosti. Kot kaže, je res poglobljena skrb za vinograde, potem za živino, za tema je poljedelstvo, drugo je omenjeno kot nepomembno: »Gozdarstvo igra tako v gospodarstvu kakor tudi v življenju postransko vlogo.« Kmetijstvo je očitno še vedno edina dejavnost.

Slabo tehnološko razvitost kmetijstva na Murskem polju nam opiše Novak (1987, str. 19). Umetnih gnojil, s katerimi bi povečali hektarski donos, kmetje ne poznajo. Na splošno v celotni Jugoslaviji znaša uporaba gnojil le 2,9 kilograma na hektar, v Švici pa kar 426. Hektarski donosi so temu primerni.

Na vinogradništvo v Prlekiji se osredotoči Belec (1968, str. 52). Omenja se huda kriza zaradi trtne uši med letoma 1896 in 1909, posledice se čutijo še leta zatem. Uš namreč popolnoma uniči trto. Obnova je zahtevala precej sredstev, veliko površin je zato ostalo neobnovljenih. Socialno stanje domačinov se še poslabša, vinogradi pa prehajajo v tuje roke. Kriza se nadaljuje tudi v medvojnem obdobju, saj vino ne pride do zunanjih tržišč, na domačem trgu mu konkurirajo druga vina, npr. dalmatinsko. Svetovna kriza vse samo še poslabša.

Sredi 30. let sta Italija in Nemčija začeli kopičiti zalogo živil v pripravah na vojno. Ta so uvažali tudi iz Jugoslavije. Zaradi povišanega izvoza so zrasle domače cene, delavske mezde pa so ostale iste. To pomanjkanje so še posebej občutili gradbeni delavci, saj pozimi niso delali. Leta 1936 so začeli ti stavkati po celi Sloveniji, tudi v Murski Soboti. Njihov položaj je bil namreč težji kot od delavcev od drugje; delavnik je bil 12-urni, plače pa nizke (Kokolj, 1984, str. 396).

Med 1. svetovno vojno so namesto moških, ki so bili mobilizirani, na delo odhajale ženske, otroci in starejši moški. Po koncu vojne se izseljevanje na Madžarsko preneha, spet pa postane aktualno izseljevanje v Ameriko. Ker v Prekmurju ni bilo javnih del ali kakršnihkoli drugih del, so morali sezonce najti drugo zaposlitev. Leta 1920 se je ustanovila posebna posredovalnica delavcev, ki je že naslednje leto napotila delavce delat razna dela po Sloveniji in Slavoniji na Hrvaškem. V 20. letih se poleg izseljevanja v ZDA pojavijo še selitve v Kanado in Južno Ameriko, sezonski delavci pa hodijo delat v Nemčijo in Francijo. V letih 1929 in 1930 jih je tam nekaj tisoč, poleg teh v Jugoslaviji leta 1929 okrog 4.500, naslednje leto pa okrog 3.000. Delovne razmere so tam slabše, tudi zaslužek v primerjavi z Zahodno Evropo je štirikrat manjši. Gospodarska kriza za kratek čas zaustavi ta dela, a kljub temu je leta 1932 šlo na tuje 2.619 moških in 2.600 žensk. Nemčija je (vse do Hitlerja) za agrarna dela raje zaposlovala Prekmurce kot svoje industrijske delavce. Z nastopom Hitlerja tega več ni, zato je leta 1934 javna borza dela v Soboti posredovala delo 2.039 moškim in 1.559 ženskam, leta 1937 jih je skupaj že 7.075. Leta 1938 se jim pridružijo tudi prebivalci Slovenskih goric, skupaj jih je 9.312, leta 1938 jih je bilo samo v Nemčiji kar okrog 12.000, za delo v Franciji pa se jih prijavi okrog 15.000. Ker uradno vseh ne morejo poslati, gredo nekateri delat na črno. Zaključimo lahko, so v tujini zaslužili zelo malo, zemlja doma ni bila obdelana, izčrpali so se, zboleli (tudi duševno), ker so bili potniki, niso imeli narodne zavesti in doma, ločevale so se družine, domov so prinašali tuje vplive itd. In to je postalo politično vprašanje. Leta 1938 uvidijo, da bi nadaljnje izseljevanje uničilo Prekmurje, zato omejijo delo na tujem, za Prekmurce pa skušajo najti drugo možnost (Kokolj, 1984, str. 610–618).

Leta 1931 je bilo drugo ljudsko štetje v Jugoslaviji. V Prekmurju je bilo skupaj 90.717 prebivalcev, od tega 52.597 v murskosoboškem okolišu, ostali so v lendavskem. Okoli tri četrtine jih je katoličanov, nekaj več kot 20.000 pa evangeličanov (Kokolj, 1984, str. 269). Istega leta je v Ljutomerskem okraju (desni breg Mure, kraji občine Ljutomer in Gornja

Radgona) prešteti 41.381 prebivalcev (Korpič-Horvat, 1992, str. 21), torej celotno Pomurje šteje 132.098 prebivalcev.

Leta 1869, ob 1. popisu prebivalstva, je bilo Pomurcev 64.795. Prenaseljenost takrat, ko jih je bilo enkrat manj, še ni prišla do izraza. Če pogledamo še ocene (Korpič - Horvat, 1992, str. 37), da naj bi bilo v med letoma 1929 in 1939 skupaj okrog 75.000 sezonskih delavcev in da naj bi se jih v tistem času okrog 25.000 izselilo, vidimo, kako velika je bila prenaseljenost oz. nezmožnost regije, da vsem svojim prebivalcem nudi delo in kruh.

O vseh naštetih problemih piše tudi prekmurski časopis iz leta 1940. Omeni, da so vse povojne politične in kulturne borbe rezultirale v tem, da Prekmurci v vseh dvajsetih svobodnih letih niso bili deležni socialnih dobrin. Članek govori tudi o študentski anketi med kmeti, ki so se počutili zelo počaščeni, saj so po tisoč letih spoznali, da je svetu mar za njih. V anketi se je analizirala agrarna reforma in pregledalo življenje na podeželju. Z reformo se je pridobilo kar 7.442 novih kmetij. Položaj je bil slab tudi zaradi nizkih cen izdelkov in javnih izdatkov, zato se jih veliko seli v mesta. Ženske delajo ali v tovarnah perila ali kot služkinje. Kmetov je na splošno veliko zaradi delitve zemlje med vse dediče, industrije skoraj ni, le obrt v večjih vaseh, npr. lesna, poleg poljedelstva sta razvita še živinoreja in vinogradništvo. Članek se dotakne tudi selitev in dela v tujini, kar je tudi ena izmed posledic velike prenaseljenosti (nad 100 prebivalcev na 1 km²). Ob tem omenja, da je kar četrtina delavcev na delu zbolela za kako trajno boleznijo. Socialni status je tako zaradi boleznij, lakote in garaškega dela zelo slab (Trdko, 1940, str. 51–56).

Kot ugotavlja Korpič - Horvat (1992, str. 22), je Pomurje vsesplošno gospodarsko zaostalo, z veliko agrarno prenaseljenostjo in nerazvito industrijo dočakalo napad nemških letal. Že čez 10 dni je Prekmurje prepuščeno Madžarom, ki ga takoj razdelijo na območji kot v Avstro-Ogrski, v šole in urade pa uvedejo madžarščino. In Prekmurje je bilo še enkrat več ločeno od ostale Slovenije.

2.2 Pomurje med 2. svetovno vojno in po njej

2.2.1 Druga svetovna vojna

Nemčija je 6. 4. 1941 silno napadla Jugoslavijo, ki je že po enajstih dneh kapitulirala. Okupator si je državo razdelil na tri dele, Prekmurje je spet priključeno Madžarski, Prlekija pa je bila priključena tretjemu rajhu (K. Natek & M. Natek, 1998, str. 130).

V boju za obstanek se je slovenski narod odločil za upor proti okupatorju. Že julija 1941 je prišlo do prvih organiziranih spopadov. Tudi Prekmurje se je dvignilo. Na začetku vojne so se borili proti okupatorju predvsem z manjšimi gverilskimi akcijami, razbijanjem, rezanjem telefonskih žic, deljenjem letakov ipd., proti koncu vojne pa pride do oboroženega spopada tudi na tem območju. 5. 4. 1945 je bilo Prekmurje osvobojeno, malo pozneje še desna stran Mure. Po končani vojni maja tega leta se je tudi Prekmurje vključilo

v obnovo porušene domovine (Vratuša, 2008, str. 24–26). Še pred tem, maja 1945, je bila ustanovljena ena največjih brigad na Slovenskem, Prekmurska brigada, s 1600–1800 vojaki, v glavnem Prekmurci (Žnidarič, 2014, str. 728).

V Slovenskih goricah pa revolucionarni val, ki je pljuskal prva leta po vojni po skoraj celi Jugoslaviji, ni odmeval, tako kot tudi ne boljševiški duh iz leta 1919 preko Mure. Med posameznimi viničarji in kmeti je sicer vrelo, a kakih gibanj ni bilo (Novak, 1987, str. 24).

Kot sem že omenil, hočejo Madžari takoj nadaljevati tam, kjer so ostali leta 1919. Raznarodovalne institucije so spet vzpostavljene, madžarščina je uradni jezik vsepovsod, uradnike in učitelje od drugod (Slovence) so odgnali v taborišča. Sicer pa je okupacija malo izboljšala življenjske razmere v Prekmurju. Madžarska namreč ni bila takoj v vojni, tudi ko je vanjo vstopila, še ni bilo čutiti posledic. Prodajala je živila v Nemčijo, kar je za prekmurskega kmeta pomenilo, da je prodajal svoje izdelke po višji ceni kot v Jugoslaviji. Tako tudi, sodeč po Čačinoviču (1998, str. 18–21), razpoloženje v Prekmurju ni bilo revolucionarno oz. je bilo omejeno na posameznike. Večje protimadžarsko vzdušje se je začelo buditi šele proti koncu vojne, a so zaradi mnogih dejavnikov, tudi npr. nedavne neuspešne revolucije leta 1919 v Prekmurju, razmere za upor dosti bolj neugodne kot kjerkoli v Sloveniji.

Poleg raznarodovanja so prekmurski moški podvrženi služenju vojske. Že leta 1942 se začnejo prvi nabori, leta 1944 pa so popisovali vse moške med 16. in 60. letom starosti. Okrog 500 Prekmurcev je izgubilo življenje v madžarski vojski, okrog 40 so jih ubili zaradi skrivanja (Žnidarič, 2014, str. 79).

Priključitev Prekmurja k Madžarski pomeni ponovno oživitev sezonskega dela (Korpič - Horvat, 1992, str. 48). Prebivalci se spet zaposlujejo čez mejo, kjer opravljajo poljska dela od začetka do konca sezone.

Raznarodovalna nacistična politika vlada tudi na drugem bregu Mure. Cilj je bil izgnati Slovence, ponemčiti tiste, ki bi ostali, in tja naseliti Nemce. Slovenske napise so takoj začeli odstranjevati. O prvih aretacij poroča Žnidarič (2014, str. 52–54), in sicer že 9.4. 1941 v Gornji Radgoni. Do konca maja istega leta so nacisti aretirali več kot 3.000 oseb na območju slovenske Štajerske (sicer ne le iz pomurskega dela, ampak širše Štajerske), prav tako so iz Štajerske od 5.000 izgnali kar 4.900 izobražencev.

O groznih razmerah osvobodilne fronte na obeh bregovih Mure spregovori Žnidarič (2014, str. 582–583). V Prekmurju naj bi vladale najtežje razmere, saj je imelo vodstvo gibanja zelo skope informacije. Tudi preko Mure so razmere slabe, leta 1944 se začnejo še slabšati. Ob Muri in Slovenskih goricah začne okupator graditi obrambno črto, za delo so bili mobilizirani tisoči domačinov. Istega leta pridejo na to območje t.i. kozaki, katerih naloga je uničevati osvobodilno gibanje. Mnogo domačij je bilo požganih, domačinov pobitih.

2.2.2 Povojno obdobje do 70. let

Nove državne meje po vojni so negativno vplivale na razvoj cestnega omrežja. Prekmurje omejuje tudi železna zavesa. Za nekaj let se celo prekinejo vse povezave z Avstrijo, meja se premakne do Madžarske, zaprejo se vse ceste med državama in povsem se obrobi vzhodni del Pomurja. Posledice so bile velike. Predeli ob meji so gospodarsko stagnirali in se populacijsko praznili, ni bilo stikov med sorodniki, dostopa do nepremičnin preko meje ipd. (Kert & Olas, 1993, str. 138).

Socialistična revolucija je pomenila številne družbene in gospodarske spremembe v celi državi. Če pogledamo samo Prekmurje, vidimo, da so bili prekinjeni vsi razvojni procesi v družbi in gospodarstvu, še posebej pomembna za regijo sta po mnenju Malačiča (2006, str. 134) prekinitev procesov v podjetništvu in kmetijstvu. Prvo se povsem onemogoči, o kmetijstvu pa pišem v nadaljevanju. Kar zadeva industrijo, je država nacionalizirala Benkovo tovarno in tudi druge, manjše industrijske obrate v regiji. Obrobni položaj regije skupaj z zaprtostjo med madžarsko in avstrijsko mejo otežuje preboj iz nerazvitosti.

Nova oblast s socialistično reformo države ni imela izkušenj niti vizije, zato se je v glavnem zgledovala po praksah iz tujine. Eno od glavnih partijskih načel (sicer ne ravno skladno s sovjetsko teorijo) je bilo načelo hitrejšega razvoja nerazvitih republik oz. regij, razvitejše republike pa so morale pristati na počasnejše gospodarsko napredovanje. Po vojni sledi obdobje obnove, 1. 5-letni načrt je sprejet že za obdobje 1947–1952. V Sloveniji po vojni res obnovijo precej podjetij, v 1. 5-letki pa je industrijska izgradnja manjša od pričakovane. Slovenija je namreč sodila med razvitejše republike, tudi v vojni je bila najmanj prizadeta, zato so druge države pričakovale, da bo več vlagala v skupni razvoj. V naslednjih letih se je morala odpovedati mnogim projektom v zameno za državne. Po porabljenih bruto investicijah je bila Slovenija v obdobju od leta 1947 do leta 1956 na 4. mestu med republikami. Če primerjamo vrednost izgrajenih sredstev v prejšnjih desetletjih, opazimo nazadovanje investicijske izgradnje. Od 2.500 novih industrijskih objektov, zgrajenih v celi Jugoslaviji do leta 1955, jih je bilo najmanj v Sloveniji. Slovenija je morala pošiljati svoje strokovnjake, stroje in naprave v druge države, prilagajala je svojo industrijsko proizvodnjo potrebam Jugoslavije, precej davščin je morala plačevati v skupno blagajno. Nekateri pozitivni vidiki so bili npr. povečanje narodnega dohodka Slovenije, sprememba izvozne strukture (več industrijskih proizvodov), povečanje števila zaposlenih, najvišji osebni dohodek na prebivalca. Vendar so tudi negativne plati, kot še ugotavlja Prinčič (1992, str. 33–39), npr. zmanjšanje življenjske ravni v primerjavi s predvojno, cene prehranskih izdelkov so se namreč povečevale vsako leto, industrija je postala lastnik najboljše obdelovalne zemlje, kapital se je porabljal za izgradnjo novih objektov, obstoječa industrija in kmetijstvo pa sta zato ostali slabo tehnološko razviti.

V Pomurju sta industrija in zaposlenost začela rasti po vojni. Hitrejši razvoj je potegnil

delavce v mesta, Pomurci so se začeli zaposlovati v večjih mestih in industrijskih središčih po Sloveniji. Leta 1946 je bilo na odseku za delo v Murski Soboti prijavljenih 9.719 prostih delovnih mest, iskalcev pa le 4.825. Povpraševanje je večje od ponudbe vse do leta 1952. Ob tem je bil močan pritisk na kmete, naj se zaposlijo v nekmetijstvu. To je bila dobra usmeritev zaradi prenaseljenosti podeželja. Leta 1952 se preko posredovalnice v Murski Soboti zaposli že 9.367 delavcev. Po koncu 1. 5-letke so se zmanjševale potrebe po ekstenzivnem zaposlovanju, takrat so se spet začele migracije v tujino. Leta 1953 se je posredovanje dela zmanjšalo na 5.644, v Vojvodini npr. pa se je tistega leta zaposlilo 2.520 sezoncev. Tega leta je bilo okrog 300 brezposelnih, zaposlenih pa 10.759. To je bilo več kot enkratno povečanje zaposlenosti v primerjavi s časom pred vojno. Zaradi povečane industrializacije se je delež kmetov zmanjševal. Pomurje, ki je imelo pred vojno že 71,9 % delež kmečkega prebivalstva, ima leta 1961 le še 66,3 % kmetov. Istega leta Jugoslavija 48, Slovenija pa le 31 %. Proces deagrarnizacije je bil najmanjši ravno v Pomurju. Vzrok sta bili še vedno nerazvita industrija in oddaljenost od teh središč. V primerjavi z ostalo Slovenijo je Pomurje beležilo najpočasnejšo rast zaposlenosti. Že res, da je imela Slovenija 0,58 % registrirano brezposelnost, Pomurje pa le 0,17 %, a se večina brezposelnih kmetov, ki jih ni bilo malo, ni prijavila kot brezposelna. Kmečka prenaseljenost je v Pomurju še vedno obstajala (Korpič - Horvat, 1992, str. 117–121), v Sloveniji pa že vse bolj prevladujeta sekundarni in terciarni sektor.

Ena od prioritet nove oblasti je agrarna reforma, kar kaže sprejetje zakona že leta 1945 in pomeni nadaljevanje že začete reforme. Z njo želijo pridobiti kmeta na svojo stran tudi z načelom »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«. Zemlja naj bi prešla v zasebno last, odvzeta pa je bila vsem, ki je niso obdelovali (a so jo dajali v zakup), tudi bankam, podjetjem, cerkvam itd. V Sloveniji je bila tako v zasebno last agrarnim interesentom in zadrugam dana šestina zemlje, preostala (v glavnem gozdovi) pa je ostala državna. Kot posledica reforme se v celi državi zmanjša število kmečkih posestev, poveča pa se delež malih in srednjih kmetov. Delež posestev, velikih 2–5 ha in 5–10 ha, se je v primerjavi z letom 1931 povečal. Dejanski cilj je bil odpraviti kmeta kot individualnega proizvajalca. Število kmetij, ki se niso bile sposobne preživljati samo z zemljo, se je namreč še povečalo in to je pospešilo proces odseljavanja v mesta ter zaposlovanja v industriji, pa tudi nastanek polkmetov ali polproletarcev.

Kot ugotavlja Korpič - Horvat (1992, str. 22–24), je pomurska pokrajina ohranila zaostalost tudi po vojni. Kot zelo agrarno pokrajino so jo prizadeli predvsem kmetijski ukrepi, prvi tak je bil razlastitev zemlje. Reforma v letih 1945 in 1946 ni izboljšala stanja, celotne razdrobljene zemlje je bilo premalo, agrarnih interesentov preveč. Kmetijska oprema pride v roke državnih kmetijskih postaj, tudi zemljišča pridejo v roke države, ki jih dodeljuje naprej, in to proti plačilu z dolgoročnim odplačevanjem. Velikost dane zemlje je odvisna od vasi do vasi in tega, koliko je interesentov. Sprejme se tudi zakon o likvidaciji kmečkih dolgov in s tem se odpravi prezadolženost predvsem malega kmeta. A podeljena zemlja je bila majhna in izčrpana, mnogi niso imeli orodja in živine za njeno obdelavo,

torej tudi ta reforma ni bila uspešna, saj ni zagotovila polne zaposlenosti posameznika na zemlji in s tem socialne varnosti. S tem se strinja tudi Čepič (1996, str. 155). Zemljo so sicer dobili tisti, ki so jo imeli malo, a njihova posestva se z reformo niso povečala toliko, da bi se kmetje lahko preživljali brez iskanja drugih virov prihodkov oz. da bi ustvarjali tržne viške na svoji zemlji. Z reformo so bila ustvarjena majhna posestva, ki lastniku oz. njegovi družini niso omogočala preživetja.

Kot je raziskoval Baš (1961, str. 68–69), je za tisti čas nastajajoča železniška mreža pobudila nastanek in rast industrije ter kmetijske surovinske baze. V nasprotju z Avstrijo, kjer je po zemljiški odvezi iz leta 1848 postal gozd temelj veleposestva z novo predelovalno industrijo, se je ohranilo ogrsko poljedelstvo z živinorejo kot še vedno pomembna panoga. Kot v nadaljevanju dokaže, je podobno tudi na prelomu stoletja in kasneje. Posledice tisočletne prekmurske pripadnosti najprej fevdalni stanovski in nato liberalni plemiški Ogrski so prekmurski razvojni dosežki, ki jih postavljajo še po osvoboditvi razvojno v čas, ko je drugje že stekla železnica. Prav tako se za čas začetka 20. stol. omenja pomanjkanje naprednih gibanj in pomanjkanje delavskega razreda. Baš trdi, da je za časa pisanja te razprave v Evropi 29 govedi na 100 ljudi oz. na 100 ha 45 govedi, v Sloveniji v povprečju 34,3 goveda na 100 prebivalcev oz. 51 govedi na 100 ha, leta 1953 pa je v Pomurju na 100 prebivalcev 54 govedi ali na 100 ha površine 79,2 goveda. Za isto leto bom ostale kazalnike predstavil v nadaljevanju, Baš pa ponudi še nekaj zanimivih primerjav iz tistega časa. Leta 1953 ob gostoti naseljenosti (100 prebivalcev na 1 km²) od obrti ali industrije živi do 10 % ljudi, zgolj 6,4 % jih živi v mestih. Leta 1955 ima Pomurje 1 železniško postajo na 7.500, pošto na 4.350 in telefon na 291 prebivalcev. Celo Pomurje z okrog 140.000 prebivalci ima 463 telefonskih aparatov in tako le malo zaostaja za 483 aparati v Celju, ki je imelo le 22.000 prebivalcev. V središču Pomurja, v Murski Soboti, je bilo 146 telefonov ali eden na 56 ljudi, v Ljubljani pa 5.107 ali en na 20 prebivalcev. Tako je po njegovem mnenju središče Slovenije trikrat bolj razvito od središča Pomurja.

Po podatkih iz leta 1953 (Lapajne - Oblak, 1956, str. 63–68) se kljub večji gostoti kot drugje po državi večina prebivalstva ukvarja s kmetijstvom, kar 71 %, kar je ogromno v primerjavi s povprečjem Slovenije (42 %), Jugoslavije (60 %) in Evrope (33 %), z industrijo pa se preživlja le do 10 % Pomurcev. Podatek, koliko obdelovalne zemlje pride na eno kmečko delovno osebo, priča o prenasičenosti kmetijstva v Pomurju že takrat. V Avstriji je 9,8 ha, na Danskem 5,4 ha, v Jugoslaviji 2ha, v Sloveniji 1,65 ha, v Pomurju pa le 1,4 ha. Že takrat bi bilo treba ljudi usmerjati v nekmečke poklice. Kot posledica stanja pa ponovno prihaja do problemov izseljevanja in zagotavljanja eksistence. Povprečni donos kmetijskih proizvodov je sicer za Pomurje višji od povprečja Slovenije, a ta niti malo ne dosega donosov v kmetijsko naprednejših državah. Eden pomembnejših kazalnikov je tudi število prebivalcev, živčih v mestih. V Jugoslaviji je ta delež 16 %, na Madžarskem 36 %, na Danskem kar 65 %. Po podatkih za leto 1953 živi v mestih v celi Sloveniji 17,2 % ljudi, v Pomurju pa le 6,4 %. Iz vsega tega sledi tudi zaostanek Pomurja pri narodnem dohodku na prebivalca, ki je leta 1953 v Sloveniji 110.000 din na prebivalca,

v Jugoslaviji 60.500 din, v Pomurju pa le 40.000 din. Zaradi nizkega narodnega dohodka je bil tudi promet v trgovini na drobno leta 1954 pod povprečjem Jugoslavije. V Pomurju je namreč znašal okrog 20.000 din na prebivalca na leto v primerjavi s 27.000 din v Jugoslaviji, v Sloveniji pa je to število celo 49.000 din. Podrobne analize iz tistega časa že opozarjajo na probleme agrarne prenasičenosti, slabe industrializacije, gospodarske zaostalosti in nizek življenjski standard ljudi. A se zavedajo naravnih bogastev regije in potrebe po njihovem koriščenju ter tudi potrebe po regionalnem načrtu za večjo blaginjo regije. Zato že takrat jasno izrazijo tendenco, da mora regiji pri tem pomagati država.

Z izjemo opekarn (njihov razvoj temelji na kakovostni glini in ilovici z obrobja Murskega polja), tovarne cementnih izdelkov, ki je obrtniškega značaja, in dveh manjših usnjarn na Ljutomerskem območju do 60. let ni bilo omembe vredne industrije. Najstarejša opekarna je bila ustanovljena leta 1880, a je nehala delovati pred 2. svetovno vojno. Med vojno je v Ljutomeru začela delovati mlekarna, leta 1948 pa tudi sirarna. V 60. letih se na tem območju razmahnejo predvsem lesna, kovinska, gradbena, tekstilna in živilska industrija.

Rast prebivalstva v Ljutomersko-ormoškem okolišu je že pred vojno bila šibka, vinogradniška kriza in socialni propad malega posestnika pa sta depopulacijo samo še pospešila. Do 30. let število prebivalcev neznatno narašča, potem celo stagnira, k slabši demografski sliki pa prispevata tudi vojna in pozneje učinki urbanizacije, saj so v mestih možnosti za zaposlitev večje. Jeruzalemske in Ljutomersko-Ormoške gorice stagnirajo oz. nazadujejo med letoma 1948 in 1953, med letoma 1953 in 1961 celo za 7 %, v nekaterih občinah pa se prebivalstvo zniža tudi do 20 %. Med izseljenimi je bilo 18 % kmetov, kar povzroči pomanjkanje delovne sile ob že tako nezadostni mehanizaciji, ekstenzivnosti kmetijske proizvodnje, nezadostno razviti živinoreji, slabem položaju vinogradništva in tradicionalnem žitnem poljedelstvu (60 % je žit). V 60. letih prebivalci vse bolj bežijo iz kmetijstva. Kot je ugotovil Belec (1968, str. 56–58), je za časa pisanja prispevka na prebivalca le 1,08 ha zemlje, od tega 0,76 ha poljedelske, in to kljub depopulaciji in deagrarizaciji. Razmere za kmetijstvo se v Prlekiji v nekaj desetletjih po vojni torej niso izboljšale, ravno nasprotno.

Belec (1968, str. 60–61) nadalje proučuje stanje kmetijstva v nekaj desetletjih po vojni. Ena od značilnosti so mešane posesti: leta 1961 pripada domačinom 61,9 % posesti, 18,7 % družbenemu sektorju, 19,4 % pa tujcem, ob tem imajo domačini v Jeruzalemskih goricah le 17,8 % delež vinogradov, medtem ko ima družbeni sektor 65,8 % vinogradov. Razdrobljena posest je še vedno aktualna, saj je gospodarstev z manj kot 2 ha skoraj polovica, z nad 10 ha pa le 8,6 %. Ti dejstvi otežujeta obdelavo in racionalno rabo zemlje, sicer mehanizacija vse bolj nadomešča ročno delo, a problem ostaja zasebna posest.

Stopnjo zaostalosti regije v kmetijstvu opiše tudi RRA Mura (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2012, str. 22). V 1. polovici 20. stol. se je veliko oralo z vprežno živino, lesenimi in kovinskimi plugi, kmetijstvo se potem začne mehanizirati. Šele od 70.

let tega stol. naprej se začnejo pojavljati traktorji in ostala mehanizacija, s čimer se spremeni način oranja.

Sicer pa so v 60. letih že vidni rezultati deagrarnizacije, vsaj na štajerski strani, kot raziskuje Belec (1968, str. 60–64). Leta 1953 je delež aktivnega agrarnega prebivalstva 81,2 %, leta 1961 le še 69,9 %, čeprav je v nekaterih občinah še vedno več kot 90 % agrarnega prebivalstva. Tam je prebivalstvo starejše in kmetije propadajo. Preslojevanje je bilo najpogostejše v drobnih kmečkih gospodarstvih. Sicer pa si nekmetijske zaposlitve iščejo tudi člani srednjih in večjih gospodarstev, tako jih je izključno agrarnih le še 53 %, mešanih 27 %, povsem nekmečkih pa 20 %. Poljedelska struktura se sicer ni veliko spremenila: 3 petine njiv so zasejane z žiti, petina s krmnimi rastlinami in petina z vrtninami. Na deagrarnizacijski napredek kaže tudi podatek iz leta 1965, ko je v ljutomerski občini kar 56,5 % družbenega proizvoda iz neagrarnih dejavnosti. Nova je tudi struktura kmečkega prebivalstva, mehanizacija zahteva namreč kvalificirano delovno silo, nekvalificirana se zato raje izseljuje oz. išče nekmetijsko zaposlitev.

Zaposlovanje v tujini je aktualno tudi po vojni. V novi državi še ni bilo pravno urejeno, zato prva leta po vojni ljudje hodijo delat v tujino ilegalno. Največ v Avstrijo in od tam v druge države. Takih pobegov naj bi bilo skupaj med 8.000 in 9.000. Pomurci iz obmejnega pasu se lahko po bilateralnem sporazumu z Avstrijo zaposlujejo čez mejo začasno; na tak način naj bi se jih mesečno zaposlilo 1.500. V primerjavi z ostalo Slovenijo Pomurci še vedno hodijo množično delat v tujino. Od leta 1952 do leta 1965 je v tujini (Korpič - Horvat, 1992, str. 73–79) 15.000 Slovencev, od tega kar 5.000 Pomurcev, po letu 1964 prihaja do organiziranega zaposlovanja v tujini in od vseh Slovencev da pomurska regija spet največ delavcev – v letih 1965 in 1966 več kot polovico, v ostalih letih do leta 1971 pa več kot tretjino delavcev vseh Slovencev na začasnem delu v tujini. Glavni vzrok za to je bil presežek kmečkega prebivalstva.

Sicer pa vladajo težke razmere v 50. in 60. letih, kot ugotavlja Repe (1992, str. 15), povsod po novonastali državi, ne le v Pomurju. Ogromne razlike znotraj Jugoslavije, ki jih centralizirani sistem več ni bil sposoben obvladovati, strukturna gospodarska kriza, vedno večja socialna diferenciacija, ki je nastala kot posledica naraščanja standarda v tem času, se izražajo tudi v delavskih protestih po državi.

2.3 Pomurje od 70. let do osamosvojitve Slovenije

2.3.1 Razmere v Jugoslaviji

Začetek 70. let je Jugoslaviji prinesel dogodke, ki so zaznamovali gospodarsko življenje v državi naslednjih 15 let. Konservativna struja je prevzela oblast v Sloveniji, drugih republikah in tudi v celotnem vodstvu države. Prinesli so stare poglede, politike in obsojali liberalizem. Liberalci (predvsem banke, zavarovalnice, trgovska podjetja) so bili krivi za vse probleme v državi – inflacijo, izgube, slabe investicije, korupcijo, socialne

neenakosti itd. (Fischer, Lazarević, & Prinčič, 1999, str. 183–184).

To je tudi čas gospodarske nestabilnosti in recesije. Potrošnja je bila večja od proizvodnje, rast BDP je bila manjša, celotno gospodarstvo se je le počasi moderniziralo, terciarnih dejavnosti, niti turizma, ni bilo. Cene življenjskih potrebščin so se višale, prodaja in zaposlenost pa sta se nižali. Kmetijstvo v celotni Sloveniji je nazadovalo, zagotovili so le 80 % zahtevanih količin za lastno proizvodnjo in prodajo. Konec 70. let so razmere še slabše zaradi svetovne naftne krize. Cene še bolj rastejo, tujega kapitala je čedalje manj. Leta 1979 je bila inflacija kar 30 % (Fischer et al., 1999, str. 189–191).

Na splošno lahko rečemo, da je bilo gospodarstvo Jugoslavije v 70. letih burno in ciklično. Menjavalo se je stabilno in nestabilno stanje. Do leta 1973 gospodarstvo nazaduje, cene in stroški naraščajo, proizvodnja je pod zeleno ravnjo. Leta 1974 je gospodarstvo oživel, že naslednje leto pa se gospodarstvo spet obrne, dejavnosti se upočasnijo. Pomemben spremljajoči dejavnik tistega časa je vedno prisotna in naraščajoča inflacija, povprečne stopnje rasti v 70. letih so nad 15 %. Drug vplivni dejavnik je naftni šok leta 1973 s poskočitvijo cen (Borak & Prinčič, 2006, str. 315–318). Če primerjavo Jugoslavijo v 70. letih z razvitimi evropskimi državami, vidimo njeno zaostajanje. Poleg daleč najvišje stopnje inflacije je imela najvišjo rast zaposlenosti v industriji, medtem ko se je ta v drugih državah že zmanjševala. Tudi v produktivnosti in realnih osebnih dohodkih je zaostajala (Prinčič, 2013, str. 135).

Jugoslavija je v 80. leta vstopila z zmerno gospodarsko razvitostjo, z določenimi uspehi na področju industrializacije, ki je bolj kot ne slonela na tehnološko nezahtevni proizvodnji. Primarni sektor je padel pod petino BDP, v Sloveniji celo pod 10 %. Sekundarni sektor predstavlja skoraj polovico, v Sloveniji pa 59 % BDP, terciarni skoraj tretjino, v Sloveniji točno 33 % BDP. BDP na prebivalca Jugoslavije je vseeno manjši od drugih evropskih držav, dosega npr. malo manj kot tretjino BDP švedskega, polovico avstrijskega in okrog 70 % BDP Španije, Madžarske in Poljske. Manjši je tudi od grškega in romunskega BDP (Borak & Prinčič, 2006, str. 37).

Jugoslavija je bila po mnenju Malačiča (2006, str. 136) že v 80. letih v veliki politični in gospodarski krizi, vse pa je doseglo vrh v vojni, ki je sicer v Sloveniji trajala le 10 dni. Leta 1991 se je Slovenija osamosvojila in v razmeroma kratkem času postala mednarodno priznana država. Osamosvojitve je bila pravno korektna in je privedla do revolucionarnih družbenih sprememb, ki so prišle po sprejetju ustave in zakonov ter pomenijo zamenjavo socialističnega sistema z večstrankarskim parlamentarnim. Ta prehod imenujemo obdobje tranzicije.

2.3.2 Stanje v Sloveniji

V 70. letih se je Slovenija že preobrazila v pretežno industrijsko državo. Leta 1972 je bil BDP na prebivalca petkrat večji kot leta 1947, od leta 1952 do leta 1972 se je industrijska

proizvodnja povečala za šestkrat, delež kmečkega prebivalstva, ki je bil še leta 1948 49 %, se je na začetku 80. let znižal na 20 %, delež mestnega prebivalstva je v istem času zrasel s 27 na 39 %. Storitve so predstavljale že 30 % BDP, zaposlenost v družbenem sektorju se je med letoma 1952 in 1971 podvojila, leta 1971 je bilo nezaposlenih samo 15.000 oseb, vendar je bilo na začasnem delu na tujem okrog 70.000 Slovencev. Industrija je bila glavna gospodarska dejavnost in je ustvarila skoraj 43 % celotnega BDP države ter zaposlovala 47 % vseh zaposlenih. Borak in Prinčič (2006, str. 33–36) naštejeta okrog 70 najpomembnejših industrijskih obratov, od teh sta v Pomurju samo Mura in Tovarna mlečnega prahu, obe iz Murske Sobote. To je tudi čas, ko naraščajo uvoz in izvoz ter z rastjo dohodkov in osebne porabe tudi življenjski standard Slovencev.

Še podrobneje opiše gospodarske razmere v Sloveniji med 2. svetovno vojno in osamosvojitvijo Prinčič (2013, str. 178–179). Do začetka 80. let je značilna hitra gospodarska rast Slovenije, v glavnem na račun kapitalskih vložkov. Med letoma 1953 in 1981 je bila povprečna letna stopnja rasti BDP 6,9 %, BDP na prebivalca pa je rasel za okrog 6 % letno, kar je veliko tudi v primerjavi z drugimi, razvitimi državami. V 80. letih so se možnosti novih investicij skrčile, do leta 1985 je bila rast BDP neznatna, od leta 1986 pa celo negativna. Slovenija je sicer s hitro rastjo postala gospodarsko srednje razvita država; v primerjavi z drugimi razvitimi državami je imela velik delež kmetijstva (skupaj z ribištvom 8 %) in industrije (leta 1989 tvorita industrija in rudarstvo 48 % BDP).

Slovenija beleži v času med letoma 1952 in 1990 neverjeten porast v zaposlenosti, z 266.637 na 854.500, in če k temu prištejemo še samozaposlene, je leta 1987 delovno aktivnih prebivalcev kar 965.000. Po deležu zaposlenih med aktivnim prebivalstvom (med 84 in 88 %) je Slovenija celo v svetovnem vrhu, delovne sile je ponekod celo premalo in jo mora »uvažati«. Delež kmečkega prebivalstva se je stalno nižal: pred vojno so kmetje predstavljali polovico prebivalstva, leta 1971 petino, leta 1980 pa le 13,8 %. Delež aktivnega kmečkega prebivalstva glede na vse aktivne prebivalce je padel s 36,6 % iz leta 1961 na 25,4 % čez 10 let in nato na 14,8 % leta 1979, medtem ko je leta 1991 znašal le še 7,6 %. Kot že omenjeno, je glavni poudarek na industriji, ki se je v povprečju v obdobju med letoma 1948 in 1974 na leto povečala za 9 %, od leta 1974 vztrajno padala, leta 1985 na 2 %, v naslednjih letih pa se celo zmanjšuje. V 80. letih se že izraža iztrošenost in zastarelost opreme. Po analizi iz leta 1986 je zastarelost opreme privedla industrijo do točke, da ni bila več konkurenčna na svetovnem trgu in da je bila vse manj konkurenčna na jugoslovanskem trgu. Vzroki za to so delno zunanji (1. in 2. naftna kriza v 70. letih) in delno notranji (slabo vodenje podjetij, zastarel proizvodni proces, slaba organizacija in splošna pasivnost vodilnega kadra v podjetjih). Prinčič (2013, str. 180–189) našteje še nekatere največje slovenske izvoznike in nasploh najuspešnejša podjetja v državi. Med 15 največjimi izvozniki in 15 največjimi podjetji v Sloveniji ni nobenega pomurskega, kot blagovna znamka, ki izvaža v tujino, je bežno omenjena le Mura.

Slabo gospodarsko stanje na začetku 80. let se nadaljuje. Slovenije je začela preusmerjati

svoje gospodarstvo proti Zahodu, želela je povečati prodajo v druge republike in se razbremeniti vedno večjih bremen federalnega proračuna. A take in podobne gospodarske cilje je bilo težko zasledovati, saj ni bilo zakonskih podlag za ukrepe. Postopek gospodarske (in politične) združitve se je začel marca leta 1990, ko je Slovenija sprejela deklaracijo, po kateri ima gospodarsko neodvisnost in sprejema vse pomembne odločitve sama. Tako je slovensko gospodarstvo počasi začelo z odcepitvijo od jugoslovanskega. Slovenija je sprejela še več aktov o zadevah, o katerih odslej odloča sama, oktobra leta 1991 pa je uvedla tolar (Fischer et al., 1999, str. 196–197).

2.3.3 Stanje v Pomurju

Celotno obdobje pod Jugoslavijo v regiji, kot ugotavlja Malačič (2006, str. 135), predstavljata glavna ekonomska in družbena procesa, deagrarizacija in industrializacija. Slednja je bila zapoznena, potekala je na klasičen način z delovno intenzivnimi (predvsem tekstilstvo) panogami v ospredju. Kljub temu je največ prispevala k večjemu zaposlovanju v nekmetijskih dejavnostih. Storitvene dejavnosti so že od nekdaj močno zaostajale v primerjavi z ostalo državo. Tako se tudi ugotavlja, da niti socialistično obdobje ni bilo posebej ugodno za regijo, saj se zaostanek za drugimi regijami ni zmanjšal, zapuščina delovno intenzivnih industrijskih dejavnosti in nizko produktivnega kmetijstva je prinesla regiji mnoge nove probleme tudi v novi državi.

Z analizo malega gospodarstva v pomurski regiji med letoma 1975 in 1980 se ukvarja Zavod za ekonomiko in urbanizem Murska Sobota (1981, str. 4–183). Malo oz. drobno gospodarstvo je opredeljeno kot aktivnosti v okviru sekundarnih in terciarnih gospodarskih dejavnostih, primarne (npr. kmetijstvo) in kvartarne niso zaobjete. Natančneje: gre za razne obrti – izdelavo in popravo raznih izdelkov, osebne storitve in storitve gospodinjstvom, gostinstvo, avtoprevoznništvo, brodarstvo in prodaja na drobno. Analiza v vseh 4 pomurskih občinah (Murska Sobota, Lendava, Gornja Radgona, Ljutomer) je pokazala, da je bilo konec leta 1980 v celi regiji okrog 1.200 rednih obratovalnic in čez 470 popoldanskih. Število zaposlenih je naraščalo za 3 % letno v povprečju, kar je počasneje kot v drugih dejavnostih. Skupno število poslovalnic konec leta 1980 je bilo 1.672, skupaj zaposlenih pa 2.839 (nekaj čez 2.300 rednih, ostali popoldanski), kar je le 6 % od vseh zaposlenih v regiji.

Domžale so podane kot primer občine z razvito obrtjo, v njej je tam zaposlenih tudi do 20 % vseh zaposlenih. Te številke pomenijo 1,9 zaposlenega na en obrat, torej le en lastnik in en delavec, medtem ko je na 10.000 prebivalcev Pomurja okrog 220 zaposlenih v obrti, kar je pod povprečjem Slovenije.

Na podlagi teh analiz v vseh pomurskih občinah je Zavod za ekonomiko in urbanizem Murska Sobota (1981, str. 184–228) preračunal število potrebnih delavcev v storitvenih obrteh (proizvodna obrt se namreč hitreje razvija) za zadovoljitev takratne deficitarnosti. Na podlagi analiz in posvetovanj so dobili število potrebnih delavcev za opravljanje neke

storitve glede na število tamkajšnjih prebivalcev. Npr. 1 ključavničar na 1.000 ljudi, kar pomeni za občino Gornja Radgona z 20.000 prebivalci potrebo po 20 ključavničarjih. Po takih analizah za vse občine je razvidno, da imajo le 3 od 36 dejavnosti presežek potrebnih delavcev. Za ostale dejavnosti je izračunan primanjkljaj po kar 1.457 delavcih. Poročilo se zaključi s pozivom, da je treba politiko malega gospodarstva zastaviti tako, da bodo pokrite potrebe po storitvah. A kot se izkaže, ta manko storitev oz. neustrezna gospodarska struktura vlada v Pomurju še leta.

Slovenija je že leta 1946 razmišljala o oživljanju gospodarstva v manj razvitih delih države. Pestro povojno dogajanje je to vprašanje potisnilo v ozadje, vse do ustanovitve sklada za pospešitev gospodarskega razvoja manj razvitih okrajev v Beli krajini, na Kočevskem in Primorskem, Pomurje je bilo izvzeto. Kakorkoli, sklad ni nikoli povsem zaživel in naslednjih 15 let imajo prednost pri razvoju in vlaganjih večja mesta oz. središča. Druga, zlasti obrobna področja, tudi Pomurje, so se razvijala počasneje.

Do začetka 70. let so bile razlike v razvitosti med območji že precejšnje in so predstavljale velik problem. Končno so leta 1971 sprejeli zakon o ukrepih za pospešitev razvoja manj razvitih območij v Sloveniji. Te naloge so se dodelile občinam, bankam in regionalnim centrom. Skupno je bilo določenih 11 takih občin, ki so imele manj kot polovico narodnega dohodka na prebivalca Slovenije (Tabela 5), skoraj 3-krat manj zaposlenih in 2- do 3-krat več kmečkega prebivalstva od ostale Slovenije (Priloga 2). Od teh 11 jih je bilo pomurskih kar 6, Lendava, Murska Sobota, Ljutomer, Gornja Radgona, Lenart in Ormož. V bistvu so bile vse občine razen Črnomlja v Prekmurju ali na Štajerskem. Do leta 1975 so te občine bile spodbujene z ugodnejšo obrestno mero pri kreditih, od naslednjega leta naprej pa z davčnimi olajšavami za naložbe. Velika večina, skoraj 80 % vseh kreditov gre industriji. Ukrepi so za kratko zaustavili zaostajanje manj razvitih območij za razvitimi (Borak & Prinčič, 2006, str. 399–407).

Tabela 5: Narodni dohodek na prebivalca v letu 1968 v din, manj razvite občine in Slovenija

Kraj	Narodni dohodek na prebivalca v din
Črnomelj	4.989
Ptuj	5.549
Šentjur pri Celju	3.150
Šmarje pri Jelšah	3.706
Trebnje	4.059
Gornja Radgona	4.342
Lenart	2.565
Lendava	4.481
Ljutomer	4.357
Murska Sobota	4.251
Ormož	2.646
SLOVENIJA	9.212

Povzeto in prirejeno po Zavod Republike Slovenije za statistiko, Slovenija: 1945–1975, 1975, str. 183.

Zavod SR Slovenije za statistiko (1975, str. 184) še ugotavlja, da je bilo leta 1970 v manj razvitih občinah 15,2 % prebivalcev zaposlenih v družbenem in zasebnem sektorju, v vsej Sloveniji pa kar 32,3 %. Tudi skupna stopnja zaposlenosti je precej pod slovenskim povprečjem, nad slovenskim povprečjem (29 na tisoč prebivalcev) pa beležijo te občine število zaposlenih v tujini. V Lendavi jih je kar 108, v Murski Soboti 78, Ormožu 49, Ljutomeru in Radgoni pa 56 zaposlenih v tujini na tisoč prebivalcev.

V naslednjih letih narodni dohodek v pomurskih občinah raste, a je še vedno precej za Slovenijo, v Lenartu celo za 75 % pod slovenskim povprečjem, kar je prikazano v Tabeli 6.

Tabela 6: Narodni dohodek na prebivalca leta 1973 v din

Kraj	Narodni dohodek na prebivalca v din
Gornja Radgona	15.160
Lenart	6.206
Lendava	13.155
Ljutomer	12.335
Murska Sobota	13.012
Ormož	9.983
SLOVENIJA	24.732

Povzeto in prirejeno po Zavod Republike Slovenije za statistiko, Slovenija: 1945–1975, 1975, str 185.

Tudi po dohodkih posameznikov zaostajajo vse nerazvite občine za Slovenijo. V povprečju so leta 1974 mesečni dohodki zaposlenih za 8 % nižji. Prav tako je tam precej več zaposlenih z majhnimi dohodki in manj z visokimi kot v drugih občinah. Do 1.600 din zasluži v nerazvitih občinah 9 % prebivalcev, v Sloveniji pa 4,1 %; zaslužka nad 5.000 din ima v Sloveniji 4,6 % zaposlenih, v nerazvitih občinah pa le 2,9 %. Manj razvite občine so po podatkih Zavoda Republike Slovenije za statistiko (1975, str. 187) pod slovenskim povprečjem tudi po drugih kazalnikih, npr. število televizijskih naročnikov. Po številu študentov so razlike sploh velike: Ljubljana - Center ima leta 1974 43,3 študenta na 1.000 prebivalcev, medtem ki jih ima Lenart le 3,6. Ostale pomurske občine razen Ljutomera in Murske Sobote so prav tako pod polovico slovenskega povprečja.

Ukrepe za zmanjšanje zaostanka slabše razvitih regij bi nadaljevali tudi v 80. letih, a je gospodarska kriza to upočasnila. Davčne olajšave v teh območjih so se tako zmanjšale. Zakon iz leta 1980 kot manj razvita območja našteje le 6 občin, med temi tudi Lenart, Lendavo, Ljutomer in Ormož, ter še nekatere krajevne skupnosti v 6 občinah, med drugim v Murski Soboti. Omenjena kriza pomeni tudi upad investicij na teh območjih, spet se okrepijo migracijski tokovi. Cilji politikov so sicer bili visoki. Skladen regionalni razvoj postavljajo med prednostne naloge, npr. v družbenem načrtu iz leta 1986 kot v omenjenem zakonu iz leta 1971. Cilj je celo bil, da leta 1990 v Sloveniji ne bi bilo več nerazvitih območij. A 2. polovica 80. let ne odpravi razvojnih zaostankov niti ne zaustavi naraščanja brezposelnosti. Med vsemi občinami imata Ormož (9,8 %) in Lenart (6,4 %) najvišjo

stopnjo brezposelnosti. Kot za konec ugotavljata Borak in Prinčič (2006, str. 409–413), je bil slovenski način zmanjševanja regionalnih razlik uspešnejši od jugoslovanskega, a Pomurju še zdaleč ni prinesel enakovrednega položaja drugim regijam.

Tabela 7: Gibanje družbenega proizvoda na prebivalca v slovenskih občinah v letih 1975–1990 (v din)

Občina	1975	1980	1985	1990
Celje	64.044	180.902	1.245.488	115.100
Kočevje	43.288	131.260	879.320	64.500
Videm - Krško	47.811	123.979	1.548.439	103.500
Murska Sobota	21.755	74.070	544.189	59.400
Slovenija	53.375	101.666	957.227	82.600

Povzeto in prirejeno po J. Prinčič, Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991, 2013, str. 226.

Če pogledamo v Tabeli 7 gibanje BDP-ja na prebivalca do leta 1990 v nekaterih slovenskih občinah, vidimo, kako konstantno zaostaja občina Murska Sobota (kot bolj razvita pomurska občina) za slovenskim povprečjem in nekaterimi drugimi izbranimi regijami. V vseh letih je po BDP med polovico in 75 % povprečnega BDP slovenskih občin. Poglejmo še zaposlovanje v Pomurju v teh letih.

Od leta 1970 naprej se trend zaposlovanja v tujini obrne, saj se močno zniža, delavci pa se začnejo vračati domov. Predvsem naftna kriza zmanjša povpraševanje po tujih delavcih. Še leta 1971 se 2.368 Pomurcev na novo zaposli v tujini, leta 1981 pa le 122. Po popisu iz leta 1971 je skupaj Pomurcev na delu v tujini 10.207, vseh Slovencev pa 48.086, torej manj kot petino vseh daje pomurska regija. Več jih je le iz podravske regije, ki je od pomurske večja.

Če pogledamo podrobneje, jih je iz prekmurskih občin Murske Sobote in Lendave skoraj 8.000, iz prleških Ljutomera in Gornje Radgone pa le dobrih 2.000. Od teh 10.207 jih je kar 6.431 kmetov, ki se tako rešujejo brezposelnosti in iščejo dodaten vir dohodka. Največ se jih je zaposlilo v Avstriji, od tam so nekateri šli naprej v Nemčijo, nekaj tudi v Švico. Sezonsko je torej tu, sploh v primerjavi z ostalo Slovenijo, še zelo živo. Vzroki za to so bili isti kot do tedaj. Povprečna 3,2 ha velika zemlja ni zaposlila in nahranila vseh. Delež kmetov je v primerjavi s Slovenijo še vedno zelo visok: leta 1971 je v Pomurju 55,7 % kmečkega prebivalstva, v Sloveniji le 20,4 %. Leta 1981 je situacija enaka: 30,4 % v Pomurju proti 9,2 % kmetov v vsej Sloveniji. Po popisu iz istega leta je Pomurcev na začasnem delu v tujini 6.615, vseh Slovencev pa 41.826. Delež Pomurcev se je zmanjšal glede na leto 1971, tudi delež kmetov sezoncev se je zmanjšal z 63 na 29,8 %. Nekateri kmetje so se namreč vrnilo domov, kljub temu pa je več kot polovica sezonskih delavcev še vedno nekvalificiranih. Leta 1987 se je zaradi recesije v tujih državah več Pomurcev vrnilo nazaj domov kot šlo v tujino. Povečale so se tudi možnosti zaposlitve doma (Korpič -

Horvat, 1992, str. 85–91).

V 80. letih se je zaposlovanje v tujini še naprej zmanjševalo. Države so zaradi vse večje domače brezposelnosti (zaradi tehnološkega razvoja in mednarodne konkurence) začele voditi politiko prepovedi novih zaposlovanj in spodbujanja vračanj starih delavcev. Med letoma 1981 in 1990 je na začasno delo v tujino odšlo skupaj 1.223 Slovencev, od tega kar 694 Pomurcev, veliko več s prekmurske strani kot štajerske. Bega možganov pa (spet) ni bilo, saj se delavci z visoko ali višjo šolo niso zaposlili v tujini. Sodeč po Korpič - Horvat (1992, str. 91-97), skupno število pomurskih delavcev v tujini kljub temu ni zanemarljivo; konec leta 1991 jih je skupno 5.751 zaposlenih v tujini ali 16,2 % vseh Pomurcev, 3-krat več jih je s prekmurske strani. Vzroki so ponovno preštevilna kmečka populacija, ki se doma ne more zaposliti, saj je gospodarski razvoj prepočasen. Na sezonsko delo so odhajali vsi, ne samo najrevnejši. Interesa za zaposlitev doma ni bilo. V 70. letih že več kot polovica delavcev na tujem navede kot glavni vzrok za zaposlitev na tujem boljši zaslužek in le četrtina, da ne dobi dela doma. Posledice dela v tujini so velike, predvsem ekonomske. Zaslužki delavcev niso bili vloženi v podjetništvo, ampak v glavnem v potrošnjo. Migracije pomenijo manj mlade delovne sile in posledično nižjo produktivnost, staranje prebivalstva ter pomanjkanje nekaterih poklicev. Pozitivna posledica migracij pa je deagrarizacija, saj so se v tujini zaposlovali kmetje, ki se doma niso mogli preskrbeti. Poleg tega se razvitost slabše razvitih predelov, npr. Goriškega, še poveča. Vpliv na kmetijstvo je tudi negativen, saj se poveča površina neobdelane zemlje in na kmetijah ni tehnološkega napredka.

V 70. letih raste število zaposlenih v Pomurju in Sloveniji. Od leta 1973 je stopnja pomurske rasti celo večja od slovenske, posledica je zmanjšanje razvojnih razlik med Pomurjem in ostalimi regijami. V obdobju 1970–1980 zraste v Pomurju, kot je razvidno iz Priloge 3, delež zaposlenih z 17,5 na 31 %, v Sloveniji pa z 32,7 na 42,7 %. Največ novih pomurskih zaposlitev je v gradbeništvu, obrti in industriji (Radenska, Mura), uspešno se nadaljuje deagrarizacija. Leta 1981 ima Jugoslavija še 19, Slovenija 9,2, Pomurje pa 30,4 % kmečke populacije, kar je še vedno visok delež in je posledica nizke stopnje industrializacije. Tudi brezposelnost, kot je razvidno iz prilog, se na zmanjšuje in ne dosega ravni Slovenije v glavnem zaradi vračanja delavcev iz tujine sredi 70. let. Brezposelnost je tudi, po mnenju Korpič - Horvat (1992, str. 122–126), strukturna: med brezposelnimi je največ nekvalificiranih delavcev, primanjkuje pa delavcev s srednjo, visoko in višjo šolo.

V 80. letih se je začela gospodarska kriza (malo kasneje še politična) v Jugoslaviji, ki je vplivala tudi na povečanje brezposelnosti. Država je bila visoko zadolžena, imela je visoko inflacijo in zaostalo tehnologijo, celotno gospodarstvo je bilo nelikvidno in je stagniralo (Korpič - Horvat, 1992, str. 126).

Kot vidimo iz Priloge 4, ki prikazuje zaposlenost in brezposelnost v Pomurju in Sloveniji

med letoma 1981 in 1991, je brezposelnost v Pomurju tudi v 80. letih rasla hitreje kot v Sloveniji. V celi državi je vse do leta 1987 okrog 0,7 % vsega prebivalstva brezposelnega oz. okrog 1,7 % vseh zaposlenih. V Pomurju ta številka konstantno raste in znaša med 1,5 in 2 % od vseh prebivalcev oz. okrog 5 % zaposlenih. V zadnjih letih pred osamosvojitvijo se brezposelnost precej poveča v Sloveniji, še bolj pa v Pomurju. Leta 1990 je brezposelnih 5,27 % zaposlenih Slovencev oz. 9,58 % Pomurcev, prav tako je leta 1991 brezposelnih Pomurcev enkrat več, skoraj 20 % od vseh zaposlenih, v Sloveniji pa nekaj čez 10 %.

V Pomurju je problem tudi kvalifikacijska struktura zaposlenih, ki je še vedno najslabša v celi Sloveniji.

Tabela 8: Struktura zaposlenih po stopnji strokovne izobrazbe v letih 1981 in 1988 v Sloveniji in v Pomurju

Območje	Leto	Visoka	Višja	Srednja	Nižja	VKV	KV	PKV	NKV
Pomurje	1981	2,6	4,8	15,7	3,2	2,6	29,9	21,1	20,1
	1988	3,4	5,8	18,4	2,2	2,7	30,0	14,8	22,7
Slovenija	1981	4,7	4,8	17,1	5,0	3,0	28,5	17,2	19,7
	1988	5,6	6,0	19,4	3,2	3,2	30,1	10,2	22,3

Povzeto in prirejeno po E. Korpič - Horvat, Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 129.

Če pogledamo Tabelo 8, vidimo, da je leta 1981 in leta 1988 zaposlenih Pomurcev z visoko izobrazbo enkrat manj kot je povprečje Slovenije.

Vzroki za slabšo izobrazbo Pomurcev so, sodeč po Korpič - Horvat (1992, str. 129–130), nespodbujanje podjetij k izobrazbi, velika oddaljenost od šol, nezainteresiranost in zastarela miselnost, da ni potrebe po šolanju, sploh če ostaneš doma na kmetiji. Tovarna Mura je zaposlovala precej neizobražencev in tudi sezonstvo vpliva na neizobraženost.

Priseljevanje in izseljevanje v celotni zgodovini Prekmurja analizira tudi Kuzmič (2014, str. 206). Kot zaključni in kot smo lahko videli, so predvsem politični, gospodarski, vojaški, narodnostni in tudi drugi razlogi v zgodovini Prekmurja narekovali odseljevanje, preseljevanje, naseljevanje, sezonstvo, izseljenstvo in kolonizacije ter vse druge oblike tako pogostih oblik migracij na tem območju.

Pot do neodvisnosti Slovenije se je začela že leta 1986 s sprejetim dolgoročnim načrtom za državo. Septembra 1989 je slovenski parlament sprejel spremembe ustave, ki ji dajejo pravico, da se sama odloči, katere federalne zakone bo spoštovala. Pravna odcepitev slovenskega gospodarstva traja od marca 1990, ko razglasijo ekonomsko neodvisnost, do decembra 1991. Tega leta si sledijo razglasi drugih aktov, ki Sloveniji omogočajo pobiranje davkov, sprejetje proračuna in naposled še vpeljavo tolarja oktobra 1991. Naslednje leto sledi še sprejem drugih pomembnih zakonov, ki ukinejo maksimalno

površino zemlje za posameznika in omejitev zaposlenih v zasebnem sektorju, zakon o denacionalizaciji in spremembi lastništva podjetij. Kapitalizem, tržna ekonomija, gospodarska iniciativa posameznikov in lov za dobičkom so bili vpeljani na vseh nivojih (Fischer et al., 1999, str. 196–198).

3 INSTITUCIONALNI OKVIR RAZVOJA POMURJA V SAMOSTOJNI SLOVENIJI

Obdobje tranzicije je prineslo novonastali Sloveniji politične, družbene in gospodarske spremembe. Osnovni ukrep gospodarstva je odprava družbene lastnine in z zapletenim lastninjenjem vzpostavljen sistem zasebne lastnine. Slovenija je po mnenju Malačiča (2006, str. 136–137) dokaj hitro premagala krizo ob prehodu. Ne pa tudi Prekmurje. Prevladujoče kmetijstvo in delovno intenzivna industrijska dejavnost ob pomanjkanju storitev pomenijo slabe obete. Prekmursko gospodarstvo se je slabo znašlo tudi v privatizaciji. Namesto da bi se odprli in povezali z uspešnimi podjetji, so se zaprli in branili zunanjih vplivov, zato je nekaj proizvodnih obratov propadlo, številna podjetja pa so kljub odporom prešla v tuje roke.

Osamosvojitve je prinesla tudi nekaj pozitivnega, in sicer razmah storitvenih dejavnosti, kar precej vpliva na hitrejšo rast produktivnosti. Razcvet je doživel predvsem turizem, še posebej zdraviliški. Napredovalo je tudi zasebno podjetništvo, a precej zaostajalo za ostalo Slovenijo. Socializem je tu po mnenju Malačiča (2006, str. 137) pustil močen pečat, saj je zatrl podjetniško iniciativo posameznikov in vcepil prepričanje, da bo namesto njih samih nekdo drug poskrbel zanje, po navadi kar država.

Izmed negativnih posledic osamosvojitve na prekmursko gospodarstvo omenja Malačič (2006, str. 137–138) krizo osnove gospodarstva, to je delovno intenzivnih industrijskih dejavnosti, in drobljenje zasebnega kmetijstva. V prvem primeru gre predvsem za tekstilno industrijo, ki se ni pravočasno prestrukturirala in prilagodila globalnim spremembam, po vstopu v EU pa bo najbolj prizadeto ravno drobno kmetijstvo.

Poleg 6 občin ima še 16 slovenskih občin leta 1991 več kot 10 % delež kmečke populacije. Le Šmarje pri Jelšah ima 20,3 % delež kmečkega prebivalstva, drugače so v slovenskem vrhu, kot je razvidno iz Tabele 9, vse pomurske občine. Ob osamosvojitvi je torej v Pomurju še vedno previsok delež kmetov.

Tabela 9: Delež kmečkega prebivalstva od skupnega (v %) v letu 1991

Pomurske občine	Delež kmečkega prebivalstva od skupnega v %
Gornja Radgona	17,0
Lenart	22,7
Lendava	18,9
Ljutomer	21,2
Murska Sobota	24,7
Ormož	27,9

Povzeto in prirejeno po M. Ilič, A. Kuhar de Domizio, B. Perko, J. Rebec & P. Vertot, Statistični podatki po občinah Republike Slovenije, 1994, str. 30.

3.1 Začetki slovenske regionalizacije

Velikih regionalnih razlik se je slovenska politika zavedala že v 70. letih, ko jih je poskušala odpraviti z že omenjenimi ukrepi in zakonodajo. Po osamosvojitvi se sprejeti ukrepi nadaljujejo. V bistvu je bil že leta 1990 sprejet Zakon o spodbujanju razvoja demografsko ogroženih območij v Republiki Sloveniji (Ur.l. RS, št. 48/90) in je veljal vse do leta 1999. Po mnenju Nareda (2003, str. 93–94) je njegova slabost bila, da je opustil gospodarske kazalnike in se v celoti oprl na demografske. Po njegovem so pomanjkljivosti tudi pomanjkanje koordinacije med državno in lokalno politiko ter nepovezanost občinskih programov in nesodelovanje. Za razvoj je namreč potrebna povezava z okoljem. Njegova pomanjkljivost je tudi ta, da zajema čedalje večja območja zaradi slabšanja demografske strukture, ob tem pa se učinkovitost pomoči zmanjšuje. Med letoma 1991 in 1996 zaobjame kar 61 % površine Slovenije in 25 % njenih prebivalcev. Odsotnost gospodarskih kazalnikov se kmalu pokaže kot problem, saj pride do mnogih stečajev in odpuščanj po izgubi jugoslovskega tržišča. Regionalna politika, ki je temeljila na demografskih kazalnikih, pa temu s svojimi vzvodi ni bila kos. Taka ureditev je veljala vse do leta 1999 oz. do sprejetja novega zakona.

Demografsko ogrožena območja, določena v omenjenem Zakonu iz leta 1990, je z občinami iz severovzhodne Slovenije primerjala Počkaj Horvat (1991, str. 96–105). Po kriterijih gibanja števila prebivalstva med letoma 1961 in 1981 ter letoma 1981 in 1990, gibanja števila gospodinjstev v letih 1961–1981 in starostnim indeksom leta 1981 velika večina pomurskih krajevnih skupnosti spada med demografsko ogrožena. Kar več kot tretjina jih v prvem proučevanem obdobju spada v območje močnega zmanjšanja števila prebivalstva. Območja naraščanja prebivalstva so zanemarljiva. V obdobju do leta 1990 pa jih skoraj polovica pade med območja zmernega zmanjševanja prebivalstva. Tudi starostna sestava prebivalstva je neugodna. Več starega kot mladega prebivalstva je predvsem na Goričkem, v Lendavskih gorica in na Dolinskem (torej celotno Prekmurje razen Murske Sobote z okolico). Zakon sicer za demografsko ogrožena območja šteje krajevne skupnosti, ne občin. Po poročilu sodeč je v Pomurju le 24 krajevnih skupnosti z močno koncentracijo

prebivalstva, 62 z zmerno koncentracijo, 141 s stagnacijo, 219 z zmerno depopulacijo in 80 z močno depopulacijo.

3.2 Gospodarsko stanje Pomurja po osamosvojitvi

Regije in njihov razvoj med letoma 1990 in 1994 proučuje Pečarjeva (1994, str. 6). Za Pomurje je bila, kot vidimo v Tabeli 10, ugotovljena najnižja bruto dodana vrednost na prebivalca med vsemi regijami, leta 1993 je znašala še manj kot 60 % slovenskega povprečja. Ugotovil se je (še vedno) nadpovprečno razvit primarni sektor in velike možnosti za razvoj terciarnega sektorja. Tudi brezposelnost je nadpovprečna. Poglejmo kazalnike malo podrobneje.

Tabela 10: Bruto dodana vrednost na prebivalca, indeks ravni, Slovenija = 100

Regija	Leto 1990	Leto 1991	Leto 1992	Leto 1993
Osrednjeslovenska	148,3	140,1	141,4	145,9
Obalno-kraška	102,7	100,4	94,5	106,2
Gorenjska	92,1	91,0	89,6	97,3
Goriška	87,3	108,0	92,2	97,2
Savinjska	84,6	90,5	93,7	87,0
Dolenjska	89,5	101,9	105,4	97,7
Kraška	76,7	67,4	78,0	73,5
Podravska	84,7	78,7	71,4	76,3
Koroška	69,1	56,9	71,7	60,8
Spodnjeposavska	81,5	95,5	82,1	74,7
Zasavska	85,3	84,2	112,2	90,9
Pomurska	53,5	65,0	73,8	59,7

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije v obdobju 1990–1994, 1994, str. 23.

Tudi po analizi brezposelnosti je Pomurje v oz. pri vrhu slovenskih regij v obdobju 1990–1993, kar prikazuje Tabela 11.

Tabela 11: Delež brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu v %

Regija	Leto 1990	Leto 1991	Leto 1992	Leto 1993
Osrednjeslovenska	3,7	6,8	9,2	10,4
Obalno-kraška	5,3	8,6	10,5	10,5
Gorenjska	3,8	7,6	9,4	9,5
Goriška	3,6	4,5	5,7	7,9
Savinjska	3,8	6,0	8,4	10,4
Dolenjska	2,7	4,6	6,2	8,2
Kraška	3,7	6,3	7,1	8,0
Podravska	6,3	8,8	11,9	14,7

se nadaljuje

Tabela 11: Delež brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu v % (nad.)

Regija	Leto 1990	Leto 1991	Leto 1992	Leto 1993
Koroška	3,4	5,2	6,6	7,6
Spodnjeposavska	3,7	6,5	8,6	12,1
Zasavska	4,3	9,0	10,1	9,4
Pomurska	5,3	9,0	9,8	10,5

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije v obdobju 1990–1994, 1994, str. 31.

Konec leta 1990 ima le 1 regija višjo brezposelnost, konec naslednjega leta je skupaj z zasavsko regijo pri repu. Leta 1992 so 3 regije glede na ta kazalnik slabše, podobno leta 1993. A trend z višjo brezposelnostjo kot drugje se nadaljuje.

Tabela 12: Število podjetij na 1.000 prebivalcev

Regija	Leto 1990	Leto 1991	Leto 1992	Leto 1993
Osrednjeslovenska	6,0	10,5	16,3	21,9
Obalno-kraška	4,1	7,5	12,0	16,9
Gorenjska	4,1	6,4	9,7	14,1
Goriška	4,7	7,7	11,3	15,1
Savinjska	3,2	5,1	7,6	10,5
Dolenjska	3,3	5,2	7,4	9,9
Kraška	2,5	4,0	6,6	9,7
Podravska	2,6	4,6	7,1	10,3
Koroška	3,3	5,1	7,4	10,0
Spodnjeposavska	2,8	4,6	7,1	10,2
Zasavska	2,9	4,7	6,7	8,9
Pomurska	2,2	3,5	5,2	7,0
SLOVENIJA	4,0	6,7	10,2	14,0

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije v obdobju 1990–1994, 1994, str. 43.

Tudi po številu podjetij je Pomurje, kot lahko vidimo iz Tabele 12, povsem na repu v vseh analiziranih letih. V povprečju je podjetij pol manj kot v slovenskem povprečju. Število podjetij res raste, a je rast enaka kot v drugih regijah, zato se razlika ne zmanjša. Povsem enako stanje je po številu malih podjetij na 1.000 prebivalcev. Tudi če pogledamo število obratovalnic na 1.000 prebivalcev, je Pomurje spet na zadnjem mestu v vseh letih. Leta 1990 (Pečar, 1994, str. 49) jih je npr. 17,6, povprečje Slovenije pa je 26,5. Do leta 1993 to število zraste na 19,6 obratovalnic na 1.000 prebivalcev.

3.3 Pomurje v drugi polovici 90. let

Poročilo o regijah iz leta 1995 (Pečar, 1995, str. 5) najprej obravnava demografske značilnosti regij. Med letoma 1981 in 1991 ima Pomurje najnižjo stopnjo rasti gibanja števila prebivalcev (−0,4 %), le še spodnjeposavska regija ima negativno, −0,2 %.

Povprečje Slovenije v tem obdobju je 3,9 %. V obdobju od leta 1981 do leta 1995 ima spodnjeposavska regija -1,7 % stopnjo rasti, Pomurje pa -0,6 %. Le še kraška ima negativen prirast, -0,2, medtem ko slovensko povprečje znaša 4,9 %. Tudi glede staranja prebivalstva Pečarjeva (1995, str. 7) ugotavlja, da se je v obdobju 1981–1991 prebivalstvo do 14. leta v vseh regijah zmanjšalo, še najbolj v pomurski in podravski regiji. Leta 1995 se v istem poročilu ugotovi, da ima Pomurje poleg nekaterih drugih regij nadpovprečen delež starega prebivalstva. Negativni demografski kazalniki se torej nadaljujejo.

Podatki o zaposlenosti in brezposelnosti se v naslednjih letih ne spremenijo. Od vseh regij ima ravno pomurska (Pečar, 1995, str. 8–9) najmanjši delež zaposlenih v podjetjih in drugih organizacijah. Leta 1995 je ta delež 74,5 %, slovensko povprečje pa je 81,9 %. Delež brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu je bil leta 1995 le še v dveh regijah poleg pomurske višji kot leta 1994. Leta 1995 je ta stopnja za Pomurje 10,1 %. Le še podravska ima več, 13,8 % brezposelnih od vseh delovno sposobnih.

Problematična je tudi struktura brezposelnih. Še posebej v Pomurju med brezposelnimi prevladujejo delavci brez izobrazbe oz. z nižjo izobrazbo. Kar 60,9 % vseh brezposelnih je neizobraženih oz. z nižjo izobrazbo (Pečar, 1995, str. 11).

Tabela 13: Deleži brezposelnih po stopnjah izobrazbe v vseh brezposelnih junija 1995

Regija	I. in II. stopnja izobrazbe	III., IV. in V. stopnja izobrazbe	VI. in VII. stopnja izobrazbe
Osrednjeslovenska	84,4	110,1	152,2
Obalno-kraška	95,5	102,1	128,7
Gorenjska	94,5	104,2	112,6
Goriška	88,3	106,6	149,3
Savinjska	107,7	95,2	72,5
Dolenjska	123,1	80,4	68,2
Kraška	90,6	106,5	127,9
Podravska	100,8	101,0	82,5
Koroška	100,1	102,0	78,5
Spodnjeposavska	101,6	102,2	61,4
Zasavska	112,8	91,1	63,4
Pomurska	128,9	76,9	46,5
SLOVENIJA	100,0	100,0	100,0

Povzeto in prirajeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije v obdobju 1990–1994, 1994, str. 10.

V Pomurju torej prevladujejo, kot lahko razberemo iz Tabele 13, neizobraženi brezposelni oz. je teh v primerjavi z drugimi regijami največ, izobraženih pa najmanj, medtem ko je v razvitejših regijah izobraženih več.

Še nekateri drugi podatki kažejo neustrezno strukturo. Pomurje ima npr. najmanjši delež brezposelnih, starih nad 40 let. Problematična tako ostaja zaposlitev mladih. Tudi po

iskalcih na prosto delovno mesto je Pomurje na vrhu s podravsko in spodnjeposavsko regijo, saj ima kar 14,5 iskalca na delovno mesto. O slabi izobrazbi Pomurja govori tudi dejstvo, da v tej regiji prednjačijo potrebe po višje oz. visoko izobraženih (Pečar, 1994, str. 12–14).

Poglejmo si še drugi pomemben gospodarski kazalec, osnovo za dohodnino na prebivalca, ki nam pove ekonomsko moč prebivalstva.

Tabela 14: Osnova za dohodnino na prebivalca v letu 1993, indeks Slovenija = 100

Regija	Osnova za dohodnino na prebivalca, indeks
Osrednjeslovenska	117,6
Obalno-kraška	116,8
Gorenjska	103,2
Goriška	106,1
Savinjska	91,4
Dolenjska	98,3
Kraška	101,8
Podravska	83,9
Koroška	85,0
Spodnjeposavska	88,2
Zasavska	99,0
Pomurska	80,8
SLOVENIJA	100,0

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Značilnosti razvoja slovenskih regij, 1995, str. 24.

Pomurje je, kot vidimo v Tabeli 14, spet pri repu vseh regij z najmanjšo osnovo za dohodnino. Ekonomsko moč prebivalstva pokažejo tudi bruto plače na zaposlenega. Tu so razlike med regijami majhne. Nekaj pod 90 % slovenskega povprečja dosega spodnjeposavska in koroška regija, sledijo druge regije vključno s Pomurjem z okrog 90 % deležem (Pečar, 1995, str. 21).

Tabela 15: Stopnje BDP v slovenskih regijah v letu 1996

Regija	BDP v milijardah SIT	BDP v %	BDP na prebivalca v 1.000 SIT	Indeks ravni BDP na prebivalca
Osrednjeslovenska	855,4	33,5	1647	128,5
Obalno-kraška	135,1	5,3	1311	102,3
Gorenjska	231,8	9,1	1185	92,4
Goriška	152,3	6,0	1264	98,6
Savinjska	312,0	12,2	1212	94,5
Dolenjska	132,1	5,2	1255	97,9
Notranjsko-kraška	55,0	2,2	1087	84,8

se nadaljuje

Tabela 15: Stopnje BDP v slovenskih regijah v letu 1996 (nad).

Regija	BDP v milijardah SIT	BDP v %	BDP na prebivalca v 1.000 SIT	Indeks ravni BDP na prebivalca
Podravska	337,2	13,2	1052	82,1
Koroška	82,0	3,2	1106	86,3
Spodnjeposavska	82,7	3,2	1162	90,6
Zasavska	51,1	2,0	1083	84,5
Pomurska	126,1	4,9	998	77,8
SLOVENIJA	2552,7	100	1282	100

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1998, 2000, str. 85.

Kot vidimo v Tabeli 15, ima edino Pomurje leta 1996 vrednost BDP na prebivalca pod milijonom tolarjev in je s 77,8 % povprečja Slovenije pri repu, doprinese pa le slabo dvajsetino vsega slovenskega BDP-ja.

Tabela 16: Delovna/kapitalna intenzivnost slovenskih regij leta 1997 in 1998

Regija	Indeks delovne/kapitalne intenzivnosti leta 1997	Indeks delovne/kapitalne intenzivnosti leta 1998
Osrednjeslovenska	82,5	82,8
Obalno-kraška	80,0	85,7
Gorenjska	123,4	109,1
Goriška	93,3	90,4
Savinjska	115,2	120,6
Dolenjska	120,2	122,5
Notranjsko-kraška	165,6	170,7
Podravska	102,7	103,1
Koroška	237,3	234,1
Spodnjeposavska	89,9	94,8
Zasavska	101,7	101,3
Pomurska	145,9	147,5
SLOVENIJA	100,0	100,0

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1998, 2000, str. 89.

V Tabeli 16 vidimo še en pokazatelj neustrezne gospodarske strukture Pomurja – indeks ravni delovne oz. kapitalne intenzivnosti, ki ga dobimo po obrazcu: zaposleni/kapital. V obeh letih v Pomurju močno prevladujejo delovno intenzivne panoge in ne kapitalne kot v bolj razvitih in gospodarsko močnejših regijah. Le 2 regiji imata še slabše razmerje.

Po poročilu Urada za makroekonomske analize in razvoj (v nadaljevanju UMAR) iz leta 1998 (Pečar, 1998, str. 4) ugotavljajo, da se je Slovenija po osamosvojitvi znašla v neki

novi situaciji. Na začetku je morala vzpostaviti vse institucije in zakonodajo za zagon države, regionalni razvoj je bil ob tem potisnjen v ozadje. Prehod v tržno gospodarstvo je imel tudi negativne učinke. Tako ugotavljajo, da so se razlike v regionalnem razvoju po letu 1991 povečale.

V grobem je torej ugotovljeno, da se je stanje razvitejših regij še izboljšalo, gospodarsko manj razvitih pa poslabšalo. Razlike so se še povečale. Leta 1998 je prišlo do nove upravno-teritorialno ureditve na 192 občin. Od 1. 1. 1995 do 8. 8. 1998 je bilo le 147 občin (ob osamosvojitvi pa le 62). Po takratni zakonodaji občine opravljajo naloge, ki jih nanje prenesejo z zakoni. O povezovanju v širše skupnosti (pokrajine) se občine odločajo same. Uradno sprejete regionalizacije še vedno ni. Kot pravi poročilo, so zakoni in ureditve v pripravi. Ukrepi in poskusi zmanjšanja regionalnih razlik se sicer v Sloveniji odvijajo, kot omenjeno, že od 70. let naprej. Takrat so manj razvita območja obsegala 18,9 % površine Slovenije, po omenjenem zakonu iz leta 1990 pa kar 61 %. V prvih obdobjih implementacije regionalne politike je ta dala določene pozitivne rezultate z več vlaganj na teh območjih. A novonastale zaposlitve niso nudile zadosti zahtevnih delovnih mest, ki bi zadržale mlade na teh območjih. Učinkovitost regionalne politike je sčasoma slabela. Ukrepi in sredstva so se krčila, raznih oblik te politike v 90. letih več ni moč zaslediti, npr. davčnih olajšav. Delež sredstev, ki so namenjena za regionalne spodbude, se je zmanjšal za trikrat; leta 1991 je znašal 0,25 % BDP, leta 1997 pa le 0,04 %. Demografska gibanja so se poslabšala v celi državi (Pečar, 1998, str. 3–6). Tako je torej območij, ki padejo pod ogrožena, vse več, sredstev za zmanjšanje regionalnih razlik pa vse manj.

Konkretnije poročilo za obdobje do leta 1997 ne pokaže izboljšanja stanja za Pomurje (Pečar, 1998, str. 32). Po novonastalih občinah jih ima regija kar 18 in je precej razdrobljena. Število prebivalcev v Pomurju se je po letu 1981 najbolj zmanjšalo, prav tako je tu najbolj upadlo tudi število mladih. Indeks staranja s tem presega slovensko povprečje za 13 odstotnih točk. Naravni prirast je negativen, mladi se izseljujejo, priselitev ni veliko. V primerjavi s slovenskim povprečjem je stanje celo boljše, a to le zaradi hitrejšega staranja prebivalstva v drugih regijah. Delež aktivnega prebivalstva v primarnem sektorju je najvišji v Pomurju (37 %). Pod slovenskim povprečjem pa je regija po deležu v drugih sektorjih. Delež prebivalstva z visoko ali višjo izobrazbo je najnižji v državi in dosega le 56 % slovenskega povprečja. Po deležu študentov na 1.000 prebivalcev pa dosega Pomurje le tri četrtine slovenskega povprečja.

O podjetniški iniciativi v Pomurju je najbolj zgovoren podatek iz Priloge 5, da je samostojni podjetnik le vsak 20. zaposleni, kar je najmanj v državi. Vsak 5. zaposleni je kmet, kar je daleč največ v državi (povprečje Slovenije je le 6 % zaposlenih). Struktura gospodarstva je torej še naprej neustrezna, število kmetov pa enako kot ob osamosvojitvi.

Pomurje je na zadnjem mestu tudi po višini ekonomske moči gospodarstva. Leta 1997 se je bruto dodana vrednost regije ponovno zmanjšala za 2,8 %, tako se je še povečal zaostanek

za Slovenijo v bruto dodani vrednosti na zaposlenega, saj dosega le 53 odstotnih točk slovenskega povprečja. Tudi po ekonomski moči prebivalstva je leta 1997 Pomurje na zadnjem mestu. Istega leta je v regiji delovalo 1.058 gospodarskih družb, ki so ustvarile 624 milijonov tolarjev izgube. V regiji prednjači tekstilna industrija, ki zaposluje malo manj kot tretjino vseh zaposlenih v gospodarskih družbah. Pomembna je tudi prehrabna industrija, vse bolj je pomemben tudi storitveni sektor, ki je ustvaril več kot 40 % vseh prihodkov in zaposlil skoraj četrtino vseh zaposlenih v gospodarskih družbah. Regija je, kot še ugotavlja Pečarjeva (1998, str. 32–33), podpovprečno izvozna.

UMAR-jevo poročilo iz leta 2000 (Pečar, 2000, str. 12) ugotavlja, da je do občutnega povečevanja razlik med regijami prišlo po prehodu v tržno gospodarstvo. Pri tem je bila pomembna obstoječa gospodarska struktura. V težavah so se najprej znašla gospodarstva s staro industrijsko strukturo, ki se niso bila sposobna prilagajati na nove, hitre spremembe na trgu. Ugotavljajo tudi, da so pogosto bolj prizadete majhne občine po navadi slabše razvite, kjer propad enega podjetja pomeni izgubo dela za večino prebivalcev.

Omenjeno poročilo na kratko opiše Pomurje kot regijo z najnižjim BDP na prebivalca, visoko stopnjo brezposelnosti in z zelo visokim deležem kmečkega prebivalstva. Tudi po nekaterih drugih kriterijih (Pečar, 2000, str. 32–33), npr. številu študentov na 1.000 prebivalcev, številu let šolanja in pričakovani življenjski dobi, je regija zadnja oz. med zadnjimi v državi. Tudi po ekonomski moči prebivalstva je Pomurje najslabše v Sloveniji. Kljub slabemu stanju gospodarstva pa poročilo izpostavlja ugodne naravne danosti za razvoj neindustrijskih dejavnosti, predvsem turizma, kmetijstva, prometa in trgovine zaradi obmejne lege. Največjo razvojno oviro pa po njihovem predstavlja slaba izobrazbena struktura ljudi.

Kot vidimo v Tabeli 17, pripravi UMAR glede na vse kazalnike oceno možnosti za posamezno regijo. Za primerjavo vidimo v tabeli naši najbolj in najmanj razviti regiji v tistem času. Če pogledamo kazalnike podrobneje (Pečar, 2000, str. 40–41), vidimo, da je ocena kakovosti življenja v Pomurju 0. Pozitivno so ocenjene kulturne možnosti in naravne danosti. Pri možnostih za financiranje investicij je ocena 0 zaradi števila poslovnih bank in drugih finančnih institucij, najnižjo vrednost pa ima regija pri človeškem faktorju zaradi vseh že naštetih dejavnikov (staranje, zdomstvo, nezaposlenost, neizobraženost).

Glede na vse naštetu poročilo (Pečar, 2000, str. 39) razvrsti regije v 3 skupine: najbolj razvite, srednje razvite s sorazmerno velikim razvojnim potencialom in najmanj razvite z omejenim razvojnim potencialom. V zadnjo skupino spada poleg zasavske in posavske tudi pomurska regija.

Tabela 17: Sintezna ocena razvojnih možnosti regij glede na ključne faktorje za razvoj inovativnosti in podjetništva

Regija	Osrednjeslovenska	Obalno-kraška	Pomurska	Zasavska
Faktorji				
Splošno družbeno-politično okolje in imidž regije	+11	+6	-2	-7
Obstoječa gospodarska struktura in infrastruktura	+11	+11	-14	-10
Človeški faktor	+17	+10	-16	-10
Kakovost življenja v regiji	+9	+8	0	-4
Dostop do informacij o tržišču in tehnologiji	+4	+4	+3	+2
Možnosti za financiranje investicij	+4	+3	0	-3
Organizacija in management	+4	+3	-2	-2
SKUPNA OCENA	+60	+45	-31	-34

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1998, 2000, str. 42.

3.4 Pomurje na prelomu tisočletja

Fujs (2002, str. 88) je že na prelomu tisočletja ugotavljala, da: »Gospodarsko in s tem tudi socialno podobo Prekmurja oblikuje še danes kot najbolj številna proletarsko-agrarna struktura prebivalstva, ki si svoj standard že stoletje zagotavlja iz dveh virov: doma ali z zaposlovanjem v Avstriji in Nemčiji. Malo novih delovnih mest, veliko število brezposelnih in v povprečju 20 % nižje plače od slovenskih dajejo le malo spodbude redkim izobražencem, ki si želijo ostati in delati doma.«

3.4.1 Gospodarski kazalniki na začetku 3. tisočletja

Po podatkih SURS-a je imela pomurska regija leta 2000 11.810 kmetijskih gospodarstev, kar jo uvršča na 3. mesto med vsemi regijami, za (sicer precej večjima) podravska in savinjsko regijo (Kmetijska gospodarstva – splošni pregled po statističnih regijah, Slovenija, 2000 in 2010, b.l.).

Če pogledamo regionalni BDP na prebivalca, indeks ravni (Slovenija vsa leta = 100) za leto 2000, lahko iz Tabele 18 razberemo, da je pomurska regija še vedno najslabša z indeksom 72,3, prednjači osrednjeslovenska regija s kar 138,5 indeksa ravni.

Tabela 18: Indeks ravni BDP leta 2000

Regija	Indeks ravni
Pomurska	72,3
Podravska	82,1
Koroška	83,4
Savinjska	89,1
Zasavska	77,9
Spodnjeposavska	86,9
Jugovzhodna Slovenija	94,5
Osrednjeslovenska	138,5
Gorenjska	88,8
Notranjsko-kraška	79,9
Goriška	96,8
Obalno-kraška	106,6

Povzeto in prirejeno po Urad za makroekonomske analize in razvoj, Poročilo o razvoju 2015, 2015, str. 169.

Leta 2000 beležimo tudi visoke razlike pri stopnji registrirane brezposelnosti po regijah.

Tabela 19: Stopnja registrirane brezposelnosti po regijah, v %

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Slovenija	11,8	10,2	9,4	7,7	6,7	9,1	10,7	11,8
Osrednjeslovenska	8,8	7,6	7,2	5,9	5,0	6,8	8,5	9,9
Obalno-kraška	8,8	7,5	7,2	6,3	5,2	6,9	7,9	9,6
Gorenjska	9,7	7,3	6,4	4,9	4,4	6,9	8,1	8,8
Goriška	5,9	6,5	6,2	4,9	4,3	7,1	8,6	10,0
Savinjska	13,1	12,7	11,6	9,4	8,0	10,3	11,8	12,7
Jugovzhodna Slovenija	10,4	8,8	8,6	7,0	6,3	8,9	10,0	11,6
Pomurska	16,7	17,1	15,7	13,4	12,2	15,9	19,0	18,0
Notranjsko-kraška	10,4	7,9	7,0	5,4	4,9	7,1	8,5	10,0
Podravska	18,1	13,5	12,7	10,4	9,1	11,9	13,5	14,5
Koroška	9,9	10,6	10,1	8,1	7,3	10,9	13,1	13,3
Spodnjeposavska	13,4	11,5	10,5	8,9	7,7	10,2	12,2	13,4
Zasavska	14,9	13,8	12,0	9,7	8,2	11,0	11,9	13,3

Povzeto in prirejeno po Urad za makroekonomske analize in razvoj, Poročilo o razvoju 2012, 2012, str. 225.

Tudi med letoma 2005 in 2011, kot je razvidno iz Tabele 19, je brezposelnost v Pomurju še vedno najvišja v državi in izstopa v primerjavi z drugimi regijami. V povprečju je za okrog 6 odstotnih točk višja od slovenskega povprečja (v letih 2010 in 2011 še celo več).

3.4.2 Neposredne naložbe do leta 2003

Dotaknimo se še enega pomembnega generatorja gospodarstva, to so neposredne naložbe

(angl. *direct investments*). Gre za vse mednarodne naložbe, ki vsebujejo vse terjatve in finančne obveznosti med rezidenti in nerezidenti. Naložbe tujcev so po podatkih Banke Slovenije (2004, str. 11–21) zgoščene v dobrih 5 % slovenskih podjetij. A njihov vpliv je večji. Podjetja s tujimi neposrednimi naložbami so imela 18,5 % kapitala, 12,6 % zaposlenih in 18,9 % sredstev v celotnem slovenskem gospodarstvu, ustvarila so 20,9 % vseh čistih prihodkov od prodaje. Razdelitev teh naložb se po poročilu Banke ne spreminja prav veliko od leta 1994 naprej. Poglejmo si konkretne podatke v Tabeli 20:

Tabela 20: Neposredne naložbe v slovenskih regijah med letoma 1998 in 2003

Regija	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Osrednjeslovenska	1.162,0	1.382,2	1.730,7	1.515,7	2.369,7	3.100,2
Gorenjska	231,0	254,4	267,8	275,0	369,5	391,9
Spodnjeposavska	125,7	125,1	139,1	145,3	138,6	357,1
Podravska	196,3	228,7	279,7	273,6	335,9	353,2
Obalno-kraška	158,4	181,6	186,2	235,0	315,0	329,3
Dolenjska	218,0	187,4	190,8	182,7	111,6	183,7
Savinjska	110,6	124,7	114,9	126,4	106,6	124,6
Goriška	107,8	119,1	117,2	113,5	87,3	86,4
Zasavska	7,4	8,1	9,9	11,9	54,2	57,0
Pomurska	11,1	19,0	22,2	24,2	26,1	33,8
Koroška	32,4	34,7	34,6	27,8	27,9	29,2
Notranjsko-kraška	9,0	10,0	16,8	21,5	25,6	23,3
Skupaj	2.369,5	2.674,9	3.109,8	2.952,4	3.967,9	5.069,7

Povzeto in prirejeno po Banka Slovenije, Neposredne naložbe – direct investments 1994–2003, 2004, str. 53.

Do leta 2001 dobi Pomurje več sredstev le od manjših zasavske in notranjsko-kraške regije. Leta 2002 so razlike med regijami zanemarljive, naslednje leto pa dobi nekaj več le od koroške in notranjsko-kraške regije. Osrednjeslovenska regija prednjači z okrog 60 % deležem vseh naložb. Kljub temu je pomurski delež zelo majhen, leta 1998 prejmejo npr. le 0,47 % vseh naložb v Sloveniji. Leta 2003 se stanje kaj veliko ne spremeni, prejmejo namreč le 0,67 % vseh naložb.

3.5 Institucionalni okvir pospeševanja razvoja Pomurja

O pomembnosti regionalnega načrtovanja za Pomurje so razmišljali že pred 60 leti, saj je že takrat Lapajne - Oblak (1956, str. 61) zapisala, da je naloga regionalnega načrtovanja nakazati možnosti in zaželeni razvoj pokrajine ter določiti razvojni pokrajinski program, ki ga je treba prikazati z razvojnimi načrti za daljšo prihodnost. Po njenem regionalni načrt stremi za optimalnim izkoriščanjem zemlje in za uravnovešenjem vseh sil, da bi se izboljšalo blagostanje prebivalstva. Nadalje pravi, da regionalni načrt delajo dežele, ki so k temu gospodarsko prisiljene, ali dežele, ki želijo dvigniti svoje gospodarstvo in standard prebivalstva. Če hočemo pomagati deželi iz gospodarske zaostalosti, moramo najprej dobiti pregled, kakšne surovine in naravna bogastva ima, kakšno je življenje, s čim se

ukvarja prebivalstvo in kakšno je njegovo zdravstveno stanje. Seznaniti se je treba z vsemi v tem prostoru delujočimi silami – naravo in človeškim delom. Na podlagi vsega tega ob upoštevanju pokrajinskega razvojnega program in pripadajočih načrtov skupaj z morebitnimi občinskimi načrti so bile konec leta 1954 na pobudo murskosoboškega ljudskega odbora in pomurskih akademikov sprejete teze za vsebino regionalnega načrta. Prvotno za Prekmurje, pozneje pa se je razširilo na celotno Pomurje. Ustanovili so 11 strokovnih komisij. V času pisanje zbirke predavanj (Lapajne - Oblak, 1956, str. 61–62) je bil načrt, da komisije najprej zberejo vse podatke in jih analizirajo ter šele nato predstavijo svoj načrt razvoja.

3.5.1 Nastanek Sklada za regionalni razvoj

Tudi novejša državna oblast se je zavedala problema neenakosti med regijami. Tedanji predsednik Slovenije, sicer Pomurec, Milan Kučan, je sredi leta 1995 razglasil v Državnem zboru sprejeti Zakon o uporabi sredstev, pridobljenih iz naslova kupnine na podlagi Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij (Ur.l. RS, št. 45/1995, v nadaljevanju ZUKLPP).

ZUKLPP (Ur.l. RS, št. 45/1995) v 1. členu pove, da ureja razporeditev sredstev iz naslova kupnine v razne namene. Med drugim za delovanje sklada za regionalni razvoj in ohranitev poseljenosti slovenskega podeželja, ki se s tem zakonom tudi ustanavlja. Upravičencev do dela kupnine, kot določa 4. člen, je več, skupaj 6 različnih skladov, med drugim tudi novoustanovljeni Sklad za regionalni razvoj. 7. člen določi točen znesek, ki ga sklad prejme: 11,5 % kupnine. Od 12. člena naprej sta podrobneje urejena nastanek in delovanje omenjenega sklada. 14. člen določa, da sklad zbrana sredstva, pridobljena v procesu lastninskega preoblikovanja podjetij, in druga sredstva, dodeljuje spodbujanju uravnoteženega regionalnega razvoja in ohranjanju poseljenosti slovenskega podeželja. A sklad sredstev ne podeljuje neposredno. Kot določa 17. člen, naložbam za spodbujanje uravnoteženega regionalnega razvoja in za ohranjanje poseljenosti slovenskega podeželja sklad daje garancije za bančne kredite in dodeljuje kredite z ugodno obrestno mero. Njegov osnovni kapital, kot je določeno v 15. členu, je zgolj 1,5 milijona tolarjev.

Celotno regionalno politiko do tistega časa je analiziral Nared (2003, str. 96). Pravi, da je uspešnost ukrepov jugoslovanske regionalne politike težko ovrednotiti, saj so sproti spreminjali kriterije za določitev območij. Nekaj izboljšav, predvsem v infrastrukturi, je vidnih, a je še vedno ostalo neugodno razmerje med razvitimi in nerazvitimi območji. Nenehno poslabševanje demografskih razmer ob odsotnosti kakovostne demografske politike je privedlo do sprejetja zakona o demografsko ogroženih območjih. Ta je bil po njegovem preširoko zastavljen v opredeljevanju ogroženih območij in preozko v opredeljevanju različnih tipov problemskih območij. To je rezultiralo v razpršeni in neuskklajeni pomoči nerazvitim regijam. Čeprav je bil sredi 90. let ustanovljen omenjeni sklad, so bili njegovi resursi za razvoj demografsko ogroženih območij prepričali, da bi dali

kakršnekoli vidne rezultate. Ravno nasprotno, kot pravi, so bile pri črpanju sredstev uspešnejše večje in finančno močnejše občine. Osamosvojitve tako ni prinesla zgolj večanja regionalnih razlik, ampak tudi preslojevanje znotraj družbenih skupin. Številna območja so bila prizadeta. Ponekod se je močno povečala brezposelnost, s čimer dobijo regionalne razlike nove dimenzije, s tem pa se spreminjajo tudi potrebe in načini odpravljanja regionalnih razlik. Odgovor na vse opisano sledi leta 1999 s sprejetim novim zakonom, opisanim v naslednjem podpoglavju.

3.5.2 Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja

Sredi leta 1999 je Milan Kučan razglasil še en zakon, ki naj bi pospešil zmanjševanje regionalnih razlik, Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja (v nadaljevanju ZSSR). Zakon (Ur.l. RS, št. 60/99, 93/05) vsebuje cilje, načela in organizacijo spodbujanja skladnejšega razvoja med regijami. V 2. členu je zapisan konkretni cilj zmanjševanja razlik v gospodarski razvitosti med regijami. Poleg ciljev, usmeritev, strategij in programov, ki so podlaga kasneje sprejetim zakonom in drugim aktom, vsebuje zakon tudi člene o nosilcih regionalne strukturne politike, med njimi je zelo pomemben 17. člen o regionalnih razvojnih agencijah (v nadaljevanju RRA). Tam je določeno, da za pripravo regionalnih razvojnih programov in drugih dogovorjenih nalog s področja regionalne strukturne politike, zlasti pri pospeševanju gospodarskega, socialnega, prostorskega in okoljskega razvoja, lahko občine in osebe javnega in zasebnega prava ustanovijo RRA. V zakonu so od 19. do 23. člena določene še spodbude za hitrejši razvoj t.i. območij s posebnimi razvojnimi problemi. Gre za subvencije, poročstva, ugodna posojila itd. 23. člen pa konkretno določi, da za ta posebna območja velja eno od spodaj navedenih meril:

- za območje oziroma občino z ekonomsko šibkega območja:
 - bruto 80 % osnove za dohodnino na prebivalca v občini glede na državno povprečje,
 - upadanja števila prebivalstva;
- za območje oziroma občino s strukturnimi problemi in visoko brezposelnostjo:
 - preseganje stopnje registrirane brezposelnosti v občini glede na državno povprečje za več kot 20 %,
 - delež kmečkega prebivalstva, ki za 20 % presega državno povprečje;
- za razvojno omejevana obmejna območja in območja z omejenimi dejavniki:
 - deleža površine območja z omejenimi dejavniki v občini in upadanja števila prebivalstva v teh območjih,
 - deleža površine občine v obmejnem pasu glede na celotno površino v občini in ob upadanju števila prebivalstva v občini.

Gospodarske kriterije pomurska regija izpolnjuje, izpolnjuje pa tudi tiste o upadanju števila prebivalstva, kot lahko vidimo v Tabeli 21:

Tabela 21: Naravni prirast na 1.000 prebivalcev v pomurski regiji od 1998 do 2002

	Naravni prirast na 1.000 prebivalcev				
	1998	1999	2000	2001	2002
Pomurska	-3,4	-3,8	-2,6	-3,5	-3,8

Povzeto in prirejeno po Statistični urad Republike Slovenije, Naravno gibanje prebivalstva, statistične regije, Slovenija, letno, b.l.

Seveda ne le regija kot celota, te kriterije izpolnjuje tudi večina pomurskih občin. Na podlagi ZSSR je Vlada RS sprejela Uredbo o vrednosti meril za določitev območij s posebnimi razvojnimi problemi in določitvi občin, ki izpolnjujejo ta merila (Uredba o vrednosti meril za določitev območij s posebnimi razvojnimi problemi in določitvi občin, ki izpolnjujejo ta merila, Ur.l. RS, št. 59/00). Naštete so skoraj vse pomurske občine kot ekonomsko šibka območja, večina jih izpolnjuje kriterije tudi glede brezposelnosti in upada števila prebivalstva.

3.5.3 Strategija gospodarskega razvoja Slovenije

Julija 2001 je UMAR objavil Strategijo gospodarskega razvoja Slovenije (v nadaljevanju SGRS). Poleg širše gospodarske slike in ciljev za naprej (predvsem povečanje blaginje prebivalcev) se dokument dotakne tudi regionalnega razvoja. Ugotavljajo povečanje v razvitosti regij po tranziciji, predvsem v gospodarski strukturi in uspešnosti gospodarjenja, pa tudi v demografskih pogojih in človeških virih. Slovenski razvojni problem zaradi obstoječih regionalnih razlik je poseben v tem, da je delež obmejnih območij v celotni površini nacionalnega ozemlja zaradi majhnosti države razmeroma visok. Razvojno zaostajajo predvsem občine v obmejnih območjih (Pomurje). Obenem pa kmetijstvo na podeželju že nekaj časa nima več odločilne vloge v gospodarskem razvoju (Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 2001, str. 101–102).

Nadalje je postavljen temeljni strateški cilj regionalne politike – izboljšati lokalne potenciale, usmerjene v povišanje blaginje prebivalcev vseh regij. To bi se moglo pokazati kot zaustavitev naraščanja razlik v gospodarski, socialni in okoljski razvitosti ter tudi kot konkretno postavljen cilj izboljšanja relativnega položaja regij, merjeno v BDP na prebivalca, v primerjavi z obmejnimi regijami sosednjih držav. Poleg prostorske in okoljske politike se omeni še krepitev regionalnih središč nacionalnega pomena (za Pomurje je to Murska Sobota). Poleg zagotavljanja družbene in gospodarske infrastrukture ter spodbud okolici bodo to središča priprave regionalnih razvojnih programov in organiziranosti v sami regiji (Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 2001, str. 104–106).

3.5.4 Strategija regionalnega razvoja Slovenije in IRO

Na podlagi ZSSR so leta 2001 sprejeli Strategijo regionalnega razvoja Slovenije (v

nadaljevanju SRRS) kot temeljni strateški dokument regionalne politike. Poglavitna usmeritev SRRS je učinkovito izkoriščanje razvojnih možnosti regij in razpoložljivih finančnih sredstev za bolj skladen regionalni razvoj. V skladu s SRRS so pomemben dejavnik spodbude – povratna in nepovratna sredstva države in njenih organov, namenjena sofinanciranju regionalnih razvojnih programov. Kako se bodo te spodbude delile, je odvisno od stopnje razvojne ogroženosti posamezne regije, pri čemer se upošteva nova metodologija, ki jo predstavi prav SRRS – indeks razvojne ogroženosti (v nadaljevanju IRO). IRO je kombinacija stanja trenutne razvojne problematike (gospodarstvo, brezposelnost itd.) in ocene razvojnih možnosti regije (okolje, človeški dejavnik itd.) (Kavaš & Pečar, 2006, str. 10–11).

IRO je torej bil osnova za razdelitev javnih sredstev za regionalni razvoj. A v praksi se je pokazal kot zapleten sistem, zato ga je leta 2005 nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja poenostavil. Kot ugotavljata Kavaš in Pečarjeva (str. 12, 2006), je to orodje zelo zapleteno in ne vsebuje uteži, zato je bilo ustrezno za analizo, ne pa kot osnova za razdelitev sredstev. Iz tega je izhajala potreba po oblikovanju novega IRO z novimi kazalniki in poenostavljeno metodologijo izračuna. Stari IRO je namreč vključeval 36 različnih kazalnikov za izračun ocene razvojnih možnosti, novi pa le 11.

Po Kavašu, Kušarju in Pečarjevi (2005, str. 6) se delijo skupine kazalnikov na:

- razvitost:
 - BDP na prebivalca, 2001–2003,
 - osnova za dohodnino na prebivalca, 2002–2004, bruto dodana vrednost gospodarskih družb (BDV) na zaposlenega, 2002–2004,
 - stopnja formalne (registrirane) zaposlenosti, 2002–2004;
- ogroženost:
 - stopnja registrirane brezposelnosti, 2002–2004,
 - indeks staranja prebivalstva, 2003–2005,
 - delež prebivalstva, priključenega na javno kanalizacijo, popis 2002;
- razvojne možnosti:
 - povprečno število let šolanja prebivalstva, popis 2002,
 - delež površine v območju Natura 2000 od skupne površine, 2004,
 - število delovnih mest na delovno aktivno prebivalstvo v regiji (2002–2004),
 - poseljenost območja – število km² na prebivalca (2005).

Pogled na slovenske regije in kazalnike nam hitro razkrije, da izstopata dve regiji – osrednjeslovenska navzgor, in pomurska navzdol. BDP na prebivalca med letoma 2001 in 2003 v 1.000 tedanjih SIT je v pomurski regiji 1.853, v osrednjeslovenski pa 3.789. Le še v zasavski regiji je ta pod 2.000, in sicer znaša 1.950. Osnova za dohodnino na prebivalca v SIT med letoma 2002 in 2004 je le v Pomurju pod milijonom – 913.853. V osrednjeslovenski regiji znaša malo manj kot 1,5 milijona (Kavaš et al., 2005, str. 10).

Stopnja registrirane brezposelnosti za obdobje 2002–2004 ponovno razkrije najslabši položaj Pomurja – 17,4 % brezposelnost, medtem ko je v Sloveniji 10,8 %, v osrednji Sloveniji pa le 7,6 %. Izračun IRO (Kavaš et al., 2005, str. 15) nam pokaže, da je ta indeks v Pomurju 164,6, v osrednjeslovenski regiji pa 9,3. 2. najslabša regija glede na kazalnike je podravska regija z indeksom 122,6, drugi najboljši regiji (gorenjska in obalno-kraška) pa imata indeks 83,6.

Sodeč po Prilogi 6 Pomurje precej zaostaja za slovenskim povprečjem tudi glede deleža prebivalstva, priključenega na javno kanalizacijo, števila let šolanja, delovnih mest na delovno aktivno prebivalstvo, po indeksu staranja je nad slovenskim povprečjem, kar je negativni pokazatelj, saj je potemtakem v povprečju več starih kot mladih v primerjavi z ostalo državo.

34. člen ZSSR (Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja, Ur.l. RS, št. 60/99, 93/05) iz leta 2005 pravi, da se s sklepom vlade za programsko obdobje Državnega razvojnega programa sprejme pregled regij, razvrščenih po stopnji razvitosti. Pri razvrščanju regij po stopnji razvitosti se uporablja IRO. Leta 2006 vlada sklep o razvrstitvi tudi sprejme (Sklep o razvrstitvi razvojnih regij po stopnji razvitosti za programsko obdobje 2007–2013, Ur.l. RS, št. 23/2006). Ta na kratko določa kazalnike in metode izračuna IRO in razvrsti razvojne regije, dodan je tudi kazalnik poseljenosti. Pomurska regija je še vedno daleč 1. z indeksom 159,5, osrednjeslovenska ima indeks 8,7, indeks ostalih regij pa se giblje med 82,4 in 127,0. 5. člen sklepa potrди, da se ta razvrstitev uporablja za programsko obdobje Državnega razvojnega programa 2007–2013.

3.6 Pomurski zakon in podzakonski akti

(Še vedno) slabi gospodarski kazalniki in zadnje mesto pri večini njih med slovenskimi regijami so vodili v sprejetje t.i. pomurskega zakona, ki je začel veljati 1. 1. 2010. Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo (v nadaljevanju MGRT) na svoji spletni strani pove, da je zakon bil pripravljen z namenom krepitve razvojne politike v pomurski regiji in usklajenega nastopa države ter regije pri reševanju razvojnih problemov v regiji. Pravijo še, da je s tem bil vzpostavljen institucionalni in finančni okvir za interventno ukrepanje na območju Pomurja (Pomurski zakon, 2016).

Zakon, s polnim imenom Zakon o razvojni podpori Pomurski regiji v obdobju 2010–2015 (Ur.l. RS, št. 87/2009), v 2. členu opredeli območje, ki ga obsega. 27 pomurskim občinam so dodane še 3 sosednje iz upravne enote Ormož. 1. člen določa namen in vsebino zakona, to je dodatne ukrepe za spodbujanje razvoja pomurske regije v letih od 2010 do 2015. 2. odstavek določi, da so ukrepi razvojne podpore namenjeni ustvarjanju novih delovnih mest in ohranjanju obstoječih, vzpostavljanju razvojne infrastrukture ter odpravljanju posledic gospodarske in finančne krize v Pomurski regiji. Zakon našteje 4 ukrepe: spodbujanje konkurenčnosti regije, davčne olajšave za investicije, spodbude za zaposlovanje in

prednostna obravnava pomurskih projektov pri razpisih s področij infrastrukture za pitno vodo, dviga konkurenčnosti kmetijstva, gozdarstva in živilskopredelovalne industrije, vzpostavitve izobraževalnega in gospodarskega središča. 3. člen zakona v 2. točki še posebej izpostavi naslednja področja, kjer naj se izvajajo ukrepi:

- geotermalna energija in drugi obnovljivi viri energije,
- trajnostno in konkurenčno kmetijstvo ter agroživilstvo,
- turizem.

Omenjeni 4 ukrepi so nato podrobneje po členih opisani v nadaljevanju zakona. 4. člen o spodbujanju konkurenčnosti regije določi sredstva v višini 33 milijonov €, ki bodo namenjena v teh 6 letih Pomurju. V naslednjem členu o spodbudah za zaposlovanje je točno določeno, pod kakšnimi pogoji dobi delodajalec povrnjene prispevke za novo zaposlenega s tega območja. 6. člen določa davčne olajšave za investiranje, naslednji členi pa financiranja in vlaganja v razne prej omenjene centre in infrastrukturo.

Leta 2010 pomurskemu zakonu sledi še sprejem Uredbe o kriterijih in pogojih ter načinu uveljavljanja spodbud za zaposlovanje in davčne olajšave za investiranje v pomurski regiji v obdobju 2010 do 2015 (Ur.l. RS, št. 3/10, 31/13, 93/14).

Uredba (Ur.l. RS, št. 3/10, 31/13, 93/14), kot pravi 1. člen, ureja kriterije in pogoje za dodeljevanje državnih pomoči iz 5. in 6. člena pomurskega zakona. Nadalje so določene spodbude za zaposlovanje (povrnitev prispevkov, ipd.) in davčne olajšave za investiranje.

Poleg tega pa Služba Vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko istega leta izda še Priročnik za uporabo omenjene uredbe, kjer še bolj podrobno razloži, kako se ta uredba izvaja. Kot je navedeno v priročniku (Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko, 2010, str. 6), davčni ukrepi in povračila prispevkov terjajo dodatno administriranje. Zato želijo v njem pomagati upravičencem do lažjega razumevanja uredbe. Uredba je tako podrobneje obrazložena, v priročniku se najdejo še izračuni, primeri in obrazci.

3.7 Nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja

Leta 2011 je bil sprejet nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja (v nadaljevanju ZSRR-2). V tem zakonu (Ur.l. RS, št. 20/11, 57/12 in 46/16) se že v 2. členu določi, da vsi partnerji sodelujejo po načelu partnerstva in se povezujejo v skladu z načelom trajnostnega, sonaravnega regionalnega razvoja. Sicer pa zakon ponovno opredeli vlogo države, občin in ostalih institucij ter tudi dokumentov pri večjem regionalnem razvoju, ustanovita se Javni sklad RS za regionalni razvoj in razvoj podeželja ter razvojni svet regij. 6. člen opredeli pojem razvojna regija: to je osnovna enota za načrtovanje regionalne politike. Določene so razvojne naloge, ki jih ima država, 20. člen pa podrobno opredeli RRA. Te so ustanovljene za opravljanje nalog, določenih v 18. členu: priprava in

spremljanje regionalnih razvojnih programov, izvajanje projektov, sodelovanje pri dogovorih za razvoj regije in obveščanje ter svetovanje subjektom. 20. člen še določa pogoje za RRA in nadzor nad njimi. V nadaljevanju je orisano tudi financiranje nalog in projektov, določena so obmejna problemska območja.

V kratkem za zakonom izda Vlada RS še Uredbo o izvajanju ukrepov endogene regionalne politike (Ur.l. RS, št. 24/11). Kot pravi njen 1. člen, ta uredba podrobneje določa pogoje in postopek sofinanciranja regijskih projektov v skladu z dogovori za razvoj regij in izvajanje drugih ukrepov endogene regionalne politike. Tako je v nadaljevanju določeno, da se dogovor za razvoj regije začne s povabilom posebne službe Vlade RS razvojnemu svetu regije za pripravo in podpis dogovora. Po Odloku o ustanovitvi Razvojnega sveta Pomurske regije (Ur.l. RS, št. 20/2012) slednjega sestavljajo predstavniki občin, gospodarstva, nevladnih organizacij v regiji, območnih razvojnih partnerstev s sedežem v regiji in predstavnik madžarske narodne skupnosti.

V tem postopku je pomembna vloga RRA, ki pripravijo povzetek RRP. 4. člen določa, da se regijski projekti sofinancirajo iz postavk omenjene službe vlade. Na podlagi povabila službe razvojni svet regije potem sprejme merila za razvrščanje regijskih projektov po prioriteti. RRA potem, kot določa isti člen, usmerja pripravo regijskih projektov in tudi predloži službi vlade sklep razvojnega sveta regije s predlogom projektov. 5. člen določa, da se pri usklajevanju dogovora upoštevajo prioritete dokumentov razvojnega načrtovanja. Regijski projekti pa se po njem uvrščajo v načrt razvojnih programov državnega proračuna na podlagi sklepov o dodelitvi sredstev, izdanih na osnovi javnega poziva iz 7. člena te uredbe. Kot namreč pravi slednji, nosilce regijskih projektov, uvrščene v podpisani dogovor, pozove služba vlade s pozivom k vložitvi vlog za dodelitev sredstev sofinanciranja. Po vloženi vlogah se potem izberejo prejemniki sredstev (Odlok o ustanovitvi Razvojnega sveta Pomurske regije, Ur.l. RS, št. 20/2012).

Odlok pa določa tudi začasne ukrepe razvojne podpore za problemska območja z visoko brezposelnostjo. 11. člen pravi, da se šteje za poslabšanje gospodarskih razmer na določenem območju, ko registrirana brezposelnost doseže kritično mejo, če je stopnja registrirane brezposelnosti v upravni enoti najmanj 3 zaporedne mesece 17 % ali višja. 12. člen uredi, da določa vlada za ta območja dodatne začasne ukrepe razvojne podpore, 13. pa dodaten program spodbujanja konkurenčnosti za tako območje, ki ga sprejme vlada.

3.8 Poročilo Vlade RS o izvajanju pomurskega zakona

Leta 2012 izda MGRT oz. projektna pisarna Vlade RS v pomurski regiji 2. letno poročilo o izvajanju ukrepov zakona o razvojni podpori pomurski regiji v obdobju 2010–2015 za leto 2011. Na začetku je v poročilu omenjeno, da je sprejeti pomurski zakon odziv na izrazito stopnjevanje gospodarske krize v Pomurju in da se je Vlada RS v letu 2009 z njim odločila za integriran in ciljno usmerjen pristop z vključevanjem več razvojnih programov več

ministrstev. S tem so želeli gospodarsko prebuditi regijo in doseči njeno dolgoročno razvojno prestrukturiranje (Projektna pisarna Vlade Republike Slovenije v Pomurski regiji, 2012, str. 3).

Projektna pisarna Vlade Republike Slovenije v pomurski regiji (2012, str. 8–10) opiše trenutno stanje v regiji in njihove razvojne težave. Po večini kazalnikov regija še vedno močno zaostaja za Slovenijo. Industrijske zmogljivosti so skoncentrirane le na mestnih območjih. Na splošno ugotavljajo pomanjkanje podjetniške kulture. Podjetja še vedno dobljena sredstva trošijo sproti, namesto da bi jih namenila prestrukturiranju. Primanjkuje raziskovalnih središč, posledično so raziskave in razvoj na nizki stopnji. V turizmu je problem slabo trženje in primanjkovanje majhnih ponudnikov. Kmetije so (tako kot skozi vso zgodovino) premajhne, kmetje niso primerno izobraženi in so prestari. Problem trga dela je strukturna brezposelnost zaradi odpuščanj v tekstilni industriji. Tako je kar 46,3 % brezposelnih nekvalificiranih, malo manj kot polovica žensk in malo manj kot četrtnina invalidov, skoraj 60 % pa dolgotrajno brezposelnih. Ključno vlogo pri razvoju bi po mnenju slovenske vlade naj imele regionalne razvojne institucije skupaj z drugimi javnimi in zasebnimi organizacijami ter podjetji.

Poročilo določa organe izvajanja zakona, to so (Projektna pisarna Vlade Republike Slovenije v Pomurski regiji, 2012, str. 15–17):

- Medresorska komisija za usklajevanje ukrepov razvojne podpore Pomurski regiji. Tu so vključeni predstavniki vseh resorjev, vključenih v izvajanje zakona, poudarek je na pregledu poročil, izvedbi javnih razpisov, spremljanju in poročanju o projektih;
- Projektna pisarna Vlade RS v Pomurski regiji. Deluje od začetka leta 2010. Njeni člani so skrbnik regije (državni sekretar), RRA Mura in projektna enota za Pomurje v Uradu za lokalno samoupravo in regionalni razvoj, ki so že začeli z aktivnim povezovanjem javnih in zasebnih institucij;
- Projektna enota za Pomurje v Uradu za lokalno samoupravo in regionalni razvoj;
- RRA Mura.

Zatem sledijo podrobnejša poročila o doseženih rezultatih. Leta 2010 je bilo skupaj izplačanih sredstev v višini okrog 3,5 milijona €, leta 2011 pa malo manj kot 3,2 milijona € (Projektna pisarna Vlade Republike Slovenije v Pomurski regiji, 2012, str. 22). Navedeni so tudi vsi poslovni subjekti, prejemniki sredstev in za kaj bodo sredstva porabili.

V zvezi s spodbudami za zaposlovanje in davčnimi olajšavami za investiranje so najprej naštetih nekateri tehnični ukrepi, npr. svetovanja davčne uprave, izobraževanja za zaposlene, podobno je pomagal pri implementaciji zakona Zavod za zaposlovanje (Projektna pisarna Vlade Republike Slovenije v Pomurski regiji, 2012, str. 30–31). V nadaljevanju so natančno opredeljene olajšave za delodajalce in fizične osebe.

4 TRENUTNO STANJE V POMURJU IN POGLED V PRIHODNOST

4.1 Regionalne razvojne agencije

ZSSR (Ur.l. RS, št. 60/99, 93/05) iz leta 2005 v 29. členu predvideva »subjekte spodbujanja razvoja na regionalni ravni«. 1. odstavek tega člena pravi, da za izvajanje splošnih razvojno pospeševalnih nalog v regiji in zagotavljanje strokovne, tehnične in administrativne podpore za delovanje sveta regije in regionalnega razvojnega sveta ustanovijo zveza ali občine zavod ali drugo pravnoorganizacijsko obliko. V 2. odstavku je določeno, da organ, pristojen za regionalni razvoj, vodi evidenco subjektov iz prejšnjega odstavka. 75. člen istega zakona določi, da organizacijske in tehnične naloge pri ustanavljanju zveze in regionalnega razvojnega sveta izvaja RRA, ki je na dan uveljavitve tega zakona vpisana v evidenco regionalnih razvojnih agencij pri Javni agenciji Republike Slovenije za regionalni razvoj.

Za Pomurje je bila odgovorna RRA Mura, ki je od konca leta 2015 v stečaju. Od takrat naprej je po podatkih MGRT nova RRA za Pomurje Razvojni center Murska Sobota. Vsaka razvojna regija ima sicer po eno uradno potrjeno agencijo oz. nosilno institucijo. MGRT je na podlagi novega ZSSR iz leta 2011 izdal tudi Pravilnik o regionalnih razvojnih agencijah (Ur.l. RS, št. 3/2013). Ta pravilnik podrobneje določa minimalne pogoje za opravljanje nalog vseh RRA in njihov vpis v evidenco, opredeli, kako se ta vodi, obvezne elemente pogodbe o opravljanju nalog RRA, način oblikovanja in delovanja območnega razvojnega partnerstva in regijske razvojne mreže, merila in normative za financiranje splošnih razvojnih nalog v razvojni regiji in splošne pogoje za opravljanje razvojnih nalog države v regiji.

4.1.1 Regionalni razvojni program 2007–2013

RRA Mura je kot krovna organizacija za Pomurje na začetku leta 2007 izdala RRP Pomurje 2007–2013 kot temeljni programski dokument na regionalni ravni, ki opredeljuje razvojne prednosti regije, določa razvojne prioritete regije in vsebuje finančno ovrednotene (bivše in bodoče) programe spodbujanja razvoja v Pomurju. RRP 2007–2013 se pripravlja za obdobje Državnega razvojnega programa za 2007–2013. Cilj za to obdobje je bil pomakniti regijo z repa vseh kazalnikov na sredino med vsemi slovenskimi regijami.

Začetki RRA Mura segajo v leto 1996, ko je bil ustanovljen Regionalni podjetniški center Murska Sobota. Slednji je leta 2002 izdal Regionalni razvojni program Pomurje 2000+.

Leta 2006 se je BDP na prebivalca regije glede na preteklo leto, ko je znašal 9.606 €, povečal za 6,4 % na 10.223 € in dosegel 66,2 % slovenskega povprečja. Primerljivi kazalniki razvitosti kažejo, da je Pomurje leta 2006 povečalo zaostanek v razvitosti za slovenskim povprečjem, in sicer za 0,8 %. BDP na prebivalca po kupni moči se je v Pomurju v obdobju od leta 2005 do leta 2006 zmanjšal z 67,0 % na 66,2 % slovenskega

povprečja. Glede na izhodiščno stanje, opredeljeno v RRP regije, ko je regija v letu 2004 dosegala 69 % slovenskega razvitosti, lahko trdimo, da se razvojni zaostanek regije glede na povprečje razvitosti Slovenije povečuje (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2011, str. 10).hj

Vpliv RRP Pomurje 2000+ na razvoj regije v prejšnjem programskem obdobju so ocenili z gibanjem 4 kapitalov, in vse 4 krivulje ostajajo pod slovenskim povprečjem. Najnižje ležeča, ki prikazuje, da indikatorji socialnega kapitala v regiji za 80 % zaostajajo za državnim povprečjem, se po začetnem izboljšanju ob začetku obdobja ponovno poslabšuje. Na izjemno visok zaostanek socialnega kapitala vplivata bistvena socialna problema Pomurja, brezposelnost in odseljevanje. Ostale 3 vrste kapitala razmeroma enakomerno znižujejo zaostanek za povprečjem Slovenije, ki še vedno znaša 20 do 30 % (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2007, str. 12).

Konkretneje si lahko za leto 2006 pogledamo, kje je Pomurje v primerjavi s slovenskim povprečjem v Sliki 1. Precej višja od slovenskega povprečja je stopnja brezposelnosti, medtem ko po vseh drugih gospodarskih kazalnikih kot tudi številu študentov regija še zelo zaostaja.

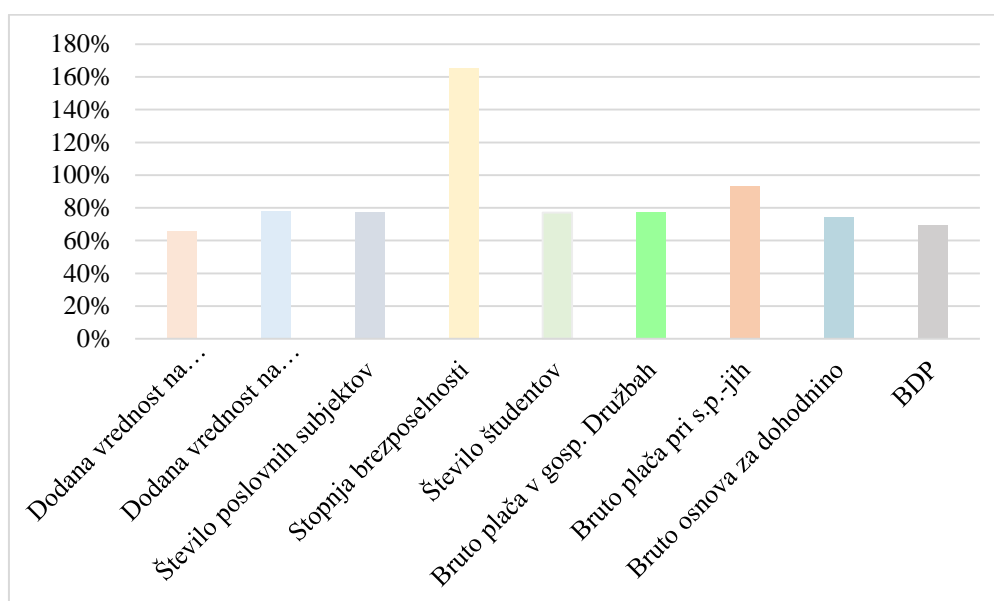
RRP Pomurje za obdobje 2007–2013 celo pokaže, da se je Pomurje po določenih kazalnikih oddaljalo od slovenskega povprečja. V obdobju 1995–2003 se je indeks ravni zmanjšal za 9,2 %, kar pomeni, da se Pomurje oddaljuje od slovenskega povprečja za okoli 1 % na leto. Leta 2003 je BDP na prebivalca v Pomurju predstavljal 4,2 % v strukturi celotnega BDP v Sloveniji (leta 1995 5 %). Tudi če pogledamo Tabelo 22, vidimo, da se po teh 3 makroekonomskih pokazateljih v obdobju desetih let Pomurje še ni odmaknilo od slovenskega povprečja (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2007, str. 30–31).

Tabela 22: Gospodarski kazalniki v Pomurju v letih 1995 in 2005

Leto	1995	2005
BDP regije na prebivalca (v EUR)	6168	8535
- indeks ravni, Slo = 100	77,7	68,5
Neto dodana vrednost na zaposlenega (v EUR)	12.145	18.945
- indeks ravni, Slo = 100	83,2	65,2
Dohodnina na prebivalca (v SIT)	411.000	980.043
- indeks ravni, Slo = 100	77,7	74,4

Povzeto in prirejeno po Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., Regionalni razvojni program Pomurske regije 2007–2013, 2007, str. 31.

Slika 1: Pomurje v primerjavi s slovenskim povprečjem leta 2006

Povzeto in prirejeno po Gospodarska zbornica Slovenije & Pomurska gospodarska zbornica, Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2007, 2008, str. 3.

Glede na še vedno zelo slabo gospodarsko sliko v regiji postavi RRA Mura s svojim dokumentom RRP Pomurje 2007–2013 strategijo in cilje za naprej. RRP se deli na strateški in programski del. Prvi ovrednoti dosežene (oz. bolje rečeno nedosežene) cilje RRP v prejšnjem obdobju, analizira regijo in tudi posamezna področja, SWOT-analizo regije, javnofinančni okvir za izvajanje RRP ter tudi seznanjanje javnosti o delu RRA. Programski del je bolj konkreten, vsebuje 5 razvojnih prioritete, 34 razvojnih programov in 119 razvojnih ukrepov. Razvojne prioritete, ki so sicer v dokumentu podrobneje predstavljene, analizirane in s konkretnimi projekti in ukrepi tudi določene, so (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2007, str. 92):

- gospodarski razvoj in razvoj turizma,
- razvoj človeških virov,
- izgradnja infrastrukture,
- okolje in prostor,
- kmetijstvo in razvoj podeželja.

V okviru gospodarskega razvoja in turizma so postavljeni konkretni cilji vidni v Tabeli 23.

Tudi razvoj človeških virov vsebuje nekatere konkretne makroekonomske cilje, npr. 4.000 novih delovnih mest do leta 2013 in zmanjšanje stopnje brezposelnosti z 17,9 % v letu 2005 na 11 % v letu 2013 (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2007, str. 137).

Tabela 23: Gospodarski kazalniki in postavljeni cilji do leta 2013

Kazalniki	Cilji do 2013
Dvig BDP na prebivalca	dvig indeksa regije glede na Slovenijo iz 69 na 85
Dodana vrednost Pomurja glede na SLO v €	do leta 2013 povečati dodano vrednost na zaposlenega z 18.906 (2005) na 27.000
Indeks tehnologije	0,45 (2003) na pov. SLO 2,61 (2013)
Poslovni prihodki na zaposlenega v €	74.934 (2005) na 120.000 (2013)
Plača na zaposlenega v €	od 843 (2005) na pov. SLO 1.060 (2010)
Delež čistih prihodkov od prodaje na tujem trgu v cel. čist. prih. od prodaje	z 24,2 (2005) na 31,5 (2013)
Število prenočitev (6 % letna rast)	754.976 (2004) na 970.000 (2013)
Število turistov (6 % letna rast)	181.774 (2004) na 300.000 (2013)

Povzeto in prirejeno po Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., Regionalni razvojni program Pomurske regije 2007–2013, 2007, str. 96.

4.1.2 Izvedbeni načrt pomurske regije 2010–2012

Odmik od postavljenih ciljev se zazna čez nekaj let. Na začetku leta 2009 RRA Mura (skupaj z mnogimi drugimi lokalnimi organizacijami) izda Izvedbeni načrt pomurske regije 2010–2012. Ta vsebuje kratek pregled RRP 2007–2013, analizo od leta 2007 do leta 2009 in konkretne cilje za obdobje od leta 2010 naprej. Kot je ugotovljeno (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2011, str. 11), se gospodarska moč regije v letih 2007 in 2008 krepi, se pa njen razvojni zaostanek za slovenskim povprečjem, predvsem pa za osrednjeslovensko regijo, ne zmanjšuje.

Učinke RRP so vrednotili po 6 ključnih kazalnikih razvoja, ki pričajo o večjem zaostanku za Slovenijo. V Tabeli 24 je razvidno, da se je BDP na prebivalca še zmanjšal glede na slovensko povprečje (v letu 2006 se je glede na prejšnje leto povečal za 6,4 %). Stopnja zaposlenosti se je tudi malenkost zvišala, a je še vedno nižja za 5,0 % od slovenskega povprečja. Prebivalstvo se je še bolj postaralo, tudi populacija se je zmanjšala. Rahlo izboljšanje ekonomske moči prebivalstva kaže osnova za dohodnino na prebivalca. Tu je sicer tudi do leta 2013 cilj izenačenje s preostalo državo, v letu 2006 pomurski indeks znaša 76 % od povprečja, kar pa je vseeno za 2 % bolje kot prejšnje leto. Zaostajanje Pomurja za povprečno produktivnostjo v Sloveniji se še naprej zmanjšuje. Leta 2007 je povprečna produktivnost dela v Pomurju znašala 23.876 €, kar je po kupni moči na ravni 71,1 % povprečja Slovenije, in se je glede na leto 2005, ko je znašal 18.910 €, povečala za 26,3 %. Zaradi precej višje rasti produktivnosti dela v Pomurju v primerjavi z ostalo Slovenijo se zaostanek Pomurja za povprečjem produktivnosti dela v Sloveniji zmanjšuje.

Tabela 24: Gospodarski kazalniki za Pomurje v različnih obdobjih

Kazalnik	Izhodiščno stanje (leto 2005)	Zadnji dosegljivi podatki (leto 2007)	Ciljna vrednost (leto 2013)
BDP na prebivalca (v % glede na Slovenijo)	67	66*	85
Dodana vrednost na zaposlenega (v €)	18.906	23.876	27.000
Bruto osnova za dohodnino na prebivalca (v €)	5.177	5.242*	SLO povp.
Indeks rast prebivalstva (v ‰)	-2,2	-2,0	SLO povp.
Indeks staranja prebivalstva	115,0	123,0	SLO povp.
Stopnja zaposlenosti (v %)	52,7	53,5	SLO povp.
Obdobje ocenjevanja učinkovitosti	učinkovitost se meri letno		
Vir podatkov	SURS, AJPES, podatki pomurskih občin		

Povzeto in prirajeno po Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., Regionalni razvojni program Pomurske regije 2007–2013, 2007, str. 10.

V naslednjih letih se slika bistveno ne spremeni. Po podatkih Pomurske gospodarske zbornice (v nadaljevanju PGZ) je leta 2009 neto dodana vrednost na zaposlenega v gospodarskih družbah 25.640 €, medtem ko je slovensko povprečje 34.168 €. Pri samostojnih podjetnikih je ta razlika nekaj manj kot 3.000 € v prid ostale Slovenije. Povprečna bruto plača na zaposlenega v letu 2009 je v Pomurju za okrog 200 € nižja (v gospodarskih družbah) od povprečja Slovenije. Zaskrbljujoča je stopnja brezposelnosti, ki meri decembra 2009 20,4 %, medtem ko je v Sloveniji 10,3 % (Gospodarska zbornica Slovenije & Pomurska gospodarska zbornica, 2010, str. 4). BDP na prebivalca je znašal leta 2009 v Pomurju 11.423 €, v Sloveniji pa 17.714 €, kar je zgolj 64,5 % delež.

4.2 Program spodbujanja konkurenčnosti pomurske regije

Na podlagi pomurskega zakona Vlada RS leta 2010 sprejme tudi Program spodbujanja konkurenčnosti Pomurske regije 2010–2015 (v nadaljevanju Program). Kot je v njem navedeno (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 3), je Program del nove paradigme evropskega regionalnega razvoja in se zgleduje predvsem po dveh priporočilih Evropske komisije:

- regionalna politika naj bo usmerjena na območja z razvojnimi izzivi;
- spodbujati je treba uporabo eksperimentiranja ob hkratnem vključevanju lokalnih dejavnikov. Pri tem se priporoča spodbujanje lokalnih dejavnikov, da sprejmejo investicijska tveganja in presežejo interesno politiko ter se podajo na pot priprave pilotnih projektov.

In ravno »območje« in »eksperiment« naj bi dajala izvajanju zakona o Pomurju potrebno svežino, inovativnost in nujno prožnost. Program je (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 4) namenjen ustvarjanju novih delovnih mest in ohranjanju obstoječih, vzpostavljanju

razvojne infrastrukture ter odpravljanju posledic gospodarske in finančne krize v pomurski regiji. Je ukrep razvojne podpore, ki mu zakon za celotno obdobje daje 33 milijonov € iz proračuna. Kot instrumenti so navedeni (in v nadaljevanju Programa podrobneje opisani in določeni):

- spodbujanje investicij podjetij in ustvarjanje novih delovnih mest,
- spodbujanje razvoja človeških virov,
- spodbujanje socialnega podjetništva,
- promocija regije, da bi privabili domače in tuje investicije,
- podpora pri pripravi in izvajanju razvojnih projektov v regiji.

Predlog programa sta (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 5) pripravila MGRT in RRA Mura, sprejela pa ga je vlada. Določi tudi, da se v Pomurju vzpostavi projektna pisarna vlade kot začasna oblika delovanja ministrstva.

Program se (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 6–11) osredotoči tudi na prikaz stanja in razvojnih težav. Še posebej se osredotočijo na:

- demografijo in izobrazbeno strukturo. Prebivalstvo se zmanjšuje, veliko je izseljevanja ob majhni rodnosti, torej se tudi stara. Po izobrazbi in številu študentov še vedno zaostaja za drugimi regijami;
- Rome, Madžare in socialno vključenost. Madžarska skupnost je dobro organizirana, Romi pa spadajo med ranljive skupine, zaradi tega so nujni programi socialnega vključevanja, ukrepi za izboljšanje bivalnih razmer, zdravstva in izobrazbe ter spodbud zaposlovanja;
- gospodarsko strukturo. Malo, le 2,5 % je velikih družb, pa še te zadnja leta delajo izgubo. Težave Mure pomenijo več kot 1.000 novih brezposelnih. Tudi druga velika podjetja se niso prestrukturirala. Industrija je zgoščena v mestih. Raziskave in razvoj so na nizki stopnji. Turizem je v glavnem sezonski, kmetije premajhne in nerazvite, kmetje prestari;
- trg dela, kjer so razmere prav tako slabe. Stopnja delovne aktivnosti je za 7,4 % nižja od slovenskega povprečja. Strukturna brezposelnost zaradi nefleksibilnega gospodarstva (kar 51 % brezposelnih je nekvalificiranih);
- razvojne institucije. Problem so številni med sabo nepovezani projekti. Ključno vlogo naj bi imele RRA s sodelovanjem ostalih pristojnih institucij;
- nepripravljenost regijskih projektov. Večina le-teh je v fazi zamisli, usmerjeni so v glavnem v storitve, ne pa v zaposlovanje in povečanje dodane vrednosti. Projekti, financirani iz proračuna, ne pomenijo tveganja, zato so usmerjeni v delovanje institucij, ne pa potrebe prebivalcev.

Glede strategije (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 15–17) je omenjeno, da vlada z ustanovljeno projektno pisarno okrepi regionalno politiko v regiji, obenem pa uskladi

delovanje ministrstev v regiji. Prevzamejo tudi delo priprave projektov, saj je očitno, da dotedanji sistem ni bil najučinkovitejši, ker lokalne institucije niso bile sposobne povezati regijskih interesov z državo. Iščejo se dolgoročne rešitve (ne zgolj pot iz trenutne krize), demografske spremembe, razvoj tehnologij, inovativnost. Pomembna sta socialna mreža in razvoj podjetniškega okolja za domače in tuje investitorje. Ena od strategij je večje vključevanje šolstva s podjetniškimi inkubatorji in večjo podporo pomurskih raziskovalcev in razvojnikov. Nasploh bosta pomembna visoka izobrazba in širok spekter znanj različnih ljudi, ki bi se seveda morali med sabo čim uspešneje povezovati.

Omenil sem že, da pomurski zakon še posebej izpostavi področja, na katerih naj se izvajajo ukrepi in ki so podrobneje obdelana v Programu (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 17–21) oz., kot pravi Program, področja, kjer ima regija primerjalne prednosti. Te so:

- geotermalna energija in drugi obnovljivi viri. Tu je dolgoročni cilj energetska samostojnost Pomurja. V regiji je namreč že zdaj nekaj geotermalnih in drugih virov, ki niso bili izrabljeni;
- agroživilstvo in razvoj podeželja. Cilj je medsektorsko povezovanje, ki bi omogočilo razvijanje podeželja še naprej. Konkretno so dane smernice, kaj pridelovati (sadje, vrtnine, zeliščarstvo, predivnice, kot sta lan in konoplja, t.i. funkcionalna hrana in hrana s poreklom), in usmeritev (vse pridelano prodajati neposredno na trgu, preko lokalnih turističnih enot, hotelov, brez posrednika, trgovine);
- turizem. Tu se omenja ugodna lega, pa tudi zgodovinsko, biotsko in etnološko zanimiva pokrajina. Zato bi se že razvitemu zdraviliškemu turizmu morali pridružiti še drugi ponudniki, predvsem razne oblike turizma na podeželju. S povezovanjem med vsemi in izkoriščanjem prednosti bi tako prišli do cilja – enotne tržne znamke pomurskega turizma.

Program tudi sam ugotavlja, da bo cilje iz RRP Pomurje 2007–2013 težko doseči. Stanje je dobro na področju obnove in gradnje novih cest, premalo je bilo postorjenega za razvoj podjetništva, višje izobraženosti, odpiranja novih delovnih mest, zmanjševanja brezposelnosti itd. Program je tudi eden od treh prednostnih nalog RRP Pomurja, pomeni pa sklop instrumentov, ki bodo podpora projektom v regiji. Izračunano je celo, da je seštevek vseh načrtovanih naložb in javnih razpisov, namenjenih Pomurju, kar 628 milijonov €. Poleg teh spodbud pa se daje velik poudarek podpornim institucijam, ki bodo te projekte pripravile (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 21–22).

Glavni strateški cilj programa je spodbuditi gospodarske in druge družbene dejavnike za izkoriščanje razvojnih priložnosti ter tako razgibati regijo. To naj bi dosegli s privabljanjem domačih in tujih investicij ter s spodbujanjem razvoja človeškega kapitala. Kot slednji je mišljena dokvalifikacija delavcev, da bodo zadostili potrebam novih delovnih mest. Našteti so tudi ti trije operativni cilji (Vlada Republike Slovenije, 2010, str. 23):

- ustvarjanje novih delovnih mest in ohranjanje obstoječih,
- dvig dodane vrednosti na zaposlenega v regiji,
- prizadevanje za razvojno prestrukturiranje tradicionalnih panog.

4.3 Rezultati RRP 2007–2013 v primerjavi s cilji

Še enkrat pogledjmo cilje, postavljene za obdobje 2007–2013 oz. do konca leta 2013 in njihovo realizacijo. RRP 2007–2013 opredeljuje 5 strateških ciljev (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2007, str. 81–82). 1. strateški cilj je razvoj ustvarjalnega gospodarstva, temelječega na znanju. Kazalnike sem že omenil v Tabeli 24 kakor tudi ključna kazalnika za 2. strateški cilj (izobražena, podjetna in fleksibilna delovna sila). Pri 3. strateškem cilju, razvoj partnerstev, je cilj ustvariti na novo vzpostavljeno razvojno partnerstvo. 4. strateški cilj, ki se bori za zdravo življenjsko okolje, za izboljšanje zdravstvenega stanja prebivalcev, ima glavna cilja, povečanje deleža prebivalcev, priključenih na kanalizacijsko in vodovodno omrežje. Zadnji, 5. strateški cilj pa pravi, da je treba razvoj širiti po celotni regiji, predvsem razvoj podeželja, v navezi s turizmom. Glavna cilja sta povečati število turistov in doseči višji prihodek na prebivalca na podeželju.

Oglejmo si realizacijo postavljenih konkretnih ciljev v Tabeli 25.

Tabela 25: Postavljeni cilji RRP do leta 2013 in njihova realizacija

Kazalniki	Cilji do 2013	Stanje leta 2013
Dvig BDP na prebivalca	dvig indeksa regije glede na Slovenijo z 69 na 85	68
Dodana vrednost Pomurja glede na SLO v €	do leta 2013 povečati dodano vrednost na zaposlenega iz 18.906 (2005) na 27.000	27.887 € (družbe); 25.078 € (samostojni podjetniki)
Indeks tehnologije	0,45 (2003) na pov. SLO 2,61 (2013)	
Poslovni prihodki na zaposlenega v €	74.934 (2005) na 120.000 (2013)	122.146 €
Plača na zaposlenega v €	od 843 (2005) na pov. SLO 1.060 (2010)	906,47 €
Delež čistih prihodkov od prodaje na tujem trgu v cel. čist. prih. od prodaje	z 24,2 (2005) na 31,5 (2013)	32
Število prenočitev (6 % letna rast)	754.976 (2004) na 970.000 (2013)	904.193
Število turistov (6 % letna rast)	181.774 (2004) na 300.000 (2013)	256.286

Povzeto in prirejeno po Gospodarska zbornica Slovenije & Pomurska gospodarska zbornica, Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2013, 2014, str. 2.

Bruto domači izdatki za raziskave in razvoj so znašali leta 2013 v Sloveniji 935.006 €, v

Pomurju pa samo 21.787 € (Bruto domači izdatki za RRD po statističnih regijah (v 1.000 EUR), Slovenija, letna, b.l.).

Število raziskovalcev v letu 2013 v Sloveniji je 12.111, v Pomurju samo 120, torej samo 1 % (Vsi zaposleni v RRD po poklicu, statističnih regijah in spolu, Slovenija, letno, b.l.). Poslovne prihodke na zaposlenega sem dobil iz skupnih prihodkov pomurskih družb v letu 2013, ki po podatkih PGZ (Gospodarska zbornica Slovenije, & Pomurska gospodarska zbornica, 2014, str. 2) znašajo 2.251.397 tisoč €, in števila zaposlenih, ki je bilo 18.432. Povprečna neto plača na zaposlenega v Sloveniji leta 2013 je znašala 1.007,63 € (Povprečna mesečna plača, Slovenija, december 2013 – začasni podatki, 2016), v Pomurju pa le 906,47.

Po podatkih SURS-a (Prenočitvene zmogljivosti, prihodi in prenočitve turistov po skupinah nastavitvenih objektov, statistične regije, Slovenija, mesečno, b.l.) je bilo leta 2013 skupno število prenočitev v Pomurju 904.193, medtem ko v celotni Sloveniji malo manj kot 9,6 milijona. Skupno število turistov iz vseh držav je bilo v Pomurju istega leta 256.286, v Sloveniji pa slabih 3,4 milijona turistov.

Delež prihodkov od prodaje na tujem trgu se je želeno povečal in je bil leta 2013 32 %. Prav tako je po poslovnih prihodkih na zaposlenega cilj z nekaj več kot 122.000 € dosežen, a, kot ugotavlja Letno poročilo o izvajanju ukrepov Pomurskega zakona za leto 2014 (Vlada Republike Slovenije, 2015, str. 3), ti še vedno zaostajajo za slovenskim povprečjem za 26,7 %. Po dodani vrednosti so gospodarske družbe cilj prav tako dosegle, samostojni podjetniki skoraj, a spet (Vlada Republike Slovenije, 2015, str. 3) Pomurje še vedno za 28,5 % zaostaja za Slovenijo.

1. prioriteta RRP 2007–2013, gospodarski razvoj in razvoj turizma, se deli naprej na 8 programov. Program zmanjšanja razvojnega zaostanka regije prav tako vključuje nekatere pomembne kazalnike in cilje, kot lahko vidimo v Tabeli 26.

Tabela 26: Cilji RRP s področja gospodarskega razvoja do leta 2013

Kazalniki	Cilji do 2013
Bruto investicije v osnovna sredstva	z 155 milijonov € (2004) 15 % rast letno
Izgradnja vodovodnih in kanalizacijskih omrežij	izgrajena omrežja
Število patentov na milijon prebivalcev (1995–2003)	0,0 na povprečje Slovenije 32,8
Vzpostavitev delovanja skupnega koordinacijskega telesa	vzpostavljeno koordinacijsko telo

Povzeto in prirejeno po Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., Regionalni razvojni program Pomurske regije 2007-2013, 2007, str. 101.

Po podatkih SURS (Investicije v osnovna sredstva po skupinah osnovnih sredstev in

statističnih regijah, Slovenija, letno, b.l.) je bilo leta 2012 v Pomurju 166.223 tisoč € investicij v osnovna sredstva (v celotni Sloveniji 4.824.879 tisoč €), naslednje leto le 143.325 tisoč € investicij v Pomurju (v celotni Sloveniji 4.607.975 tisoč €). Kot ugotavlja RRP 2014–2020 (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2011, str. 52), je oskrba s pitno vodo nezadostna, težave se pojavljajo zaradi njene oporečnosti, ponekod sploh še niso izgrajeni vodovodni sistemi. Kot ugotavlja letno poročilo o izvajanju zakona za leto 2014 (Vlada Republike Slovenije, 2015, str. 51), je kanalizacijsko omrežje še vedno v izgradnji. Koordinacijsko telo (projektna pisarna) pa je medtem bilo ustanovljeno.

Nekateri najpomembnejši cilji druge prioritete RRP za obdobje do leta 2013, razvoj človeških virov, so naštet v Tabeli 27.

Tabela 27: Kazalniki in cilji s področja razvoja človeških virov RRP-ja do leta 2013

Kazalniki	Cilji do 2013
Število novih delovnih mest	4.000 novih delovnih mest
Delež delovno aktivnega prebivalstva z najmanj visoko izobrazbo	4,7 % (leto 2005) na slovensko povprečje 8,3 %
Stopnja brezposelnosti	z 17,9 % v letu 2005 na 11 %
Delež dolgotrajno brezposelnih	od 56,5 % (2006) na 45,1 % (2013)
Število novoustanovljenih podjetij na leto	z 290 v letu 2004 na 350
Zmanjšanje števila prejemnikov socialne pomoči	z 2.272 (2005) na 2.000 (2013)

Povzeto in prirejeno po Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., Regionalni razvojni program Pomurske regije 2007–2013, 2007, str. 131–144.

RRP 2014–2020 pravi (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2011, str. 65), da je bilo v celotnem obdobju do leta 2013 implementiranih več kot 360 projektov, v okviru katerih je bilo ustvarjenih več kot 1.000 novih delovnih mest, kar pa je še vedno manj od postavljenega cilja.

Število delovno aktivnega prebivalstva z najmanj visoko izobrazbo po podatkih SURS-a v Pomurju vztrajno raste: leta 2010 je tak 7.401 zaposlen, naslednje leto jih je 7.935, 8.206 leta 2012 in 8.463 leta 2013 (Delovno aktivno prebivalstvo po statističnih regijah delovnega mesta, statusu zaposlitve, doseženi izobrazbi in spolu, Slovenija, letno, b.l.) V 2. polovici tega leta je po podatkih SURS-a (Prebivalstvo po starosti in spolu, statistične regije, Slovenija, polletno, b.l.) prebivalcev, živečih v Pomurju, 117.675. To pomeni, da je delež delovno aktivnega prebivalstva z najmanj visoko izobrazbo 7,2 %. V istem obdobju živi v Sloveniji 2.059.114 ljudi, izobraženega delovno aktivnega prebivalstva pa je 241.557 (Delovno aktivno prebivalstvo po statističnih regijah delovnega mesta, statusu zaposlitve, doseženi izobrazbi in spolu, Slovenija, letno, b.l.). Delež na ravni Slovenije je tako 11,7 %, torej Pomurje zaostaja še več (za 4,5 %), kot je leta 2005.

Tudi stopnja brezposelnosti se celo poveča v tem programskem obdobju. Decembra 2013

znaša 18,9 % v Pomurju, v Sloveniji pa 13,5 % (Delovno aktivno prebivalstvo, registrirane brezposelne osebe in stopnje registrirane brezposelnosti po statističnih regijah prebivališča in spolu, Slovenija, mesečno, b.l.). To predstavlja skupaj 9.342 ljudi, od tega je dolgotrajno brezposelnih 4.697 (Delovno aktivno prebivalstvo, registrirane brezposelne osebe in stopnje registrirane brezposelnosti glede na trajanje brezposelnosti po statističnih regijah, Slovenija, mesečno, b.l.). Delež dolgotrajno brezposelnih je 50,3 % in se je zmanjšal, a ne na zastavljenih 45,1 %.

Po številu novonastalih podjetij Pomurje preseže zastavljeni cilj. Po podatkih SURS-a (Osnovni kazalniki demografije podjetij po kohezijskih in statističnih regijah, Slovenija, letno) je leta 2010 novih podjetij 619, naslednje leto 555, leta 2012 490 in leta 2013 703.

Po poročilu Inštituta RS za socialno varstvo za leti 2013 in 2014 se ugotavlja, da je Pomurje še vedno regija z najšibkejšo socialno sliko (Inštitut RS za socialno varstvo, 2015, str. 58). Število prejemnikov socialnih pomoči se namreč ne zmanjša, kot je bil cilj, ampak se celo potroji. Poročilo pokaže (Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo, 2015, str. 103), da se število upravičencev do državne socialne pomoči po mesecih v letu 2013 giblje med 5.784 (oktober) in 6.241 (maj), 1. 1. 2014 jo prejme 6.047 upravičencev. Če to primerjamo z drugimi slovenskimi regijami (Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo, 2015, str. 104), vidimo, da je delež upravičencev do pomoči v Pomurju na dan 1.7. 2013 5,21 % in je višji le v eni regiji – zasavski (5,51 %). Delež v celotni državi je zgolj 3,33 %.

4.4 RRP 2014–2020

Razvojni svet pomurske regije, ki ga sestavljajo predstavniki gospodarstva in drugih interesnih skupin ter pomurski župani, je sprejel RRP 2014–2020 skupaj z vizijo skupnega razvoja »Pomurje bo re(j)dno dobra slovenska pokrajina«. In, kot pišejo naprej, bo skladno z vizijo v letu 2020 Pomurje pokrajina, ki svojim prebivalcem in obiskovalcem s trajnostnim razvojem zagotavlja sonaravno bivanje z okoljem, visoko kakovost življenja in celosten razvoj lastnih potencialov (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 7–8).

Za programsko obdobje 2014–2020 poleg vizije, celostnega pristopa k razvoju regije, ključnih izzivov, razvojne specializacije in načel delovanja postavi RRP tudi naslednje strateške cilje (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 90–91):

- strateški cilj razvoj konkurenčnega in zelenega gospodarstva, temelječega na znanju, inovativnosti, podjetnosti, povezovanju in družbeni odgovornosti,
- strateški cilj povečanje oskrbe z zdravo, ekološko pridelano hrano iz lastnih virov,
- strateški cilj zagotovitev spodbudnega družbenega okolja, kjer vsi posamezniki stremijo k zdravju in v celoti razvijajo svoje potenciale,

- strateški cilj – zagotovitev energetske samozadostne regije, izboljšanje stanja njene infrastrukturne opremljenosti ob varovanju njenih naravnih virov.

Pomurje bo svojo razvojno vizijo in zastavljene strateške cilje uresničevalo v okviru 4 razvojnih prioritet, 9 investicijskih področij in 23 ukrepov (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 93).

Razvojna prioriteta 1 – konkurenčno in zeleno gospodarstvo – je skladna s cilji Partnerskega sporazuma med Slovenijo in Evropsko komisijo 2014–2020, kot so npr. krepitev raziskav, tehnološkega razvoja in inovacij, povečanje konkurenčnosti malih podjetij in kmetijstva, vlaganje v izobraževanje, zaposlovanje in prilagajanje podnebnim spremembam. RRP ugotavlja (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 94–95), da so strukturne pomanjkljivosti (predvsem nizka tehnološka naravnost in veliko delovno intenzivnih panog) vzrok manjše gospodarske razvitosti in konkurenčnosti Pomurja. Konkretni cilji za to obdobje v okviru te prioritete so vidni v Tabeli 28:

Tabela 28: Cilji konkurenčnega in zelenega pomurskega gospodarstva do leta 2023

Kazalnik	Enota	Izhodišče	Cilj 2023	Vir
Delež bruto domačih izdatkov za raziskovalno in razvojno dejavnost v bruto domačem proizvodu	%	0,3	0,6	SURS
Delež inovacijsko aktivnih podjetij	%	54 %	60 %	SURS
Dodana vrednost na zaposlenega v gospodarskih družbah	EUR	27.887	34.000	AJPES
Trajnostna urbana strategija v izvajanju	število	0	1	MOP
Kmetijska zemljišča v uporabi z ekološko pridelavo (glede na vsa kmetijska zemljišča v uporabi v regiji)	%	0,9	4,0	SURS
Povprečna letna rast števila nočitev	%	np.	3,6	SURS

Povzeto in prirejeno po Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., Regionalni razvojni program Pomurje 2014–2020, 2015, str. 95.

Sledi navedba konkretnih ukrepov in projektov z nekaterimi še podrobnejšimi cilji, npr. povečanje števila kmetij z ekološko pridelavo (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 106).

2. prioriteta – znanje, tolerantnost in zdravje – ima cilj zagotoviti okolje, kjer vsi težijo k zdravemu življenju in razvijajo svoje potenciale. Investicije v sklopu te prioritete se delijo na: razvoj talentov, ustvarjalnosti in krepitev zdravega ter aktivnega življenjskega sloga; krepitev socialne vključenosti, zmanjšanje stopnje revščine in razvoj manjšin; podpora razvoju kulture in umetniškega ustvarjanja. Konkretni ukrepi so vezani na nove izobraževalne programe, krepitev vseživljenjskega učenja, spodbujanje kreativnosti in inovativnosti, vključevanje študentov v gospodarstvo, spodbujanje socialnega podjetništva, razvoj nevladnih organizacij in manjšin, ozaveščanje prebivalstva o pomembnosti zdravega življenja in ohranjanja okolja ter razvoj kulturnih potencialov regije. Ob tem se bo poleg

vzpostave okolja, ki bo posamezniku omogočalo celosten razvoj lastnih potencialov, zmanjšal beg mladih iz regije (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 113–114).

3. prioriteta, zeleno življenjsko okolje in učinkovita raba virov, vsebuje tri investicijska področja: spodbujanje energetske vzdržne družbe; vlaganja v čisto okolje s ponovno uporabo odpadnih snovi in ohranjanje narave; spodbujanje trajnostne mobilnosti in regionalno prostorsko načrtovanje. Gre za skupek projektov in ukrepov, ki bodo pripeljali Pomurje do nizkoogljične družbe, to so projekti in ukrepi s področja učinkovite rabe energije in obnovljivih virov, razvoja aktivnih omrežij za distribucijo električne energije, trajnostne mobilnosti – prometne strategije, trajnostnega razvoja urbanih področij in načrtov za kakovost zraka v mestih. Še posebej pa se izpostavijo vlaganja v ukrepe za prilagajanje na podnebne spremembe, ohranjanje naravnih ekosistemov in ohranjanje naravnih virov – vode, zraka in zemlje (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 138).

Cilj 4. prioritete (trajnostni razvoj podeželja) je izboljšanje kakovosti življenja na podeželju z učinkovito aktivacijo njenih endogenih potencialov. Konkretno bodo ukrepi (za izrazito podeželsko regijo) usmerjeni v izboljšanje kakovosti življenja na podeželju. Eni izmed pomembnejših so izgradnja širokopasovnega omrežja elektronskih komunikacij, spodbujanje podjetniških aktivnosti in razvoj novih delovnih mest ter razvoj osnovne infrastrukture na podeželju (Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o., 2015, str. 155).

4.5 Trenutni (ne)uspeh dosega ciljev za obdobje do leta 2020

Če pogledamo postavljene cilje iz RRP za obdobje do leta 2020, je cilj za povprečno letno rast števila nočitev 3,6 %. Po podatkih SURS-a (Prenočitvene zmogljivosti, prihodi in prenočitve turistov po skupinah nastavitvenih objektov, statistične regije, Slovenija, mesečno, b.l.) je bilo leta 2013 skupno število prenočitev v Pomurju 904.193, leta 2014 909.079, leta 2015 pa 915.638 (mesečni podatki, sešteti), kar je le 0,7 % rast v letu 2015.

Bruto domači izdatki za raziskave in razvoj so po podatkih SURS-a (Bruto domači izdatki za RRD po statističnih regijah (v 1.000 EUR), Slovenija, letna, b.l.) leta 2013 znašali 21.787 €, naslednje leto so se zmanjšali na 13.612 € (za 2015 podatkov še ni).

Neto dodana vrednost na zaposlenega naj bi leta 2023 znašala 34.000 €. Po AJ PES-ovem poročilu za Pomurje za gospodarske družbe v letu 2015 (Ajpes, Izpostava Murska Sobota, 2016, str. 5) je bila neto dodana vrednost na zaposlenega 31.488 €, kar je 3 % manj kot leto prej, zvišala pa se je skupna neto dodana vrednost za 6 % na 476.398 tisoč €. Število zaposlenih (glede na delovne ure) se je precej zvišalo, za kar 1.309 zaposlenih, na skupaj 15.130 zaposlenih.

Pri samostojnih podjetnikih (Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in

storitve Izpostava Murska Sobota, 2016, str. 7) se je število zaposlenih prav tako povečalo za 174 na 2.775. Povprečna plača na zaposlenega se je zvišala za 12 € na 944 €. Tudi skupna neto dodana vrednost se je povečala za 7 % na 72.170 tisoč €, na zaposlenega pa je ostala enaka (26.007 €; 26.218 € leto prej).

Seveda je težko po samo 2 pretečenih letih ocenjevati in ugotavljati, ali se bodo postavljeni cilji uresničili (teh nekaj kriterijev kaže, da zaenkrat ne). Poglejmo sedaj še nekatere druge ekonomske kazalnike in jih primerjajmo s preostalo Slovenijo.

4.6 Trenutno stanje v regiji v primerjavi z ostalo Slovenijo

4.6.1 Primerjava pomurskih kazalnikov s povprečjem Slovenije

Leta 2014 so družbe v Pomurju ugotovile neto čisti dobiček v višini 20 milijonov in 950.000 €, samostojni podjetniki pa so kot celota ugotovili neto podjetnikov dohodek pred obdavčitvijo v višini 15 milijonov in 882.000 €. Neto dodana vrednost gospodarskih družb za isto leto nam sicer pove, da je delež pomurske regije le 2,7 %. Neto dodana vrednost na zaposlenega v gospodarskih družbah je 32.084 € (v Sloveniji 40.324 €), pri samostojnih podjetnikih pa 26.218 € v primerjavi z 31.423 € slovenskega povprečja. Povprečna bruto plača na zaposlenega pri samostojnih podjetnikih je le 12 € manjša od slovenske in znaša 934 €, medtem ko pri gospodarskih družbah še vedno zaostajajo (1.302 €, 1.490 € za celo državo) (Pomurska gospodarska zbornica, 2015, str. 2). Po podatkih SURS-a je bila registrirana brezposelnost v Pomurju junija leta 2016 16,4 %, v celi Sloveniji pa 10,8 % (Delovno aktivno prebivalstvo, registrirane brezposelne osebe in stopnje registrirane brezposelnosti po statističnih regijah prebivališča in spolu, Slovenija, mesečno, b.l.).

BDP v regiji sodeč po Tabeli 29 raste.

Tabela 29: BDP v regiji po podatkih

Regionalni bruto domači proizvod po: meritve, leto, statistična regija			
		Slovenija	Pomurska
Struktura (Slovenija = 100)	2012	100	3,9
	2013	100	3,9
	2014	100	3,8
Na prebivalca, EUR (tekoči tečaj)	2012	17.497	11.733
	2013	17.435	11.858
	2014	18.093	12.267
Na prebivalca, indeks ravni (Slovenija vsa leta = 100)	2012	100	67,1
	2013	100	68,0
	2014	100	67,8

Povzeto in prirejeno po Statistični urad Republike Slovenije, Delovno aktivno prebivalstvo, registrirane brezposelne osebe in stopnje registrirane brezposelnosti po statističnih regijah prebivališča in spolu, Slovenija, mesečno, b.l.

4.6.2 Neposredne naložbe

Iz analize neposrednih naložb v Prilogi 7 v obdobju od leta 2005 do zadnjih podatkov, to je leta 2014, vidimo, da so le tri regije (koroška, zasavska in primorsko-notranjska), sicer po številu prebivalcev in velikosti manjše, prejele manj sredstev od pomurske regije. Preostale regije, vključno s Pomurjem, so dobile približno sorazmerni delež glede na velikost in število prebivalcev. Drži, da je Pomurje prejelo manj od nekaterih manjših regij, a vseeno to ne more biti razlog za slabšo razvitost, priča pa o tem, kako nezanimivo (ali nepoznano) je Pomurje za tuje vlagatelje.

4.6.3 Gospodarsko stanje leta 2015

S podrobnimi podatki in analizo pomurskega gospodarstva v primerjavi z drugimi regijami v letu 2015 nam postreže Pomurska gospodarska zbornica (2016, str. 2–3). Pomurske gospodarske družbe so leta 2015 izkazale 53,2 milijona € neto čistega dobička, ustvarile so za 3 % višji obseg skupnih prihodkov, po neto čistem poslovnem izidu je Pomurje na 8. mestu med 12 regijami. Po neto dodani vrednosti na zaposlenega in bruto plačo na zaposlenega (pri gospodarskih družbah) pa je še vedno zadnja med vsemi regijami. Pomurske družbe imajo že nekaj let zapovrstjo ugodnejše kazalnike donosnosti kot družbe iz drugih regij. Na 100 € kapitala se je ustvarilo 61 € neto dodane vrednosti in na 100 € sredstev se je ustvarilo 24 € neto dodane vrednosti. Še vedno pa je viden velik trend zaostajanja pri temeljnih kazalnikih produktivnosti; Pomurje zaostaja pri neto dodani vrednosti na zaposlenega za 23 %, prihodkih na zaposlenega za 22 %, pri bruto plači na zaposlenega pa za 14 % za Slovenijo.

Tudi samostojni podjetniki so leta 2015 (Pomurska gospodarska zbornica, 2016, str. 5) ugotovili neto podjetnikov dohodek v višini 15,7 milijona €. Povečala sta se obseg in uspešnost poslovanja v letu 2015.

Pregled gleda na velikost podjetij pokaže, da je od skupno 1.849 družb kar 1.701 mikro podjetje, 87 je majhnih, 37 srednjih in le 24 (1,3 % delež) velikih podjetij, slednja pa zaposlujejo skoraj četrtino vseh zaposlenih, največ pa jih zaposlujejo mikro družbe (32 %). Velike družbe ustvarijo tudi največ prihodkov, okrog 38 % (Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve Izpostava Murska Sobota, 2016, str. 37).

Tudi zadnji dosegljivi podatki kažejo sliko, ki se kaže zadnja leta. Desetletja. Več, stoletja in celo tisočletja razvojnega zaostajanja za sosednjimi regijami in sploh slabše kondicije gospodarstva. Pomurje že ves čas od osamosvojitve po ključnih gospodarskih kazalnikih za slovenskim povprečjem zaostaja za 20–30 %. Medtem se je menjalo veliko oblasti in državnih voditeljev, sprejemale in sprejele so se razne strategije, celo zakoni, podzakonski akti, uredbe, odloki in razni občinski dokumenti, poročila, analize, nasveti in napotki za naprej. Ogromno je bilo že vložnega v regijo – nepovratna denarna sredstva, novi projekti. Postavljali so se cilji za naprej, ki več ali manj niso bili doseženi. V zadnjih letih

se je gospodarska klima res popravila, a zaostanek za Slovenijo ostaja enak.

4.7 Pogled v prihodnost

Regionalna politika se je izkazala za neuspešno, postavljanje ciljev v prihodnosti pa za nesmiselno. Podobno kot lov na čarovnice v Pomurju nekoč. Do 17. stol. so se inkvizicijski procesi, sodeč po Tomšič Pivar (2008, str. 91–92), praviloma končali s smrtno obsodbo. Uveljavljali so t.i. božjo sodbo, preskus z vodo, ko so izmučeno obtoženko, obteženo s kamnom, vrgli v globoko ali deročo reko. Če se je rešila, so menili, da jo je rešil njen hudobni gospodar, in so jo obsodili čarovništva, v nasprotnem primeru pa je umrla v vodi.

Kot je ugotavljal že Radej (2007, str. 19), je zgolj »metanje denarja« v regijo nesmiselno. Pomurju je status najmanj razvite regije že od nekdaj zagotavljal priliv največ razvojnih sredstev, a samo to ne more pripomoči k optimalnemu rangiranju regijskih projektov in prioritet, še manj pa lahko pripomore k integraciji med programi. Ravno nasprotno: stekanje denarja v regijo samo zato, ker je manj razvita, lahko še poglobi obstoječe ali celo povzroči nastanek novih fragmentacij in neravnovesij. Najbolj ranljive skupine prebivalstva imajo slabšo možnost koriščenja novih možnosti (financiranja) in so tako izkoriščene s strani tistih, ki so na boljšem. Tako se razlika le še povečuje.

Kako torej zmanjšati zaostanek Pomurja, če ne z neposrednim vlaganjem sredstev? Sodobna razvojna paradigma temelji, sodeč po Piryju (2003, str. 35), na predpostavki, da mora konkurenčnost vsake regije izhajati iz specifičnih značilnosti strukture gospodarstva, ki prevladuje v posamezni regiji. Ker pa v pogojih hitrega tehnološkega razvoja nič ni dokončno, mora biti regija usposobljena za uvajanje procesov konstantnega inoviranja. Da pri tem vrsta industrijske panoge ni pomembna, dokazuje konkurenčnost severnoitalijanskih regij, ki so uspešno inovirale tradicionalne industrijske regije.

Kaj bi torej dokončno prispevalo k boljšemu gospodarskemu stanju v Pomurju in ga izenačilo z drugimi regijami? Glede na že omenjene prednosti, npr. lega, naravne danosti in lepote in možnosti turizma, bi morale Pomurje celo prednjačiti, ne pa capljati za ostalimi regijami.

Časi takšnih in drugačnih političnih, zdravstvenih in vojaških razlogov za nerazvitost so že zdavnaj mimo. Tudi dejstvo, da je Pomurje obmejna regija in najbolj oddaljena od Ljubljane, v današnjem času po mojem mnenju ne sme biti več izgovor za gospodarsko zaostajanje. Očitno tudi veliki neposredni vložki v regijo niso zagotovilo uspeha. Vendar je res, da se je trend razvoja v zadnjih letih končno obrnil. Že omenjeno pomanjkanje podjetniške žilice očitno počasi izginja, o čemer priča vse več ustanovitev novih podjetij. A samo nova podjetja ne bodo dovolj. Gospodarstvo je treba dokončno prestrukturirati.

Menim, da so nekateri cilji v okviru programa 2014–2020 že postavljeni v tej smeri, npr.: še vedno zelo razširjeno kmetijstvo naj se iz klasičnih oblik preoblikuje v moderne,

ekološke kmetije, s proizvodnjo ekološke prehrane in nudenjem modernega turizma. Kmetije se morajo dokončno tehnološko posodobiti, v luči prestrukturiranja pa prav tako preostale obstoječe gospodarske panoge. Medtem se mora delati na promociji novih, kapitalno intenzivnih dejavnosti, ki so predvsem inovativne in sodobne ter bodo prinesle tako zeleno dodano vrednost.

Glede prihodnjega razvoja prekmurskega gospodarstva so že pred desetimi leti ugotavljali (Malačič, 2006, str. 138–139), da bodo za prodor regije in njenih podjetnikov ključne visoke ali celo najbolj produktivne dejavnosti. Pri tem ne bodo smele manjkati dejavnosti visokih in najbolj modernih tehnologij, vendar se temu daje premajhen poudarek. Brez strukture gospodarstva ne bo hitrejšega gospodarskega razvoja in zmanjšanja zaostanka za drugimi slovenskimi regijami in širše.

Vse to velja še danes. Poleg prestrukturiranja in novih, inovativnih ter donosnih podjetij bi omenil še nekaj: beg možganov, ki je značilen za celo pomursko zgodovino. Podrobnejše aktualne analize dela na tujem sicer nisem naredil, a trenutno stanje ni enako tistemu iz npr. vojnih časov, ko so bili ljudje primorani delati drugje, ker služb doma, v glavnem na kmetijah, ni bilo dovolj za vse. Podatki o izobrazbi namreč kažejo, da se še danes izobraženci množično izseljujejo iz regije (medtem ko je večina brezposelnih neizobraženih). Na srečo se zadnje čase temu problemu posveča več pozornosti. Predlagam nek smiselni zaključen krog z ustanovitvami izobraževalno-raziskovalnih institucij, ustanavljanjem tehnološko in izobrazbeno zahtevnih delovnih mest v obstoječih in tudi novoustanovljenih podjetjih, da se mladim strokovnjakom ne bi bilo več treba seliti drugam. Torej je treba poleg vlaganja v moderne tehnologije čim več vlagati še v izobrazbo in znanje in ju tudi združevati. Seveda se pozna odsotnost univerzitetnega središča, a ravno to je treba ob pomoči novih, že omenjenih institucij urediti.

To sta glavna poudarka, na katerih bi po mojem mnenju glede na izčrpno zgodovinsko-gospodarsko analizo moral sloneti prihodnji gospodarski razvoj Pomurja. Seveda ostaja velik problem »(ne)podjetniška miselnost«, ki izvira iz preteklosti. A z novimi znanji, izobraževanji in novimi strokovnjaki se bo počasi (oz. se že) tudi ta spremenila v novo inovacijsko, moderno in globalizacijsko miselnost, ki bo preseгла lokalno (malomeščansko) premišljevanje.

4.8 Mnenja pomurskih razvojnih agencij

Za podrobnejši pregled aktualnega stanja iz prakse in pogled v prihodnost pomurskega gospodarstva sem intervjuval tri glavne pomurske razvojne agencije. V nadaljevanju predstavljam povzetke intervjujev s predsednikom PGZ, gospodom Robertom Grahom, s predsednico Razvojnega centra Murska Sobota (nova pomurska RRA), gospo Mojco Breščak, in predstavnikom Pomurskega tehnološkega parka, gospodom Borutom Zrimom.

4.8.1 Vloga pomurskih razvojnih agencij in vloga države

Vloga PGZ je po besedah njenega predsednika zastopanje interesov pomurskega gospodarstva in hkrati njegovo povezovanje in združevanje. K boljšim gospodarskim rezultatom pripomorejo s komunikacijo in pozivi državi glede novih ukrepov. Konkretno pa spodbujajo pomursko gospodarstvo z raznimi informacijami, delavnicami in seminarji, analitskimi podatki, s pomočjo pri mreženju (tudi širše, mednarodno) in drugo pomočjo podjetjem.

Razvojni center je bil do nedavnega osredotočen zgolj na občino Murska Sobota, zdaj je od RRA Mura prevzel njene razvojne naloge. Konkretno nameravajo v Razvojnem centru maksimizirati učinke pomurskega zakona, pomagati pri promociji gospodarstva in turizma, nudijo pa tudi tehnično podporo podjetjem pri razpisih.

Tehnološki park ima po besedah zaposlenih vizijo soustvariti in povezati podjetniško okolje za razvoj vseh gospodarskih in političnih struktur, dejavnikov, skratka vsega, kar bi pripomoglo k boljši gospodarski sliki in kakovosti življenja v regiji. Povezani so z več kot 160 podjetji, s trendi širjenja po preostali Sloveniji in tujini pa poskušajo preko mednarodnih projektov in tamkajšnjih partnerjev prenašati dobre poslovne prakse našim podjetjem in jim omogočiti določene instrumente, ki bi jim olajšali razvoj novih izdelkov/storitev. Njihova mreža partnerjev so največkrat t.i. tehnološka vozlišča – grozdi, zbornice, agencije, združenja tehnoloških parkov/inkubatorjev, raziskovalnih enot, univerz, zavodov in združenj v tujini, preko njih pa njihovi člani, ki se štejejo v stotisočih. Njihovi partnerji so tudi regionalne, lokalne in tudi nacionalne vlade, predvsem ministrstva v Sloveniji, podobno pa tudi v tujih državah. Upravičeni so sodelovanja pri skoraj vseh EU-programih oziroma razpisih in na tem področju so v 13 letih pridobili že nekaj izkušenj, predvsem pa mednarodno prepoznavnost. Konkretno pomagajo pomurskemu gospodarstvu na tri načine:

- delo ena na ena: podjetja, zaposleni in nezaposleni se lahko pogovorijo o konkretnih vprašanjih, tudi o razpisih;
- preko projektov, pri katerih so upravičenci za sredstva institucije, podobne Tehnološkemu parku;
- posredovanje pridobljenih znanj podjetjem, kar je možno z objavo gradiv in tudi s prisotnostjo pri »delavnicah«, izobraževanjih, strokovnih ekskurzijah in konkretnih srečanjih podjetij.

Poleg tega obstaja še en način pomoči. V zadnjih 4 letih sodelujejo v okviru združenja tehnoloških parkov z MGRT pri pripravi strokovnih podlag za razpise, namenjene spodbujanju inovativnosti, razvoju novih izdelkov, uvajanju novih tehnoloških postopkov v podjetja (pametne specializacije). Ob tem se je Pomurski tehnološki park kot eden redkih specializiral za proizvodna podjetja, s katerimi ravno v okviru 2 mednarodnih projektov

začenja sodelovanje.

Na sklop vprašanj o vlogi države in občin pri razvoju Pomurja v Tehnološkem parku odgovarjajo, da vedno obstaja razkorak med željami in možnostmi. Javnega denarja je vse manj, tudi določeni ukrepi in razpisi so izvedeni nestrokovno ali prepozno, a zgolj obtoževati državo (center) pomeni odtravanje resnice, ki ima vzroke tudi v regiji sami tako na politični kot gospodarski ravni. Problem politike na regionalni ravni je tekmovalnost med občinami namesto sodelovanja in razdrobljenost interesov. Levji delež problematike pa vseeno nosijo podjetja oz. menedžerji. Predvsem nazadujejo podjetja, ki so lokalno usmerjena, saj jim določene oligopolne situacije omogočajo preživetje tudi ob nižji kakovosti, ob tem pa se varčuje pri izobraževanju kadrov in tudi pri plačah (to privede do fluktuacije delovne sile), kar je znova posledica slabe kadrovske politike in izdelkov oz. storitev z nizko dodano vrednostjo. Ta podjetja so tudi nezainteresirana za strokovno pomoč »od zunaj«, saj se bojijo kritik iz ugotovitev ali s tem povezanih stroškov odprave težav. Podjetja, usmerjena v izvoz ali vsaj na širše regionalne trge, že razvijajo bolj kakovostne izdelke, zaposlujejo bolj ambiciozne kadre, jih tudi bolje lahko plačajo, a zaradi sorazmerno velikih prispevkov na plače (poleg tistih iz naslova plače) izgubljajo dober kader, ki odhaja večinoma v tujino. Problem podjetij je, da premalo vlagajo v razvoj novih izdelkov ali storitev, v opremo in predvsem v trženje.

Glede ukrepov, ki bi jih država morala sprejeti, so bili neposredni: lažji birokratski postopki in pridobitve dovoljenj, zmanjšanje finančne obremenitve podjetij pri plačah, olajšave pri nabavi opreme in izobraževanja ter ustrezna bančna podpora oz. ugodnejši krediti. Prav tako naj bi država dvignila minimalne stroške preživetja, saj le zadovoljen zaposleni izpolnjuje pričakovanja delodajalca. V pomoč gospodarstvu naj bi država zmanjšala obremenitve gospodarstva, tudi z zmanjšanjem svojega obsega. Pri vlogah občin ugotavljajo, da je kritična masa sicer premajhna, da bi gradili Potemkinove vasi le zaradi izgleda. Problem pa ni premalo prebivalcev, ampak prevelika zbirokratiziranost. Občine naj bi zasledovale dolgoročne cilje, kar pa volilni sistem onemogoča. Omenjajo tudi, da so med letoma 2007 in 2013 sredstva vlagali v infrastrukturo, npr. pločnike, namesto da bi se zlivala v gospodarske projekte. Sedaj je denarja še manj, konkurenca večja, zaradi neuskkljenosti pa bo lahko sredstev v prihodnje še manj.

Podobno vidijo vlogo države tudi v PGZ, predvsem pri vzpostavitvi konkurenčnega poslovnega okolja in v primeru Pomurja kot manj razvite regije z določenimi prioritetami in spodbudami. Predlagajo namenske olajšave za manj razvita območja, ki bi pritegnila čim več novih (tudi tujih) investicij in posledično novih delovnih mest za mlade. Občine pa bi lahko same več pripomogle k razvoju gospodarstva z izdelanimi projekti za razvoj gospodarstva in sofinanciranjem na ravni EU, ne le Slovenije.

Razvojni center vidi odnos države do skladnega regionalnega razvoja kot najslabši v zadnjih 25 letih. Vedno bolj se odraža vedno večji vpliv nižjih uradnikov, ki odločajo o

dodeljevanju sredstev, o projektih itd. Nižajo se sredstva občinam ob sočasnem večanju njihovih pristojnosti. Občine v tem trenutku postajajo služba za socialne transferje, financiranje šol in vrtcev, knjižnic, zdravstvenih domov itd. Sredstev za investicije preprosto skoraj ni več oz. če sredstva so, so izredno omejena. Regijo lahko hitreje premaknejo veliki projekti. Občine so v različnih »evolucijskih« položajih; nekatere morajo npr. izboljšati poslovno okolje, druge pa morajo do svojih prebivalcev speljati osnovno komunalno infrastrukturo. Vsekakor bodo država in njene službe morale narediti korak naprej, saj okostenela administracija duši gospodarski razvoj, to pa je kritično za Pomurje, ki je obdano z državami z bistveno fleksibilnejšo administracijo.

Agencije, ki imajo z delom z državnimi institucijami precej izkušenj iz prakse, osvetlijo marsikatera problematična področja. Rdeča nit pri vseh je enaka – prevelika zbirokratiziranost postopkov. Možno je razbrati pozive k zmanjšanju vloge države v gospodarstvu. Občine bi pri tem morale delovati bolj dolgoročno, sprejemati daljnosežne načrte in strategije, a iz več razlogov ni tako. V bistvu ugotavljajo, da niso nosilci razvoja, ampak zgolj servisne službe, ki med sabo ne sodelujejo. Tehnološki park daje tudi vedeti, da zgolj ukrepi države ne bodo dovolj, ampak se mora spremeniti upravljanje podjetij.

4.8.2 Komentar trenutne pomurske gospodarske slike in nasveti za prihodnost

Intervjuvanci so bili pozvani h komentiranju nedavnih rezultatov za leto 2015. PGZ ugotavlja stabilno gospodarsko sliko Pomurja in izboljšanje skoraj vseh gospodarskih kazalnikov v primerjavi s predhodnim letom. Opažajo trend višanja dobička, ustvarjanja novih delovnih mest in izvoza v EU. Na vprašanje, ali je v praksi viden pozitiven trend kakega kazalnika, so odgovorili, da je opaziti več novih investicij. Absorpcijska moč pomurskega gospodarstva je po njihovem mnenju velika, kar dokazujejo predvsem prijave na razpis za konkurenčnost v sklopu pomurskega zakona. Iz tega naslova je vsako leto vsaj 3-krat več projektov, kot je razpisanih sredstev.

Tudi Razvojni center ugotavlja izboljšanje pomurske gospodarske slike. Izvoz je leta 2015 bil s 665 milijoni € celo rekorden. V ospredje postavljajo ključna izvozna trga, Avstrijo in Nemčijo, ki prispevata polovico izvoza, kar pa pomeni odvisnost od razmer na tamkajšnjih trgih. Pravijo, da so po 4 letih izvajanja pomurskega zakona vidni učinki in znaki okrevanja. Njegovo sprejetje je torej bilo potrebno, kar dokazujejo rezultati in velika absorpcijska moč pomurskega gospodarstva za nove investicije. Ozko grlo Pomurja je še vedno okrog 3.000 delovnih mestih, ki so na pragu finančne rentabilnosti in vzdržnosti ter ne dosegajo potrebne dodane vrednosti, ki bi omogočala normalno poplačilo vseh nastalih stroškov. Gre za delovna mesta, za katera bodo podjetja morala pripraviti temeljit razvojni program. Kljub vidnemu okrevanju gospodarstva pa še vedno opozarjajo na zaostanek regije po neto dodani vrednosti, bruto plači in prihodkih na zaposlenega.

Še najbolj optimistično vidijo pomursko gospodarstvo v letu 2015 v Tehnološkem parku. Zanimivo jim je, da je kljub mnogim odhodom delovne sile v tujino Pomurje po skoraj

vseh kazalnikih napredovalo, razen po številu poslovnih subjektov, kjer je število ostalo isto. Pozitivno jih presenečajo tudi podatki o zvišanju števila zaposlenih glede na prejšnje leto za 1.500. Prihodki podjetij so se zvišali za okrog 70 milijonov €, zvišal se je tudi dobiček, s čimer so pokrili izgube prejšnjih let. Deloma to pripisujejo intenzivnejšemu prizadevanju podjetij, tudi neposrednim tujim investicijam, in novim tržiščem. Ugotavljajo, da je trend zadnja tri leta enak in da prihaja do prestrukturiranja gospodarstva, podatki kažejo napredek pri vseh kazalnikih, gospodarstvo je vse bolj usmerjeno k tujim trgov. Res pa je, da je vse omenjeno deloma podprto s subvencijami, ki ne bodo večne, zato bo realna slika vidna šele čez leta.

Naslednji sklop vprašanj se nanaša na vzroke pomurskega gospodarskega zaostajanja in napotke za odpravo razlik. Po mnenju PGZ so vzroki predvsem v preteklosti in strukturi delovno intenzivnih panog z nizko dodano vrednostjo ter slabe logistične povezave. Še vedno je problematična struktura gospodarstva, ki temelji na predelovalni industriji (preveč dela in premalo znanja). Vse to pa se odraža v dodani vrednosti, ki je na 77 % slovenskega in 60 % povprečja EU.

Vzroki za kronično zaostajanje pomurskega gospodarstva so po mnenju Tehnološkega parka neustrezna struktura delovne sile v primerjavi s trenutno strukturo gospodarstva, nepriljubeno okolje za mlade, neperspektivnost obstoječih politik pomoči mladim pri reševanju socialnih izzivov, togost pri zaposlovanju mladih, pomanjkanje kadrovskih štipendij in nagrajevanja zaposlenih v podjetjih, apatičnost v primeru odločitev zaposlenih za dnevne migracije, pomanjkanje lokalne banke za spodbudo lokalnega gospodarstva. Manjkajo tudi programi oziroma fleksibilnost šol za vzgojo kadrov, potrebnih v gospodarstvu, po drugi strani niti podjetja dostikrat ne pokažejo svojih potreb po kadrih. Treba bi bilo povečati sodelovanje, identificirati in spodbujati deficitarne poklice (štipendije), pomagati podjetjem pri pridobivanju sredstev iz različnih razpisov, da se jim pomaga pri realizaciji poslovnih ciljev (lažji dostop do potrebnih resursov). Potrebna bi bila tudi kaka garancijska shema za podjetja; vanjo bi morala kot nek regionalni razvojni davek vplačevati vsa podjetja. Naslednji problem, ki ga vidijo, je neizkoriščenost združništva kot oblike organiziranega nastopa manjših ponudnikov (pomanjkanje znanja in predvsem zaupanja). Za tako stanje je kriva slaba organiziranost, za uspešnejše zgodbe pa največkrat primanjkuje znanja.

V Razvojnem centru menijo, da uspešnost in gospodarska rast posameznih regionalnih gospodarstev temeljita na uspešnosti in rasti podjetij v tem gospodarstvu. Velika podjetja in inovativna dinamična podjetja so gibalno napredka ter tehnološkega razvoja, so tisti del gospodarstva, kjer inovacije preoblikujejo v proizvode in storitve z uporabno vrednostjo ter posledično v dobiček. Tako spodbujajo lokalno okolje, razvoj navezujoče industrije, turizma in začno spodbujati šolstvo v razvoj programov, ki jih rabijo. Dober primer iz preteklosti je tovarna Mura (v času Jugoslavije). Prav tovrstno vlaganje v preteklosti je spodbudilo razvoj Murske Sobotne in Pomurja. Danes konkurenčnost več ni povezana le s

primerjalnimi prednostmi, pač pa z družbenim kapitalom v obliki poslovne kulture, osvajanja znanj, povezovanja med podjetji in socialne kohezivnosti, česar pa veliko pomurskih podjetij še ni v celoti popolnoma dojelo. Pomurje potrebuje velika podjetja in tudi inovativna podjetja. Seveda je nujno podjetniško in poslovno povezovanje – tako vertikalno kot horizontalno, ki posledično omogoča specializacijo, nišno proizvodnjo in storitve. Za vzpostavitev optimalnega gospodarskega okolja pa potrebuje »normalne« pogoje, ki gospodarstvu omogočajo konkurenčnost v globalnem smislu. Tu ni na potezi le lokalna skupnost, ampak morata glede na ureditev, ki jo imamo v Sloveniji, korak naprej narediti država in njena administracija. Slovenija je majhna država, ki se prepogosto zaplete že pri konsenzu med političnimi silnicami, prisotna je korupcija, vladajo zelo zaprti krogi posameznikov, pesti jo odsotnost dialoga, svoboda medijev je omejena, vladajoči nimajo volje in želje po spremembah in zato se zdi, da nam vladajo nižji uradniki, na katere nima več vpliva nobena vlada.

Napovedovati, kdaj bo Pomurje dohitelo ostale regije v državi, je nevhvaležno vprašanje. Vsekakor bi moralo imeti bistveno večjo gospodarsko rast od najrazvitejše regije. Ocenjujejo, da bo za doseg tega preteklo nekaj desetletij, seveda če se v Pomurju vzpostavijo optimalne razmere, konstantna večja gospodarska rast ob maksimalnem vlaganju v razvoj znotraj podjetij in v okolju. Projekti za razvoj podjetij so obetavni. Gre za lokalna podjetja, v katerih so njihovo vodenje že uspešno prenesli na naslednike, in razna pomurska podjetja, ki lahko občutno pripomorejo k temu, da se Pomurje še hitreje približa ostalim regijam.

Tehnološki park je že omenjal nekatere ukrepe, s katerimi bi ujeli ostale regije. Nadalje svetujejo, naj se Pomurje najprej odloči za dolgoročno strategijo gospodarskega razvoja. Pravijo, da ekološko poljedelstvo in ekološki turizem ne gresta skupaj z intenzivno pridelavo hrane za samozadostnost oskrbe Slovenije. Ali se Pomurje s svojimi danostmi osredotoča na prave ciljne skupine (zdravstveno preventivni turizem ob blagodejnih termalnih vodah)? Ali ni priložnost za Pomurje v storitvenem sektorju, se sprašujejo, npr. glede na naraščanje populacije starejših ponujanje oaze miru za starejše. Pomurje se mora odločiti, ali bo še naprej privabljal investicije v nizekotehnološko zahtevne proizvodnje (trenutna struktura delovnega prebivalstva kaže na nizko stopnjo, kar je trenutni domet) ali bo počasi vzgajalo bolj izobraženo delovno silo in privabljal druge investicije. Kakšno pa naj bo razmerje med klasično, dostikrat okolju manj prijazno proizvodnjo in storitvenim sektorjem (npr. turizem ali wellness)? Te dileme v Pomurju niso rešene, zato še dolgo ne bo bistvenega preboja.

Tudi PGZ meni, da bi ostale regije lahko dohiteli z novo strukturo produktov, temelječih na inovativnosti in visoki konkurenčnosti, ter z novimi primernimi investicijami. Prihodnost za pomursko gospodarstvo vidijo v dejavnostih, ki so sposobne proizvajati in svoje produkte prodajati po celem svetu po konkurenčnih cenah ter dosegati dodano vrednost, primerljivo z EU.

Tehnološki park vidi kot prihodnost pomurskega gospodarstva naslednje dejavnosti: kovinskopredelovalna industrija, gradbeništvo (specialni produkti), kmetijstvo (predvsem rastlinjaki zaradi vse pogostejših vremenskih ujm) in turizem (preventiva in kurativa), ki se ga lahko razširi v nego starejših. Predvsem tu vidijo veliko priložnost, saj gre za tržno skupino, ki raste in predstavlja vse večji tržni segment. In prej ali slej bo nekdo v tem zaznal možnost dobičkonosnega posla. Zaključujejo, da ima Pomurje tradicijo v tovrstnem segmentu, zato je smiselno podpirati tovrstne kategorije gospodarstva.

Vse institucije opažajo trend izboljšanja in okrevanja pomurskega gospodarstva. Vsi nedavno sprejeti ukrepi, vključno s pomurskim zakonom, so končno začeli kazati rezultate. Možno je, da so dobri rezultati plod visokih subvencij in investicij, ki pa ne bodo večne. Zato še vedno izpostavljajo podjetja, podjetnike in celotno okolje kot tisto, ki zavira hitrejši razvoj, težava je tudi v miselnosti podjetnikov. Torej bi se, seveda v ustreznem institucionalnem okviru, z določenimi smernicami, strategijami in ob izboljšanjem delovanju občin in države, vključno z zmanjšano birokratizacijo, moralo predrugačiti predvsem gospodarstvo. Moralo bi se dokončno prestrukturirati, opustiti delovno intenzivne panoge in se osredotočiti na inovativne in tehnološko zahtevne produkte, saj bodo ti na dolgi rok zadržali mlade strokovnjake v regiji, predvsem pa prinesli tako želeno višjo dodano vrednost in prihodke. Pri tem so v veliko pomoč institucije, ki podjetjem svetujejo, pomagajo, jih med sabo povezujejo, informirajo, izobražujejo in sodelujejo tudi z državo, najbolj pa pomagajo pri prijavih na razpise za pridobivanje sredstev.

SKLEP

Pomurje ima za sabo težko, pestro in raznoliko zgodovino tako na političnem, narodnostnem, verskem in posledično tudi gospodarskem področju. Pomanjkanje naravnih bogastev je regijo že v prazgodovini obsodilo na pretežno kmetijsko dejavnost. Poleg tega je bila regija skozi zgodovino redkeje poseljena. Pomemben pečat pokrajini vtisnejo preselitve Slovencev iz Karantanije. Kmalu zatem preide Pomurje pod tisočletno madžarsko vladavino, kar (kljub drugačnim poskusom) ne stre tamkajšnjih prebivalcev, zavednih Slovencev, ki se skozi vso zgodovino nagibajo in opredeljujejo za Slovence.

Pomurje je bilo ves čas obmejna pokrajina, oddaljena od »centra«. Poleg tega so bile tudi naravne danosti take, da se je prebivalstvo do novega veka ukvarjalo pretežno s kmetijstvom, v redkih mestih in trgih je bila razvita trgovina. Novi vek je regiji prinesel nove težave – bolezni, turške vpade in verske spopade. Poleg tega je 16. stol. čas, ko kmetje nimajo dovolj zemlje za preživetje, saj je ta razdrobljena, zato začnejo odhajati na sezonska dela. Drugje po Sloveniji in širše so že razvite obrti in druge dejavnosti, v Pomurju še ne. Prve tovarne zgradijo šele po 1. svetovni vojni, pred tem so razvite le redke obrti. Vseskozi prevladuje kmečka populacija. Tudi po prometnih povezavah regija zaostaja za okolico.

Omenjene težave se nadaljujejo tudi pod Jugoslavijo. Z velikim zaostankom se začnejo na podlagi obrti ustanavljati prve tovarne. Še vedno močno prevladujejo kmetje, ki jih je preveč, poleg tega je zemlja razdrobljena, zato so se tisoči primorani izseliti ali vsaj množično odhajati na sezonska dela. Šele po 2. svetovni vojni se industrija bolj razmahne. V primerjavi z drugimi regijami ima Pomurje še vedno prevladujoči delež kmetov in slabše gospodarske pokazatelje, nižje dohodke, več brezposelnih, manj študentov, slabšo izobrazbeno strukturo prebivalstva. Zapoznela industrializacija poteka v glavnem v delovno intenzivnih panogah, kar je problematično še danes. Na tujem se sicer zaposluje vse manj Pomurcev, a kljub temu je konec leta 1991 kar 16,2 % vseh zaposlenih v tujini.

Slabšo gospodarsko stanje regije podeduje Slovenija ob osamosvojitvi. V 1. desetletju se regionalni politiki ne daje velikega pomena in v 90. letih Pomurje še naprej zelo zaostaja za ostalo Slovenijo. Zaostanek se je po BDP, številu in strukturi brezposelnih, osnovi za dohodnino in ostalih kazalnikih še povečal. Končno je tudi država začela sprejemati regionalne strategije, med njimi je tudi t.i. pomurski zakon. Krivulja se v kratkem obdobju še ne obrne navzgor, vsaj ne dovolj, da bi hitreje ujeli ostale regije. Tudi cilji, ki naj bi bili uresničeni do leta 2013, ostanejo nedoseženi. Trenutno je v veljavi program do leta 2020, za katerega zaenkrat ne kaže, da bi se uresničil. Celotna gospodarska krivulja se zadnja leta obrača navzgor, a je zaostanek za ostalo Slovenijo še vedno prevelik.

Kot ugotavljamo skupaj z omenjenimi agencijami, je dodeljevanje sredstev sicer potrebno, a ni zadostno. Država mora olajšati postopke za pridobitev sredstev, občine se morajo bolj angažirati pri prihodnjem gospodarskem razvoju, predvsem pa regija rabi usmeritev ali v točno določeno turistično dejavnost ali v tehnološko zahtevne in inovacijske nove dejavnosti, v vsakem primeru pa je treba obstoječe gospodarstvo prestrukturirati. Prestrukturirati je treba tudi miselnost podjetnikov, da se bodo zavedli, da je treba posodobiti tehnologijo, več tržiti svoje izdelke, predvsem pa ne biti lokalno omejen. Tako razmišljanje se je namreč skozi vso zgodovino pokazalo kot nevarno. Ob vsem tem imajo podjetja dobro zaledje v omenjenih institucijah. Te jim svetujejo, jih informirajo in jim tudi konkretno pomagajo pridobiti sredstva.

Skozi ekonomsko-zgodovinski pregled sem lahko ugotovil vzroke za zaostajanje Pomurja. Vendar obmejnost regije, vojne in nejasno politično ter cerkveno stanje, bolezni, pomanjkanje surovin in informacij danes več ne morejo biti izgovor. Država bi lahko poenostavila postopke in bolje usmerila pomursko gospodarstvo, a bodoča pomurska gospodarska slika je v glavnem na plečih (bodočih) podjetnikov. Omenjene inovacijske in tehnološko zahtevne dejavnosti bodo v regijo pripeljale dodano vrednost, višje plače, zmanjšale brezposelnost, predvsem pa v njej obdržale mlade. Po drugi strani pa nadaljevanje z delovno intenzivnimi panogami ob neinformiranosti, odsotnosti trženja in modernih tehnologij, predvsem pa omejenosti zgolj na lokalni trg, ob nesodelovanju gospodarstvenikov in širše lokalne in državne skupnosti pomeni nadaljevanje večtisočletnega gospodarskega zaostajanja.

LITERATURA IN VIRI

1. Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve Izpostava Murska Sobota. (2016). *Informacija o poslovanju gospodarskih družb, samostojnih podjetnikov in zadrug v pomurski regiji v letu 2015*. Najdeno 20. julija 2016 na spletnem naslovu http://www.ajpes.si/doc/LP/Informacije/PoStatRegijah/01_Pomurska_regija_Informacija_LP_GD_SP_zadruga_2015.pdf
2. Banka Slovenije. (2004). *Neposredne naložbe – direct investments 1994–2003*. Ljubljana: Banka Slovenije.
3. Banka Slovenije. (2015). *Neposredne naložbe – direct investments 2014*. Ljubljana: Banka Slovenije.
4. Baš, F. (1931). Prleki. *Ilustracija*, 3(5), 170–171.
5. Baš, F. (1961). Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi. V B. Grafenauer (ur.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (str. 61–77). Murska Sobota: Pomurska založba.
6. Belec, B. (1968). Družbenogeografski razvoj ljutomersko-ormoških goric in njihovi agrarnostrukturni tipi. V V. Vrbnjak (ur.), *Svet med Muro in Dravo* (str. 50–71). Maribor: Založba obzorja Maribor.
7. Borak, N., & Prinčič, J. (2006). *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
8. Broadberry, S., & O'Rourke, K. H. (2010). *The Cambridge economic history of modern Europe Volume 1: 1700–1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Bruto domači izdatki za RRD po statističnih regijah (v 1000 EUR), Slovenija, letna. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 20. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=2364212S&ti=&path=../Database/Ekonomsko/23_raziskovanje_razvoj/03_raz_razvoj_dej/01_23642_izdatki-fin/&lang=2
10. Čačinovič, R. (1961). Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama. V B. Grafenauer (ur.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (str. 117–129). Murska Sobota: Pomurska založba.
11. Čačinovič, R. (1998). *Časi preizkušenj*. Murska Sobota: Pomurska založba.
12. Čepič, Z. (1996). Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (agrarna reforma med političnim in ekonomskim). V N. Borak & Ž. Lazarevič (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991* (str. 145–159). Ljubljana: Cankarjeva založba.
13. Delovno aktivno prebivalstvo po statističnih regijah delovnega mesta, statusu zaposlitve, doseženi izobrazbi in spolu, Slovenija, letno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 24. julija 2016 na spletni strani <http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0764710S&ti=Delovno+aktivno+p rebivalstvo+po+statisti% E8nih+regijah+delovnega+mesta% 2C+statusu+zaposlitve% 2C+izobrazba+in+spolu>

2C+dose%9Eeni+izobrazbi+in+spolu%2C+Slovenija%2C+letno&path=../Database/Dem_soc/07_trg_dela/06_akt_preb_reg_viri_strukturni/03_07647_del_aktivni_izobrazba/&lang=2

14. Delovno aktivno prebivalstvo, registrirane brezposelne osebe in stopnje registrirane brezposelnosti po statističnih regijah prebivališča in spolu, Slovenija, mesečno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 24. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0700950S&ti=&path=../Database/Dem_soc/07_trg_dela/05_akt_preb_po_regis_virih/01_07009_aktivno_preb_mesecno/&lang=2
15. Delovno aktivno prebivalstvo, registrirane brezposelne osebe in stopnje registrirane brezposelnosti glede na trajanje brezposelnosti po statističnih regijah, Slovenija, mesečno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 24. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0700970S&ti=&path=../Database/Dem_soc/07_trg_dela/05_akt_preb_po_regis_virih/01_07009_aktivno_preb_mesecno/&lang=2
16. Fischer, J., Lazarević, Ž., & Prinčič, J. (1999). *The economic history of Slovenia (1750-1991)*. Vrhnika: Razum dr. Krašovec & Co. d.n.o..
17. Fujs, M. (2002). *Na prelomih tisočletij, katalog razstave*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej.
18. Fujs, M. (2008). Kratek pregled zgodovine Sobote. V M. Fujs (ur.), *Zbornik soboškega muzeja* (str. 171–192). Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
19. Gospodarska zbornica Slovenije & Pomurska gospodarska zbornica. (2008). *Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2007*. Murska Sobota: Gospodarska zbornica Slovenije, Pomurska gospodarska zbornica.
20. Gospodarska zbornica Slovenije & Pomurska gospodarska zbornica. (2010). *Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2009*. Murska Sobota: Gospodarska zbornica Slovenije, Pomurska gospodarska zbornica.
21. Gospodarska zbornica Slovenije & Pomurska gospodarska zbornica. (2014). *Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2013*. Najdeno 18. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.pgz.si/upload/File/2014/GZS-zgibanka-2014.pdf>
22. Grafenauer, B. (1961). O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju. V B. Grafenauer (ur.), *Prekmurški Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (str. 79–90). Murska Sobota: Pomurska založba.
23. Gumilar, F. (16.6. 1939). Dolnja Lendava. *Trgovski list*, 22(68), 9–10.
24. Hansen, E. D. (2001). *European economic history*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press.
25. Ilić, M., Kuhar de Domizio, A., Perko, B., Rebec, J., & Vertot, P. (1994). *Statistični podatki po občinah Republike Slovenije*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko.
26. Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo. (2015). *Socialni položaj v Sloveniji 2013-2014, končno poročilo*. Najdeno 14. julija 2016 na spletnem naslovu

- http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/sociala/Socialni_polozaj_Koncno_porocilo__dopolnjeno-februar15_.pdf
27. Investicije v osnovna sredstva po skupinah osnovnih sredstev in statističnih regijah, Slovenija, letno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 14. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=1409004S&ti=&path=../Database/Ekonomsko/14_poslovni_subjekti/04_14090_investicije/&lang=2
 28. Jerič, I. (2000). *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža.
 29. Jerič, I. (2001). *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*. Murska Sobota: Založba Stopinje.
 30. Kavaš, D., & Pečar, J. (2006). *Metodologija izračuna indeksa razvojne ogroženosti za obdobje od 2007 do 2013*. Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj.
 31. Kavaš, D., Kušar S., & Pečar J. (2005). *Razvoj orodij za oblikovanje in spremljanje politike regionalnega razvoja*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
 32. Kerman, B. (1996). Staroslovanske najdbe iz Prekmurja. V j. Balažic & L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri, zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.-12. maj 1995* (str. 111–125). Murska Sobota: Pokrajinski muzej.
 33. Kert, B., & Olas, L. (1993). Vpliv državnih meja na družbenogeografski razvoj Prekmurja. *Dela - Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani, 1993*(10), 135–143. Najdeno 10. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-P6HKBO62>
 34. Kmetijska gospodarstva – splošni pregled po statističnih regijah, Slovenija, 2000 in 2010. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 14. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=15P0302S&ti=&path=../Database/Kmetijstvo_2010/01_Splosni_pregled/03_15P03_stat_regije/&lang=2
 35. Kokolj, M. (1984). *Prekmurški Slovenci od nacionalne osvoboditve do fašistične okupacije 1919-1941*. Murska Sobota: Pomurska založba.
 36. Korpič-Horvat, E. (1992). *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*. Murska Sobota: Pomurska založba.
 37. Kuzmič, F. (1996). Konfesionalna podoba prostora ob Muri. V J. Balažic & L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri: zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995* (str. 183–188). Murska Sobota: Pokrajinski muzej.
 38. Kuzmič, F. (2014). Naseljevanje in izseljevanje v Prekmurju skozi čas. V M. Godina Golija (ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine* (str. 197–209). Ljubljana – Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU.
 39. Kyovsky, R. (1961). Revolucionarno obdobje v slovenski krajini (Prekmurju) po prvi svetovni vojni. V B. Grafenauer (ur.), *Prekmurški Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (str. 103–108). Murska Sobota: Pomurska založba.
 40. Lapajne-Oblak, S. (1956). Regionalni načrt Pomurja. V *Spomeniško Pomurje: zbirka predavanj slovenskih konservatorjev in muzealcev na posvetovanju od 27. do 30.*

- septembra 1956 v Murski Soboti* (str. 61–68). Murska Sobota: Obmurska založba.
41. Malačič, J. (2006). Gospodarstvo in podjetništvo v času Josipa Benka in v sedanjem času. V L. Sočič, Š. Kuhar & J. Vugrinc (ur.), *Josip Benko: zbornik z gradivom simpozija, Tešanovci, september 2005* (str. 121–141). Moravske Toplice: Občina.
 42. Mlinarič, J. (2010). *Klopotci niso utihnili*. Ljubljana: Modrijan založba.
 43. Naravno gibanje prebivalstva, statistične regije, Slovenija, letno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 14. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=05I1004S&ti=&path=../Database/Dem_soc/05_prebivalstvo/25_selitveno_gibanje/05_05I10_naravno_gibanje/&lang=2
 44. Nared, J. (2003). Legislation in the field of regional policy in Slovenia and an analysis of its spatial impact. *Acta geographica Slovenica*, 43(1), najdeno 16. junija 2016 na spletnem naslovu <http://ojs.zrc-sazu.si/ags/article/view/1106/881>
 45. Natek, K., & Natek, M. (1998). *Slovenija: geografska, zgodovinska, pravna, politična, ekonomska in kulturna podoba Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
 46. Nečak, D. (1996). Pokrajina ob Muri po letu 1918. V J. Balažič & L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri, zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995* (str. 227–232). Murska Sobota: Pokrajinski muzej.
 47. Novak, D. (1987). *Prlekija: 1941-1945*. Ljubljana: Založba Borec.
 48. Novak, M. (1991). *Zamudniški vzorci industrializacije*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
 49. Novak, V. (1968). O ljudskem življenju v Slovenskih goricah v prvi polovici 19. stoletja. V V. Vrbnjak (ur.), *Svet med Muro in Dravo* (str. 119–129). Maribor: Obzorja.
 50. Občina Ljutomer. (2006). *Ljutomer, osrčje Prlekije*. Ljutomer: Prleška razvojna agencija.
 51. Od Mure. (1868, 2. april). *Slovenski narod*, 1(1). Najdeno 3. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-GVEUSPFP/?=&query=%27rele%253dSlovenski%2bnarod%27&pageSize=100&sortDir=ASC&sort=date>
 52. Odlok o ustanovitvi Razvojnega sveta Pomurske regije. *Uradni list RS* št. 20/2012.
 53. Pahič, S. (1968). K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja. V V. Vrbnjak (ur.), *Svet med Muro in Dravo* (str. 158–255). Maribor: Obzorja.
 54. Pečar, J. (1994). *Regionalni vidiki razvoja Slovenije v obdobju 1990-1994*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
 55. Pečar, J. (1995). *Značilnosti razvoja slovenskih regij*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
 56. Pečar, J. (1998). *Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1997*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
 57. Pečar, J. (2000). *Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1998*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.

58. Piry, I. (2003). Strategija regionalnega razvoja v Sloveniji. V M. Pak (ur.), *Priložnosti in možnosti regionalnih struktur na poti k združenji Evropi* (str. 25–37). Najdeno 2. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-E0ZQTYYE>
59. Počkaj Horvat, D. (1991). Tipi demografskih območij v Subpanonski Severovzhodni Sloveniji. V *Geografska problematika Severovzhodne Slovenije* (str. 96–107). Najdeno 27. maja 2016 na spletnem naslovu <http://revije.ff.uni-lj.si/Dela/article/viewFile/1189/994>
60. Pomurska gospodarska zbornica. (2015). *Regijski kazalniki gospodarjenja Pomurje 2014*. Najdeno 5. julija 2016 na spletnem naslovu http://www.pgz.si/upload/dokumenti/32/regijskikazalniki_2014.pdf
61. Pomurska gospodarska zbornica. (2016). *Informacija o poslovanju gospodarskih družb in samostojnih podjetnikov v pomurski regiji v letu 2015 s komentarjem*. Murska Sobota: Pomurska gospodarska zbornica.
62. *Pomurski zakon*. Najdeno 14. aprila 2016 na spletnem naslovu http://www.mgrt.gov.si/si/delovna_podrocja/regionalni_razvoj/regionalna_politika/pomurski_zakon/
63. *Povprečna mesečna plača, Slovenija, december 2013 – začasni podatki*. Najdeno 2. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.stat.si/StatWeb/glavnanavigacija/podatki/prikazistaronovico?IdNovice=6061>
64. Pravilnik o regionalnih razvojnih agencijah. *Uradni list RS* št. 3/2013.
65. Prebivalstvo po starosti in spolu, statistične regije, Slovenija, polletno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 14. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=05C2001S&ti=&path=../Database/Dem_soc/05_prebivalstvo/10_stevilo_preb/10_05C20_prebivalstvo_stat_regije/&lang=2
66. Prenočitvene zmogljivosti, prihodi in prenočitve turistov po skupinah nastavitvenih objektov, statistične regije, Slovenija, mesečno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 4. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=2164402S&ti=&path=../Database/Ekonomsko/21_gostinstvo_turizem/01_21644_nastanitev_mesecno/&lang=2
67. Prinčič, J. (1992). Poglavitne značilnosti in rezultati industrializacijskega procesa na ozemlju LR Slovenije v prvem desetletju po drugi svetovni vojni (1946-1956). V *Povojna zgodovina na Slovenskem: zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu* (str. 33–40). Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec.
68. Prinčič, J. (2013). *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945-1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
69. Projektna pisarna Vlade Republike Slovenije v Pomurski regiji. (2012). *2. letno poročilo o izvajanju ukrepov zakona o razvojni podpori pomurski regiji v obdobju 2010-2015 v letu 2011*. Najdeno 4. julija 2016 na spletnem naslovu http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/svlr/PROJEKTNA_PISA

70. Radej, B. (2007). *The four capital model, matrix and accounts*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
71. Rauch, T. (2008). Ljudska glasba v Pomurju (oris stanja). V M. Fujs (ur.), *Zbornik soboškega muzeja* (str. 131–144). Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
72. Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o. (2007). *Regionalni razvojni program Pomurske regije 2007-2013*. Najdeno 3. marca 2016 na spletnem naslovu http://www.lea-pomurje.si/datoteke/RRP_Pomurje_2007-2013.pdf
73. Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o. (2011). *Izvedbeni načrt Regionalnega razvojnega programa Pomurske regije 2010-2012*. Najdeno 3. marca 2016 na spletnem naslovu [http://www.lex-localis.info/files/fb22efb7-1734-4d27-b1e1-6794cb631b50/634429787140000000_IN%20RRP%202010-2012%20Pomurske%20regije%20\(verzija%202.7\).pdf](http://www.lex-localis.info/files/fb22efb7-1734-4d27-b1e1-6794cb631b50/634429787140000000_IN%20RRP%202010-2012%20Pomurske%20regije%20(verzija%202.7).pdf)
74. Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o. (2012). *Kulturna krajina ob reki Muri*. Murska Sobota: Regionalna razvojna agencija Mura.
75. Regionalna razvojna agencija Mura d.o.o. (2015). *Regionalni razvojni program Pomurje 2014-2020*. Najdeno 3. marca 2016 na spletnem naslovu http://www.rcms.si/RRP%202014-2020_1.0_maj%2015%20FINAL.pdf
76. Repe, B. (1992). Politična alternativa v Sloveniji (in Jugoslaviji) po 2. svetovni vojni; partijska in izvenpartijska opozicija. V *Povojna zgodovina na Slovenskem* (str. 11–19). Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec.
77. Ribič, M. (2010). *Prleški mozaiki*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
78. Sedar, K. (2009). Prekmurje od Pribinove kneževine (847–861) do bitke pri Mohaču (1526). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 57(3), 435–446.
79. Skalič, A. (1939). Protestantizem v Prekmurju. *Trgovski list*, 22(68), 9.
80. Sklep o razvrstitvi razvojnih regij po stopnji razvitosti za programsko obdobje 2007–2013. *Uradni list RS* št. 23/2006.
81. Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko. (2010). *Priročnik za uporabo Uredbe o kriterijih in pogojih ter načinu uveljavljanja spodbud za zaposlovanje in davčne olajšave za investiranje v Pomurski regiji v obdobju 2010 do 2015*. Ljubljana: Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko.
82. Šavel, I. (1994). *Prazgodovinske naselbine v Pomurju*. Murska Sobota: Pomurska založba.
83. Šavel, I. (1996). Kulturni vplivi v prazgodovini v pokrajini ob Muri. V J. balažič & L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri, zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995* (str. 13–43). Murska Sobota: Pokrajinski muzej.
84. Šebjanič, F. (1977). *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba.
85. Šorn, J. (1997). *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

86. Teritorialne enote in hišne številke po statističnih regijah, Slovenija, polletno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 5. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0214819S&ti=&path=../Database/Splosno/02_upravna_razdelitev/02148_terit_enote/&lang=2
87. Tomšič Pivar, E. (2008). Nekaj vidikov čarovništva v Prekmurju. V M. Fujs (ur.), *Zbornik soboškega muzeja* (str. 91–92). Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
88. Trdko, F. (1940). Gospodarsko življenje Prekmurja. *Mladi Prekmurec*, 4(3/4), 51–56.
89. Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj. (2001). *Slovenija v Evropski Uniji, Strategija gospodarskega razvoja Slovenije*. Najdeno 14. aprila 2016 na spletnem naslovu http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/projekti/01_sgrs-besedilo.pdf
90. Urad za makroekonomske analize in razvoj. (2012). *Poročilo o razvoju 2012*. Najdeno 5. maja 2016 na spletnem naslovu http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/pr/2012/PoR_2012.pdf
91. Urad za makroekonomske analize in razvoj. (2015). *Poročilo o razvoju 2015*. Najdeno 5. maja 2016 na spletnem naslovu http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/pr/2015/pregled_kazalnikov/4_9.pdf
92. Uredba o izvajanju ukrepov endogene regionalne politike. *Uradni list RS* št. 24/11.
93. Uredba o kriterijih in pogojih ter načinu uveljavljanja spodbud za zaposlovanje in davčne olajšave za investiranje v Pomurski regiji v obdobju 2010 do 2015. *Uradni list RS* št. 3/10, 31/13, 93/14.
94. Uredba o vrednosti meril za določitev območij s posebnimi razvojnimi problemi in določitvi občin, ki izpolnjujejo ta merila. *Uradni list RS* št. 59/00.
95. Vilfan, S. (1961). *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
96. Vlada Republike Slovenije. (2010). *Program spodbujanja konkurenčnosti pomurske regije, sprejet 2010, dopolnjen 2011, 2012 in 2013*. Najdeno 19. aprila 2016 na spletnem naslovu http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/Regionalni_razvoj/Pomurje/Cistopis_Programa_Pomurje_2015_marec_2013.pdf
97. Vlada Republike Slovenije. (2015). *Letno poročilo o izvajanju ukrepov Zakona o razvojni podpori Pomurski regiji v obdobju 2010-2015 v letu 2014*. Najdeno 18. julija 2016 na spletnem naslovu http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/Regionalni_razvoj/Pomurje/5_LP_ZRPPR1015.pdf
98. Vratuša, A. (2008). Panonski prostor in ljudje med dvema tromejama. V V. Klopčič & A. Vratuša (ur.), *Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejeh* (str. 18–32). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za narodnostna vprašanja.
99. Vsi zaposleni v RRD po poklicu, statističnih regijah in spolu, Slovenija, letno. (b.l.). V *Statistični urad Republike Slovenije*. Najdeno 20. julija 2016 na spletni strani http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=2364107S&ti=&path=../Database/Ekonomsko/23_raziskovanje_razvoj/03_raz_razvoj_dej/02_23641_zaposleni/&lang=

100. Zakon o razvojni podpori Pomurski regiji v obdobju 2010–2015. *Uradni list RS* št. 87/2009.
101. Zakon o spodbujanju razvoja demografsko ogroženih območij v Republiki Sloveniji. *Uradni list RS* št. 48/90.
102. Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja. *Uradni list RS* št. 60/99, 93/05.
103. Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja. *Uradni list RS* št. 20/11, 57/12 in 46/16. Najdeno 20. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5801>
104. Zakon o uporabi sredstev pridobljenih iz naslova kupnine na podlagi Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij. *Uradni list RS* št. 45/1995.
105. Zavod Republike Slovenije za statistiko. (1975). *Slovenija: 1945-1975*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko.
106. Zavod za ekonomiko in urbanizem Murska Sobota. (1981). *Razvoj malega gospodarstva v pomurski regiji*. Murska Sobota: Zavod za ekonomiko in urbanizem Murska Sobota.
107. Zelko, I. (1939). Reformacija. *Trgovski list*, 22(68), 8.
108. Zelko, I. (1996). *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.
109. Žnidarič, M. (2014). *Četrta operativna cona*. Ljubljana: Združenje borcev za vrednote NOB Slovenije.

PRILOGE

KAZALO PRILOG

Priloga 1: Delež industrije po evropskih državah v letu 1870.....	1
Priloga 2: Delež zaposlenih in kmetov leta 1970	2
Priloga 3: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju med 1970-1980	3
Priloga 4: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju med 1981-1991	4
Priloga 5: Struktura delovnih mest junija 1998.....	5
Priloga 6: Izračun IRO glede na razvitost, ogroženost in razvojne možnosti	6
Priloga 7: Tuje neposredne naložbe v Sloveniji od 2005–2014	7
Priloga 8: Intervjuji.....	8

PRILOGA 1: Delež industrije po evropskih državah v letu 1870

Tabela 1: Delež industrije po evropskih državah v letu 1870

	Delež industrije v domaćem BDP-ju	Delež države v evropski industriji	Delež države v evropskem BDP-ju
Država		v %	
Belgija	30,0	3,9	3,4
Danska	20,0	0,6	0,8
Finska	17,0	0,3	0,6
Nizozemska	24,0	1,8	2,1
Norveška	12,0		
Švedska	21,0	1,0	1,3
Velika Britanija	34,0	30,3	25,5
Francija	34,0	18,9	15,8
Italija	24,0	10,0	11,6
Španija	22,0	3,6	4,7
Portugalska	17,0	0,7	1,1
Avstro-Ogrska	19,0	9,0	13,1
Avstrija	23,0	7,2	8,8
Madžarska	12,0	1,8	4,4
Nemčija	28,0	19,8	20,0
Švica	36,0		

Povzeto in prirejeno po S. Broadberry & K. H. O'Rourke, The Cambridge economic history of modern Europe Volume 1, 1700-1870, 2010, str. 170.

PRILOGA 2: Delež zaposlenih in kmetov leta 1970

Tabela 2: Delež zaposlenega in delež kmečkega prebivalstva leta 1970 v %

Kraj	Delež kmečkega prebivalstva	Delež zaposlenega prebivalstva
Črnomelj	44,5	21,8
Ptuj	42,4	18,1
Šentjur pri Celju	49,6	9,9
Šmarje pri Jelšah	52,9	14,0
Trebnje	47,9	12,2
Gornja Radgona	48,3	19,1
Lenart	62,3	6,2
Lendava	61,5	13,4
Ljutomer	52,5	17,7
Murska Sobota	64,3	15,8
Ormož	62,5	10,8
SLOVENIJA	22,7	32,3

Povzeto in prirejeno po Zavod Republike Slovenije za statistiko, Slovenija: 1945–1975, 1975, str. 183.

PRILOGA 3: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju med 1970-1980

Tabela 3: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju v obdobju 1970–1975

SLOVENIJA	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Prebivalstvo	1.723.332,3	1.727.137	1.751.506	1.766.143	1.782.770	1.800.022
Zaposleni	563.514	590.792	612.222	632.965	662.527	697.808
% od vsega prebivalstva	32,7	34,2	35,0	35,8	37,2	38,8
Brezposelni	16.725	14.978	12.768	11.061	9.212	9.944
% od vsega prebivalstva	0,97	0,87	0,73	0,63	0,52	0,55
% od zaposlenih	2,97	2,54	2,09	1,75	1,39	1,43
Prebivalstvo	129.891	129.803	129.881	130.012	130.412	130.869
Zaposleni	22.709	22.980	23.514	24.767	26.494	28.325
% od vsega prebivalstva	17,5	17,7	18,1	19,0	20,3	21,6
Brezposelni	1.421	1.519	1.429	1.208	1.168	1.418
% od vsega prebivalstva	1,09	1,17	1,10	0,93	0,90	1,08
% od zaposlenih	6,26	6,61	6,08	4,88	4,41	5,01

Povzeto in prirejeno po E. Korpič - Horvat, Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 123.

Tabela 4: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju v obdobju 1975–1980

SLOVENIJA	1976	1977	1978	1979	1980
Prebivalstvo	1.819.197	1.839.436	1.862.620	1.882.304	1.901.208
Zaposleni	721.750	728.836	759.740	791.035	810.927
% od vsega prebivalstva	39,7	39,6	40,8	42,0	42,7
Brezposelni	12.309	12.016	11.075	10.043	10.771
% od vsega prebivalstva	0,68	0,65	0,59	0,53	0,57
% od zaposlenih	1,71	1,65	1,46	1,27	1,33
POMURJE					
Prebivalstvo	131.082	131.411	131.629	132.078	132.373
Zaposleni	29.288	31.185	36.320	39.185	41.086
% od vsega prebivalstva	22,3	24,5	27,6	29,7	31,0
Brezposelni	1.726	1.714	1.497	1.585	1.584
% od vsega prebivalstva	1,32	1,30	1,14	1,20	1,20
% od zaposlenih	5,89	5,33	4,12	4,04	3,86

Povzeto in prirejeno po E. Korpič - Horvat, Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 123.

PRILOGA 4: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju med 1981-1991

Tabela 5: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju v obdobju 1981–1986

SLOVENIJA	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Prebivalstvo	1.917.469	1.931.637	1.943.372	1.942.806	1.973.151	1.980.718
Zaposleni	820.019	830.625	840.300	849.169	858.300	869.735
% od vsega prebivalstva	42,8	43,0	43,2	43,7	43,5	43,9
Brezposelni	12.315	13.700	15.781	15.309	14.656	14.192
% od vsega prebivalstva	0,64	0,71	0,81	0,79	0,74	0,72
% od zaposlenih	1,50	1,65	1,88	1,80	1,71	1,63
POMURJE						
Prebivalstvo	132.692	132.871	132.918	133.023	133.482	132.431
Zaposleni	42.193	43.206	43.375	44.344	44.524	45.172
% od vsega prebivalstva	31,8	32,5	32,6	33,3	33,4	34,1
Brezposelni	1.607	1.714	2.125	2.275	2.395	2.169
% od vsega prebivalstva	1,21	1,29	1,59	1,71	1,79	1,64
% od zaposlenih	3,81	3,97	4,88	5,13	5,38	4,80

Povzeto in prirejeno po E. Korpič-Horvat, Zaposlovanje in deagrarnizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 127.

Tabela 6: Zaposlenost in brezposelnost v Sloveniji in Pomurju v obdobju 1987 - 1991

SLOVENIJA	1987	1988	1989	1990	1991
Prebivalstvo	1.989.462	1.999.988	1.999.404	1.998.090	1.974.839
Zaposleni	872.463	879.941	876.158	847.120	742.698
% od vsega prebivalstva	43,9	44,0	43,8	42,4	37,6
Brezposelni	15.184	21.342	28.218	44.623	75.079
% od vsega prebivalstva	0,76	1,07	1,41	2,23	3,80
% od zaposlenih	1,74	2,43	3,22	5,27	10,11
POMURJE					
Prebivalstvo	131.946	131.863	131.646	131.272	129.987
Zaposleni	46.034	46.178	46.523	42.019	35.432
% od vsega prebivalstva	34,9	35,0	35,3	32,0	27,3
Brezposelni	2.280	2.914	3.140	4.027	6.883
% od vsega prebivalstva	1,73	2,21	2,39	3,07	5,30
% od zaposlenih	4,95	6,31	6,75	9,58	19,43

Povzeto in prirejeno po E. Korpič-Horvat, Zaposlovanje in deagrarnizacija pomurskega prebivalstva, 1992, str. 127.

PRILOGA 5: Struktura delovnih mest junija 1998

Tabela 7: Struktura in gostota delovnih mest v juniju 1998

Regija	Delež zaposlenih v podjetjih in drugih organizacijah	Delež zaposlenih pri samozaposlenih	Delež samostojnih podjetnikov	Delež oseb, ki opravljajo poklic ali dejavnost	Delež kmetov	Delovna mesta skupaj na 1.000 prebivalcev
Osrednjeslovenska	84,5	6,8	5,3	1,3	2,1	428
Obalno-kraška	78,2	9,1	8,9	1,2	2,7	378
Gorenjska	84,0	7,1	5,3	0,5	3,1	351
Goriška	79,1	7,3	7,2	0,5	5,8	373
Savinjska	75,6	10,1	6,5	0,4	7,3	380
Dolenjska	74,8	9,7	5,8	0,3	9,4	402
Kraška	77,6	8,2	7,3	0,5	6,4	331
Podravska	75,8	8,8	6,9	0,7	7,8	339
Koroška	80,2	7,8	5,8	0,3	5,9	352
Posavska	69,4	10,9	7,0	0,3	12,5	344
Zasavska	85,5	6,3	5,2	0,5	2,5	319
Pomurska	66,2	8,8	5,0	0,3	19,7	365
SLOVENIJA	78,9	8,2	6,1	0,8	6,0	378

Povzeto in prirejeno po J. Pečar, Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1997, 1998, str. 81–84.

PRILOGA 6: Izračun IRO glede na razvitost, ogroženost in razvojne možnosti

Tabela 8: Vrednosti izbranih kazalnikov za izračun IRO in IRO v indeksih ravni (Slo = 100) glede na razvitost, ogroženost in razvojne možnosti

Regije	Razvitost				Ogroženost		
	BDP/preb., v 1.000SIT, 2001–2003	Osnova za dohodnino na preb., v SIT, 2002–2004	BDV gospod. družb/zap., v 1.000 SIT, 2002–2004	Stopnja reg. zapo - slenosti, %, 2002–2004	Stopnja reg. brezpo - selnosti, %, 2002–2004	Indeks staranja, 2003–2005	% preb., priključenega na javno kanalizacijo, popis 2002
Osrednjeslovenska	142,0	121,0	119,8	105,6	70,0	97,1	134,1
Obalno-kraška	103,7	110,5	108,2	101,2	74,8	127,2	118,2
Gorenjska	87,7	102,2	95,4	101,9	73,6	92,2	105,0
Goriška	96,9	108,7	103,4	103,0	58,8	116,5	95,6
Savinjska	88,8	90,6	87,4	99,1	120,9	90,4	79,0
Jugovzhodna Slovenija	90,8	95,6	100,1	104,5	81,5	87,0	73,7
Pomurska	69,4	74,5	66,0	91,6	160,6	105,2	62,5
Notranjsko-Kraška	77,7	100,4	81,7	105,4	78,7	109,6	81,2
Podravska	83,4	86,3	82,8	92,2	145,0	107,8	88,6
Koroška	79,8	86,1	78,1	97,2	107,5	88,0	98,8
Spodnjeposavska	83,1	85,6	101,4	96,3	127,5	104,3	68,5
Zasavska	73,1	90,8	86,7	94,6	138,2	113,8	127,3
Slovenija	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Regije	Razvojne možnosti			IRO			
	Povprečno število let šolanja preb. 15 +, popis 2002	% pov. v območju Natura 2000 od skupne pov. regije	Delovna mesta na delovno aktivne, indeks, 2002–2004				
Osrednjeslovenska	105,9	60,8	115,4	9,3			
Obalno-kraška	100,6	135,7	97,9	83,6			
Gorenjska	100,6	124,9	90,4	83,6			
Goriška	97,9	132,7	96,2	88,0			
Savinjska	97,7	46,8	99,9	94,6			
Jugovzhodna Slovenija	95,3	136,2	92,9	96,6			
Pomurska	94,2	122,4	93,6	164,6			
Notranjsko-Kraška	96,7	150,9	85,1	116,0			
Podravska	99,6	81,1	98,3	122,6			
Koroška	97,1	55,0	90,5	103,1			
Spodnjeposavska	95,8	52,1	87,7	117,9			
Zasavska	97,2	61,5	80,5	120,2			
Slovenija	100,0	100,0	100,0	100,0			

Povzeto in prirejeno po D. Kavaš, S. Kušar, & J. Pečar, *Razvoj orodij za oblikovanje in spremljanje politike regionalnega razvoja*, 2005, str. 15.

PRILOGA 7: Tuje neposredne naložbe v Sloveniji od 2005–2014

Tabela 9: Tuje neposredne naložbe po slovenskih regijah med leti 2005 in 2014 v milijonih €

Regija	Št. preb. (2016)	Površina v m ² (2016)	Tuje neposredne naložbe v Sloveniji v milijonih €									
			05	06	07	08	09	10	11	12	13	14
Slovenija	2.064.188	20273	5.981,0	6.724,6	7.430,7	8.598,0	7.827,8	7.982,9	8.880,1	9.248,6	8.896,5	10.129,8
Osrednjeslovenska	537.023	2334	3.663,6	4.364,1	4.910,0	5.562,4	4.975,3	5.128,8	5.790,8	5.998,2	5.618,0	6.404,4
Obalno-kraška	113.070	1044	304,4	372,1	439,9	499,1	529,1	574,8	585,4	596,6	578,5	594,8
Gorenjska	203.838	2137	409,6	424,5	418,1	467,7	427,3	415,8	411,8	468,6	355,2	625,1
Goriška	118.064	2325	88,4	73,4	105,2	105,5	118,0	122,0	127,2	150,1	160,9	285,0
Savinjska	254.318	2301	190,2	134,0	145,8	183,3	158,8	206,7	328,9	370,4	395,9	400,4
Jugovzhodna Slovenija	142.566	2675	361,0	378,3	311,5	375,1	289,4	241,4	262,3	248,0	348,3	302,1
Pomurska	116.078	1337	49,2	53,1	71,5	84,5	86,9	101,1	166,0	173,2	164,6	206,1
Primorsko-notranjska	52.523	1456	50,9	32,6	39,1	49,2	53,2	57,0	45,3	49,6	61,5	58,0
Podravska	322.553	2170	378,2	402,2	465,5	495,9	473,7	447,1	455,6	487,5	521,6	545,5
Koroška	71.040	1041	58,9	69,1	74,1	70,0	52,0	34,9	51,3	44,2	45,0	55,0
Posavska	75.711	968	363,5	356,8	362,1	346,9	328,9	323,6	329,6	333,6	316,0	323,1
Zasavska	57.404	485	61,6	64,1	87,7	96,3	94,5	87,7	79,8	104,1	104,1	110,1
Nerazporejeno			1,5	0,1	0,0	262,0	240,7	241,8	246,2	224,5	226,9	220,1

Povzeto in prirejeno po Banka Slovenije, *Neposredne naložbe – direct investments 2014, 2015*, str. 62.

PRILOGA 8: Intervjuji

Intervju 1: Mojca Breščak, Razvojni center Murska Sobota

1. sklop: Ocena podatkov za 2015 na podlagi nedavno objavljenih rezultatov
- 1.1 Kaj menite o gospodarski sliki Pomurja?
- 1.2 Kakšni so rezultati v primerjavi s prejšnjim letom?
- 1.3 Je viden kak trend, se stanje izboljšuje? Kaj pa v praksi, imate tak občutek?

Pomurska gospodarska slika se izboljšuje. Če povzamem poročilo AJ PES je bil Izvoz 2015 v Pomurju je bil rekorden in je znašal 665 milijonov €. Blagovna menjava je znašala 1,36 milijarde €. Stopnja rasti je dosegla 15,2 % in je najvišja med vsemi slovenskimi regijami ter daleč nad slovenskim povprečjem, ki znaša 6,6 %. Ključna izvozna trga še naprej ostajata Nemčija in Avstrija, ki skupaj prispevata polovico celotnega izvoza. posledično to pomeni, da je pomursko gospodarstvo močno odvisno od nemškega in avstrijskega gospodarstva oz. razmer na teh trgih.

Po 4. letih izvajanja Zakona o razvojni podpori Pomurski regiji so torej delno že vidni učinki in znaki okrevanja. Zakon sicer v celoti ne upravičuje pričakovanj, so se pa stvari v letih njegovega izvajanja začele premikati na bolje. Torej je bil za regijo potreben, kar nedvomno dokazujejo zgoraj omenjeni rezultati in velika absorpcijska moč pomurskega gospodarstva za nove investicije. Sočasno pa se nam kljub gospodarskemu optimizmu večja indeks razvojne ogroženosti.

Ozko grlo Pomurja je še vedno cca. 3000 delovnih mestih, ki so na pragu finančne rentabilnosti in vzdržnosti ter ne dosegajo potrebne dodane vrednosti, ki bi omogočala normalno poplačilo vseh nastalih stroškov. Gre za delovna mesta, kje bodo podjetja morala pripraviti temeljit razvojni program oz. je potrebna prenova, prestrukturiranje podjetja ali nadomestila z novim programom.

Veliko družinskih podjetij se je znašlo v obdobju prenosa vodenja na naslednike. Upamo, da so izbrala pravega naslednika in da so imela uvedeno obdobje uvajanja naslednika. Družinske ustave v teh podjetjih še niso dobile ustrezne veljave. Problem predstavlja tudi nerazumevanje vodenja velikega podjetja, v kar so prenekatera pomurska družinska podjetja že prerasla. Neustrezni prenosi vodenja podjetja lahko destabilizirajo pomursko gospodarstvo, če se bodo zgodila v velikih podjetjih.

V regiji zaostajamo pri prihodkih na zaposlenega za 22 %, pri bruto plači na zaposlenega za 14 % in pri neto dodani vrednosti za 23 %. V slovenskem merilu je pomurska regija po neto dodani vrednosti na zaposlenega in bruto plači na zaposlenega na dnu lestvice slovenskih regij.

Gledano po občinah so največ neto dodane vrednosti ustvarile družbe v 4. največjih

pomurskih občinah, saj je tam koncentriranih tudi največ gospodarsko aktivnih družb.

2. sklop: Vloga države – sprejetih je bilo ogromno strategij ,programov, celo zakon ...

2.1 Kako vidite vlogo države pri razvoju Pomurja?

2.2 Katere ukrepe konkretno bi morala sprejeti?

2.3 Kaj pa vloga občin, bi lahko same občine več pripomogle k samemu razvoju Pomurja? Kako?

Odnos države do skladnega regionalnega razvoja je najslabši v zadnjih 25 letih. Država krepi centralizacijo. Vedno bolj se odraža vedno večji vpliv nižjih uradnikov, ki se odločajo o dodeljevanju sredstev, projektih, nepotizmu,... Nižajo se sredstva občinam o sočasnem večanju pristojnosti le-teh. Sočasno presenečajo nekatere odločitve države, ki jih v lokalnem okolju ne razumemo najbolje (2 tir, Luka Koper, 3 razvojna os, Teš, Tovarna sladkorja Ormož itd.) Večji investicijski projekti občin so praktično obstali, saj država ni izpogajala ustreznega partnerskega sporazuma in posledično operativnega programa evropske kohezijske politike z EK. Rešitev je v politični odločitvi, da se 'najdejo' sredstva za regionalne projekte oz. se gre v spremembo operativnega programa.

Občine v tem trenutku postajajo saldo-kontist oz. služba za socialne transferje, financiranje OŠ in vrtcev, knjižnic, zdravstvenih domov ... osnovnih funkcij. za investicij sredstev preprosto skoraj ni več oz. če ta sredstva so, so izredno omejena.

Regijo lahko hitreje premaknejo veliki projekti. Občine so v različnih 'evolucijskih' položajih. Nekatere morajo npr. izboljšati poslovno okolje, druge pa morajo do svojih prebivalcev speljati osnovno komunalno infrastrukturo.

Vsekakor bo potreben tudi korak naprej pri državi in njenih službah, kjer okostenela administracija duši gospodarski razvoj, kar je kritično za Pomurje, ki je obdano z državami z bistveno fleksibilnejšo administracijo. Poleg tega bo potrebno pošteno prevetriti državno administracijo in jo zmanjšati.

3. sklop: Vzroki za zaostajanje Pomurja in vizija za prihodnost

3.1 Kateri so po Vašem mnenju glavni vzroki za kronično zaostajanje pomurske regije?

3.2 Kako dokončno ujeti preostale regije po ključnih gospodarskih kazalnikih?

3.3 V katerih dejavnostih vidite prihodnost za pomursko gospodarstvo? Kateri trenutni gospodarski projekti se Vam zdijo najbolj perspektivni? Katera konkretna podjetja so/bodo nosilci razvoja v regiji?

Uspešnost in gospodarska rast posameznih regionalnih gospodarstev temelji na uspešnosti in rasti podjetij v tem gospodarstvu. Velika podjetja in inovativna dinamična podjetja so gibalo napredka ter tehnološkega razvoja in so tisti del gospodarstva, ki inovacije preoblikujejo v proizvode in storitve z uporabno vrednostjo ter posledično v dobiček. Posledično vzpodbujajo lokalno okolje, spodbudijo razvoj navezujoče se industrije in

turizma ter začno spodbujati šolstvo v razvoj programov, ki jih rabijo. Dober primer v preteklosti je bila npr. tovarna Mura (čas Jugoslavije). Prav tovrstno vlaganje v preteklosti je spodbudilo razvoj Murske Sobote in Pomurja. Res pa je, da je šlo v preteklosti za politično odločanje in ne toliko za podjetniško odločanje. Vendar pa je res, da družbeno odgovorna podjetja, povezana podjetja in velika podjetja tak pristop sama slej ali prej vzpostavijo, ker preprosto lokalno okolje potrebujejo za svoje delovanje. Konkurenčnost danes ni povezana več samo s primerjalnimi prednostmi, pač pa z družbenim kapitalom v obliki poslovne kulture, osvajanja znanj, povezovanja med podjetji ter socialne kohezivnosti. To pa veliko pomurskih podjetij še ni v celoti popolnoma dojelo.

Pomurje torej potrebuje tako velika podjetja, kot inovativna podjetja ter seveda je nujno tudi podjetniško in poslovno povezovanje – tako vertikalno kot horizontalno, ki posledično omogoča tudi specializacijo in nišno proizvodnjo in storitve. Za vzpostavitev optimalnega gospodarskega okolja pa potrebuje vzpostavitev 'normalnih' pogojev, ki mu omogočajo konkurenčnost na globalnem parketu. Tu pa ni samo na potezi lokalna skupnost, ampak glede na ureditev, ki jo v Sloveniji imamo, mora korake naprej narediti država in njena administracija – torej administrativne ovire je potrebno zmanjšati, enako je z davki in prispevki. Nujna je pokojninska reforma, zdravstvena reforma itd. Slovenija je majhna država. Žal se pre pogosto zaplete še s konsenzom med političnimi silnicami, prisotna je korupcija, vladajo zelo zaprti krogi posameznikov, Slovenijo pesti odsotnost dialoga, svoboda medijev je omejena, ni volje in želje po spremembah s strani vladajočih – se zdi – vladajo pa nam nižji uradniki, na katere se zdi na nima več vpliva nobena vlada.

Napovedovati, kdaj bo Pomurje dohitelo ostalo najbolj razvito regijo v državi je nevhvaležno vprašanje. Vsekakor bi moralo Pomurje imeti bistveno večjo gospodarsko rast, kot najrazvitejša regija. Mislim pa, da govorimo o dveh desetletju ali treh, če se v Pomurju vzpostavijo optimalne razmere, konstantna večja gospodarska rast, kot v najrazvitejši regiji ter maksimalno vlaganje v razvoj znotraj podjetij in v okolju.

Perspektivni so projekti v razvoj podjetij in kapacitete (trenutno npr. Varis, Xal, Roto, GMT ...) in to v lokalnih podjetjih, kjer je bil že uspešno opravljen prenos na naslednike.

Podjetja, ki lahko vlečejo so: Radenska, Arcont, GMT, Roto, Varis, Pomgrad, Panvita, Dukin, Daihen Varstroj, Lek, Ortotip, Kodila, Ocena, Orchids, Osem, Paradajz, Radgonske gorice, Medicop, Saubermacher, Cerop, Telesis, Teleing, in še kdo...

4. sklop: Vloga Vaše institucije

4.1 Kaj so najpomembnejše naloge in cilji Vaše institucije?

4.2 Kako konkretno spodbujate pomursko gospodarstvo?

4.3 Kako lahko Vaša institucija v praksi pripomore k boljšim gospodarskim rezultatom regije v prihodnje?

Naša institucija je bila do konca lanskega leta osredotočena na MOM M. Sobota. S

26.2.2016 smo prevzeli zaradi stečaja RRA Mure splošne razvojne naloge.

Menimo, da imamo sedaj možnost v naslednjem letu in pol maksimirati učinke Pomurskega zakona ter tako neposredno prispevati k razvoju gospodarstva.

Sicer smo tehnična podpora podjetij pri spopadanju z razpisnimi dokumentacijami – vlogami na razpise. Preko pomurskega zakona pa jim bomo pomagali tudi s promocijo pomurskega gospodarstva in turizma – seveda, ko nam vlada odobri program, ki je v odobritvi za leti 2017–2018 še pol leta ...

Intervju 2: Borut Zrim, Pomurski tehnološki park

1. sklop: Ocena podatkov za 2015 na podlagi nedavno objavljenih rezultatov

1.1 Kaj menite o gospodarski sliki Pomurja?

Zanimiva situacija; kljub mnogim odhodom delovne sile iz regije (v glavnem v Avstrijo) je Pomursko gospodarstvo po skoraj vseh kazalnikih napredovalo, razen po št. poslovnih subjektov, kjer beležimo isto številko (glede na negativna pričakovanja je tudi ta podatek torej pozitiven).

1.2 Kakšni so rezultati v primerjavi s prejšnjim letom?

Kot omenjeno zgoraj so presenetljivi podatki v smislu, da so se glede na leto 2014, povečalo tudi število zaposlenih in to za skoraj 1500, prihodki podjetij so se zvišali za ca. 70 mio € na 2,16 milijarde €, zaradi povečane gosp.dejavnosti so sicer višji tudi odhodki (surovine, del.sila ...), kljub temu pa so se povečali dobički (neto celo 2-krat večji kot v 2014) in s tem posledično pokrili izgube prejšnjih let, kar znova pomeni, da so neto čisti dobiček ta podjetja podvojila, s skoraj 25 mio € na 53. Deloma pripisujem to nekoliko intenzivnejšim prizadevanjem podjetij (Direktne tuje investicije: Xal, Carthago, Varis, Radenska..., kot tudi nekaterim domačim podjetjem, ki so uspela najti nova tržišča)

1.3 Je viden kak trend, se stanje izboljšuje? Kaj pa v praksi, imate tak občutek?

Trend zadnjih 3 let je enak, prihaja do prestrukturiranja gospodarstva, podatki kažejo napredek v vseh klasičnih ekonomskih indikatorjih, ker je gospodarstvo vse bolj orientirano na tuje trge – vpliv tujih investitorjev ni zanemarljiv, sploh njihove trženjske pozicije in s tem torej zmožnost internacionalizacije (nova tržišča in večji vložki v promocijo tudi na domačih trgih), je pa res, da je deloma to podprto z raznimi subvencijami, ki pač ne trajajo večno in bodo pokazale realno sliko čez kako leto.

2. sklop: Vloga države – sprejetih je bilo ogromno strategij ,programov, celo zakon ...

2.1 Kako vidite vlogo države pri razvoju Pomurja?

Vedno obstaja razkorak med željami in možnostmi, vsekakor se je potrebno zavedati, da je javnega denarja čedalje manj (seveda je to del zgodbe, ki je kot spirala in se ubada z vprašanjem kaj je bilo prej, jajce ali kokoš) in se zgodi, da dosti zelo solidnih ukrepov enostavno ni izvedenih, ali se zavlečejo, kar dejansko pomeni določen gospodarski zaostanek, saj se tržne priložnosti izgubijo (window of opportunity), dostikrat so ukrepi izvedeni nestrokovno, kar pomeni probleme pri razpisih za javna sredstva, sploh slo. mentaliteta, ki je če že ne škodoželjna pa vsaj zavistna in blokira hitrejšo implementacijo. Po drugi strani pa obtoževati državo (center), pomeni samo odrivati resnico, ki pa ima svoje vzroke tudi v regiji sami, tako na politični kot gospodarski ravni. Problem politike na reg.ravni je tekmovalnost med občinami, namesto bolj »donosnega« sodelovanja, problematična je tudi razdrobljenost interesov (posamezna lobiranja na meji nepotizma), oziroma nerazumevanje tako sistema javnega financiranja kot gospodarske stvarnosti – npr. subvencije za tuje vlagatelje, medtem ko jih domača podjetja stežka dobijo, in pri tem ni iz trte izvita trditev, da se tako financirajo »dobički za izvoz«. Kot omenjeno, levji delež problematike pa nosijo sama podjetja oziroma njihovi menedžerji. Predvsem nazadujejo podjetja, ki so lokalno orientirana, saj jim določene oligopolne situacije omogočajo »preživetje« tudi ob nižji kakovosti, kjer se varčuje pri izobraževanju kadrov, kot tudi pri plačah (znova fluktuacija delovne sile), kar pa je znova posledica slabe kadrovske politike in storitev/izdelkov z nizko dodano vrednostjo. Ta podjetja so tudi nezainteresirana za strokovno pomoč »od zunaj«, saj se bojijo kritik iz ugotovitev, ali s tem povezanih stroškov odprave teh težav ... Podjetja orientirana v izvoz, ali vsaj širše regionalne trge že razvijajo bolj kvalitetne izdelke, zaposlujejo bolj ambiciozne kadre, jih tudi bolje lahko plačajo, a zaradi sorazmerno velikih prispevkov na plače (poleg tistih iz plač) izgubljajo tudi dober kader, ki odhaja večinoma v tujino. Problem podjetij je, da premalo vlagajo v razvoj novih izdelkov/storitev, opremo in predvsem trženje...kar je znova tista spirala navzdol.

2.2 Katere ukrepe konkretno bi morala sprejeti?

Enostavno, brez okolišanja, lažje birokratske postopke in pridobitve dovoljenj, zmanjšanje fin. obremenitev podjetij pri plačah, olajšave pri nabavi opreme in izobraževanju kadrov, ter ustrezna bančna podpora / ugodnejši krediti, eventualne garancije. Nevarna pa so razmišljanja delodajalcev o »totalni liberalizaciji« zakonodaje glede delovne sile, ki nas lahko zaradi »pretveze po konkurenčnosti« privede do skoraj sužnjelastniške zakonodaje. Slovenija mora dvigniti, ne le upoštevati minimalne stroške preživetja, saj je že teorija antropoloških raziskav pokazala, da le zadovoljen zaposlen izpolnjuje pričakovanja delodajalca. V teh pogledih se naši menedžerji pač ogledujejo z napačnimi praksami konkurenčnosti (konkurirati državam, kjer ni delovne zakonodaje, socialno-zdravstvenih standardov za zaposlene ni samo neetično ali nemoralno, pač pa po malem že kaznivo). Če želi država pomagati gospodarstvu se mora sama spraviti v »vitko« in torej zmanjšati obremenitve gospodarstva, tudi tako, da zmanjšuje svoj obseg, oziroma, se prepreči zloraba sistema javnega naročanja, oziroma se uvede boljša praksa za izvajanje javnih

naročil – strožja pravila, predvsem pri pritožbah brez ustreznih dokazil, oziroma, da se poveča transparentnost postopkov. Umik države iz gospodarstva? Da, vendar ne prodaje pod ceno, kot smo jih davkoplačevalci vajeni zadnje čase (dokapitalizacija in potem prodaja pod vsako ceno)!

2.3 Kaj pa vloga občin, bi lahko same občine več pripomogle k samemu razvoju Pomurja? Kako?

»Vsaka vas, poslovna cona!« No, kitajska logika je danes preživeta, kritična masa delovne sile v Pomurju pa premajhna, da bi gradili »Potemkinove vasi« zaradi lepše občestne panorame. Problem je, da se tako uničuje tudi velik del najboljše zemlje za kmetijsko obdelavo. Konkurenčnost občin je prepotencirana kategorija, kar omogoča vlagateljem bagatelno pridobivanje površin...sicer izkušnje slednjih govorijo, da je naša zbirokratiziranost največja v tem delu Evrope. Zanimivo, a je deloma res. Občine bi morale zasledovati dolgoročne strategije, problem pa je strankarski sistem in volilna zakonodaja, ki omogoča »rušenje« politik nasprotne strani (kratkoročno torej prevladuje). Žal se tudi gospodarstveniki delijo na ene in druge in tako skušajo pridobiti prednosti pri določenih poslih, aktivnostih...v kakih pravih ekonomijah bi to še delovalo, pri nas pa te tradicije ni in si raje nagajamo in se potem čudimo, kako se npr. hrvaški Čakovec in Varaždin »nevarno« razvijata in postaja vse bolj središče gospodarske regije. Problem je, da smo v 2007–2013 regionalna sredstva koristili »za spomenike« - vežice, robnike na pločnikih do oddaljenih pokopališč, namesto, da bi se del denarja načrtno zlival v gospodarske projekte. Zdaj ko je denarja še manj, konkurenca pa večja, pa je toliko težje realizirati sicer visoko obetajoče projekte. Deloma se še vedno kažejo nerealni apetiti, sploh regionalno neuskklajeni, kar recimo zelo izkorišča preostali del Slovenije oziroma regije, ki so usklajene.

3. sklop: Vzroki za zaostajanje Pomurja in vizija za prihodnost

3.1 Kateri so po Vašem mnenju glavni vzroki za kronično zaostajanje pomurske regije?

Neustrezna struktura delovne sile v primerjavi s trenutno strukturo gospodarstva, nepriljavno okolje za življenje mladih, neperspektivnost obstoječih politik glede pomoči mladim pri reševanju socialnih izzivov, togost pri zaposlovanju mladih, kadrovske štipendije, nagrajevanje zaposlenih v podjetjih, apatičnost v primeru odločitev zaposlenih za dnevne migracije, nimamo lokalne banke za spodbudo lokalnega gospodarstva (centralizacija bank pomeni za periferne regije zgolj izvajanja servisa za plačila, kreditiranje pa je prepuščeno logiki, kjer se dobi več dobička na vloženi € - načeloma prav, vendar ne upošteva različnih vidikov pomembnih za državo – margina je prva strateška točka ozemeljske celovitosti, politične stabilnosti.

Manjkajo tudi programi oziroma fleksibilnost šol za vzgojo kadrov potrebnih v gospodarstvu, po drugi strani pa tudi podjetja dostikrat ne pokažejo svojih potreb po kadrih (mrtev tek?). Povečati sodelovanje, identificirati in spodbujati deficitarne poklice

(štípendije), pomagati podjetjem pri pridobivanju sredstev iz različnih razpisov, da se jim pomaga pri realizaciji poslovnih ciljev (omogočen lažji dostop do potrebnih resursov). Kakšne garancijske sheme za podjetja se tudi ne bi branili v regiji. Vsa podjetja pa bi morala »vplačevati« v to shemo, kako regionalni razvojni davek.

Naslednji problem je neizkoriščenost združništva kot oblike organiziranega nastopa manjših ponudnikov (pomanjkanje znanja in predvsem zaupanja – zakaj že?). Akterji v tem segmentu zopet slabo organizirani...največkrat primanjkuje znanje za uspešnejše zgodbe!

3.2 Kako dokončno ujeti preostale regije po ključnih gospodarskih kazalnikih?

Najprej se Pomurje mora odločiti za dolgoročno strategijo gosp. razvoja. Ne gre eko poljedelstvo in eko turizem z intenzivno pridelavo hrane za samozadostnost oskrbe Slovenije. Ali se Pomurje s svojimi danostmi orientira na prave ciljne skupine (zdravstveno – preventivni turizem ob blagodejnih termalnih vodah)? Ali ni priložnost za Pomurje v storitvenem sektorju, ponujanja oaze miru npr. za starejše (gerontološka situacija in naraščanje populacije starejših)? Pomurje se mora odločiti ali bo še naprej privabljal investicije v nizke tehnološko zahtevne proizvodnje (trenutna struktura delovnega prebivalstva kaže na nizko stopnjo in to je trenuten domet), ali pa bomo počasi vzgajali bolj izobraženo delovno silo in privabljali druge investicije. Kakšno pa naj bo razmerje med klasično, dostikrat okolju manj prijazno proizvodnjo in storitvenim sektorjem (npr. turizem ali wellness)? Te dileme v Pomurju še niso rešene in tako dolgo tudi ne bo bistvenega preboja.

3.3 V katerih dejavnostih vidite prihodnost za pomursko gospodarstvo? Kateri trenutni gospodarski projekti se Vam zdijo najbolj perspektivni? Katera konkretna podjetja so/bodo nosilci razvoja v regiji?

Kovinsko predelovalna industrija, gradbeništvo (specialni produkti), kmetijstvo (predvsem rastlinjaki, zaradi vse pogostejših vremenskih ujm) in turizem, tako preventivni kot kurativa, lahko pa ga razširimo v nego starejših. Verjetno se bojimo postati regija »starcev«, ampak gre za tržno skupino, ki če si priznamo ali ne, raste in predstavlja vse večji »tržni« segment. Koliko mladih ljudi bi imelo zaposlitve v takih storitvah je verjetno za marsikoga kar bogokletno razmišljanje, ampak nekdo bo naredil biznis iz tega – sploh če vidimo konkurencio iz Hrvaške, kamor »odhaja« vse več slov. upokojencev. Seveda obstaja prostor za manjša in visoko-tehnološka podjetja (nišne proizvajalce), a ti so odvisni predvsem od nosilcev/ljudi in njihove afinitete do okolja (torej igranje na domoljubne občutke? Verjetno bo to premalo. Ne smemo pozabiti na kulturo in njeno ponudbo kot del družbe, ki omogoča ljudem, da odpočijejo od dela, se socializirajo ... kombinacija javnega in zasebnega, zagotovo zaželeno. Pomurje ima tradicijo v tovrstnem segmentu, zato je smiselno podpirati tovrstne kategorije gospodarstva.

4. sklop: Vloga Vaše institucije

4.1 Kaj so najpomembnejše naloge in cilji Vaše institucije?

Tehnološki park ima vizijo so-ustvariti in povezati podjetniško okolje za razvoj vseh gospodarskih in političnih struktur, dejavnikov, skratka vsega, kar bi pripomoglo k boljši gospodarski sliki in s tem kakovosti življenja v regiji. Smo regionalnega karakterja, povezani z več kot 160 podjetji, s trendi širjenja po preostali Sloveniji in tujini, vsekakor pa preko mednarodnih projektov in tamkajšnjih partnerjev poskušamo prenašati dobre poslovne prakse našim podjetjem in jim omogočiti določene inštrumente, ki bi jim olajšali razvoj novih izdelkov/storitev – govorimo o iskanju virov za financiranje RR aktivnosti, testiranjih, dostopu do potrebne opreme in ljudi, ter konkretno znanj za modernizacijo tehnoloških postopkov v podjetjih, tudi pri samih kadrovskih zadevah – naš moto je, da edino ljudje in njihova znanja, spretnosti predstavljajo bistveno razliko med podjetji (vse ostalo se da kupiti) in iskanju partnerjev za internacionalizacijo njihovega poslovanja. Naša mreža partnerjev so največkrat t.i. tehnološka vozlišča – grozdi, zbornice, agencije, združenja teh. parkov/inkubatorjev, raziskovalnih enot, univerz, zavodov in zadrug v tujini, preko njih pa njihovi člani, ki se štejejo v 100 tisočih (recimo samo partner iz Bologne CNA ER ima v svojem članstvo več 83.000 članov, v glavnem so to MSP-ji!!! Naši partnerji so tudi regionalne in lokalne, pa tudi nacionalne vlade, predvsem ministrstva v Sloveniji kar 3, podobno pa tudi v državah, ki segajo na vzhodu od Poljske pa do portugalske Madeire, na severu Švedske (mestne občine), Estonije (tehnološki park) in na jugu Grčija, Malta. Poslovne stike imamo tudi z enim večjih tehnoloških parkov v Rusiji /Kazan. Glede na »izvirno« obliko – neprofitni d.o.o. smo upravičeni na skoraj vseh EU programih oziroma razpisih, kjer smo v 13 letih pridobili kar nekaj izkušenj, predvsem pa mednarodno prepoznavnost

4.2 Kako konkretno spodbujate pomursko gospodarstvo?

Na tri načine.

Prvi je konkretno delo one-on-one, skratka, vsi bodisi podjetja, bodisi zaposleni ali nezaposleni, ki imajo kakršnakoli vprašanj v zvezi s poslovno idejo se skoraj vsi ustavijo pri nas, tudi ko so npr. že opravili razgovore na kakšni od VEM točk, ali so bili pri kateri od območnih zbornic, vedno se najdejo konkretna vprašanja tudi glede tega kako se prijaviti na razne razpise (v zvezi s temi se največkrat na nas obračajo podjetja, ki pa sploh niso naši člani, in nekatera prihajajo celo iz drugih regij – slednje je sploh prisotno , ko se približujejo kakšni regionalni razpisi, kjer so pač najpodjetnejši pripravljeni priti v naše kraje celo iz Primorske). Pomagamo vsem, kolikor je v naši moči...in z večino obdržimo stike, kar si štejemo v čast...konec koncev je naš ugled le toliko vreden koliko nas cenijo naše stranke.

Drugi način je preko projektov, bodisi takih kjer smo »upravičeni« partnerji samo

inštitucije s podobnim statusom kot smo sami, ali pa takih, kjer so lahko tudi zasebna podjetja deležna sofinanciranja. Dve vrsti pomoči sta tukaj v igri in sicer eno je, da so na razpolago podjetjem vsa znanja, ki jih pridobimo preko takih projektov, da bi pa ta bila res uporabne, pa jih skoraj vedno testiramo na podjetjih, ki so pripravljena sodelovati, in preko takih možnosti, si slednja lahko financirajo del postopkov, storitev, ki bi jih drugače kar drago stali. Pri tem seveda ne gre za velike denarje, ki pa so na voljo podjetjem v projektih drugega tipa in kjer so dejansko končni upravičenci tudi podjetja sama.

Tretji način je seveda diseminacija teh pridobljenih znanj med podjetja, kar je možno preko objave vseh gradiv kot tudi prisotnosti na določenih »delavnicah« in izobraževanjih ter strokovnih ekskurzijah in konkretnih srečanjih med podjetjih.

Obstaja pa še četrti, najpomembnejši vidik, sicer posreden ampak z največjim učinkom. V teku 13 let poslovanja smo z določenimi projekti prišli do raznih ministrstev, kjer so bili naši sogovorniki, najprej v obliki intervjujev (Peer-review metodologija), komentarjev, potem kot predavatelji na delavnicah, kasneje pa tudi v operativnih pripravah nove strategije npr. Ministrstvo za kmetijstvo, razvoj podeželja in predlagali 2 ukrepa, ki sta bila sprejeta kot dobri praksi v okviru projekta CE ACCESS. Zanimiva je pot, kako je ta pobuda sploh prišla do ministrstva: PTP sam ne predstavlja kritične mase v tem gosp.sektorju a iz drugega projekta smo našli kompetentne/relevantne partnerje (Zbornica kmetijsko živiljskih podjetij, Kmetijsko – gozdarska zbornica Slovenije, Regionalna agencija Idrijsko ter RR enote Emona Jata) s katerimi smo našli skupen interes in zadeva je bilo dovolj strokovno pripravljena in uporabna za ekipo v resornem ministrstvu. Še več, pozitiven feed-back (ga. Janja Kokolj Prošek) je bil, ko so nam povedali, da so taki mednarodni projekti dobrodošli, saj prinašajo sveže, že preverjene ideje, ki so lahko uporabne, ob morebitnih prilagoditvah, tudi v Sloveniji. Skratka, v zadnjih 4 letih sodelujemo v okviru združenja teh.parkov z Ministrstvom za gospodarski razvoj in tehnologijo (MGRT), pri pripravi strokovnih podlag za razpise namenjene spodbujanju inovativnosti, razvoju novih izdelkov, uvajanju novih teh.postopkov v podjetja (pametne specializacije). Sam Pomurski tehnološki park pa se je kot eden redkih specializiral za proizvodna podjetja, s katerimi ravno v okviru 2 mednarodnih projektov pričenjamo sodelovanje.

4.3 Kako lahko Vaša institucija v praksi pripomore k boljšim gospodarskim rezultatom regije v prihodnje?

Sami se zavzemamo za mednarodno priznana merjenje učinkovitosti podobnih inštitucij kot je naša; obstaja namreč mednarodno priznana metodologija, ki so jo razvili Estonci skupaj z EU komisijo. Gre za sklop indikatorjev, ki so pomanjšana verzija nacionalnih gospodarskih kazalnikov. Predlog je bil pred leti podan tudi na MGRT, a se ni upošteval, deloma zaradi lobiranja določenih negospodarskih skupin, ki so imele isti vir financiranja, vendar pa so bili indikatorji povsem nezdružljivi s temi , ki se ukvarjamo s podjetji v

realnem sektorju, njihovim številom, s stopnjo preživetja po 1, 3 in 5-ih letih, kjer jim nudiš infrastrukturo z vsemi riziki neplačilne sposobnosti, brez, da bi seveda država sofinancirala tovrstne aktivnosti (bila pa je to praksa do leta 2008, in takrat je bil drugačen tudi model funkcioniranja podobnih inštitucij kot je naša – vsled teh sprememb je bila posledica tudi huda selekcija v tem segmentu, kjer so ostali le »najboljši«, in PTP je je eden izmed njih). No, da bomo konkretnje, lahko povemo sledeče: v svojih 13 letih poslovanja je šlo skozi našo inštitucijo več kot 250 posameznikov in/ali podjetnikov, 160 podjetij, ki so na 31.12.2015 zaposlovala XY ljudi, imela prihodke XC, in dobiček ZZ. Stopnja smrtnosti v teh 13 letih je PP: Za lastnike so bile primerne tudi ocene glede »povračila v investicijo« kjer je kalkulacija zajela posredna vplačila v občine ustanoviteljice preko zaposlenih, ki so plačevali prispevke, in ki še vedno kažejo na multiplikativni učinek eventualnih »vložkov«

Intervju 3: Robert Grah, Pomurska gospodarska zbornica

1. sklop: Ocena podatkov za 2015 na podlagi nedavno objavljenih rezultatov

1.1 Kaj menite o gospodarski sliki Pomurja?

Gospodarska slika Pomurja je stabilna in se je v letu 2015 skoraj v vseh gospodarskih kazalnikih poboljšala. Število nov nastalih podjetij se je povečalo za 27, zaposlenih za 1.309 (+27 %), skupni prihodki za 3 %, prihodki na tujih trgih za 9 %, neto dodana vrednost za 6 % in neto čisti dobiček za 114 %.

1.2 Kakšni so rezultati v primerjavi s prejšnjim letom?

Opazamo predvsem trend višanja dobička, novih delovnih mest in izvoza v EU.

1.3 Je viden kak trend, se stanje izboljšuje? Kaj pa v praksi, imate tak občutek?

V praksi nakazujejo trend izboljšanja predvsem nove investicije. Absorpcijska moč gospodarstva v Pomurju je kar velika. Kar dokazujejo predvsem prijave na razpis za konkurenčnost v sklopu zakona za pomurje. Na katerem imamo vsako leto vsak trikrat več projektov kot je razpisanih sredstev

2. sklop: Vloga države – sprejetih je bilo ogromno strategij ,programov, celo zakon ...

2.1 Kako vidite vlogo države pri razvoju Pomurja?

Vlogo države vidim predvsem pri vzpostavitvi konkurenčnega poslovnega okolja in v primeru Pomurja kot manj razvite regije z določenimi prioritetami in spodbudami (zakon za Pomurje).

2.2 Katere ukrepe konkretno bi morala sprejeti?

Namenske olajšave za manj razvita območja, ki bi pritegnile čim več tujih oz. novih investicij in posledično delovnih mest za mlade.

2.3 Kaj pa vloga občin, bi lahko same občine več pripomogle k samemu razvoju Pomurja? Kako?

Z izdelanimi projekti za razvoj gospodarstva v posamezni občini in sofinanciranjem na ravni EU ne samo SLO.

3. sklop: Vzroki za zaostajanje Pomurja in vizija za prihodnost

Vzroki so predvsem v preteklosti in strukturi delovno intenzivnih panog z nizko dodano vrednostjo ter slabimi logističnimi povezavami.

3.1 Kateri so po Vašem mnenju glavni vzroki za kronično zaostajanje pomurske regije?

Še vedno struktura gospodarstva, ki temelji na predelovalni industriji (preveč dela in premalo znanja), vse to se odraža v dodani vrednosti ki je na 77 % slovenske in le na 60 % EU.

3.2 Kako dokončno ujeti preostale regije po ključnih gospodarskih kazalnikih?

Samo z novo strukturo produktov (izdelki, storitve) temelječih na inovativnosti in visoki konkurenčnosti ter novimi primernimi investicijami.

3.3 V katerih dejavnostih vidite prihodnost za pomursko gospodarstvo? Kateri trenutni gospodarski projekti se Vam zdijo najbolj perspektivni? Katera konkretna podjetja so/bodo nosilci razvoja v regiji?

V dejavnostih, ki so sposobne proizvajati in svoje produkte prodajati po celem svetu po konkurenčnih cenah in dosegati primerljivo dodano vrednost z ostalo EU.

4. sklop: Vloga Vaše institucije

Povezovanje in združevanje pomurskega gospodarstva ter zastopanje interesov le tega doma v regiji in širše, ter aktivno vključevanje v oblikovanje pomurskega poslovnega okolja.

4.1 Kaj so najpomembnejše naloge in cilji Vaše institucije?

Zastopanje interesov regijskega gospodarstva

4.2 Kako konkretno spodbujate pomursko gospodarstvo?

Podjetjem ponujamo:

- kakovostne poslovne informacije s področja davkov, financ, delovnih razmerij in zakonodaje (Infopika, VEM ...),
- seminarje in delavnice s področja izobraževanja zaposlenih in razvoja kadrov (CPU)
- pomoč pri pridobivanju listin in potrdil za nemoteno poslovanje na slovenskem in tujem trgu (Ata zvezki, Certificati ...),
- informacije o najnovejših zakonodajnih spremembah in razpisih (Zakon za Pomurje, Aktualni razpisi ...),
- izmenjavo dobrih poslovnih praks s sodelovanjem v delovnih skupinah, sekcijah, odborih in komisijah,
- informacije o storitvah za promocijo podjetij (katalog pomurskega gospodarstva, promocijski film, poslovni tednik, glas gospodarstva, poslovni razgledi ...),
- navezovanje poslovnih stikov in povezav ter poslovno-promocijske dejavnosti (internacionalizacija, poslovna borza, izvozno okno, opravljanje storitev v Avstriji, Nemčiji, Švici, na Madžarskem in Hrvaški ...)
- podporo in sodelovanje pri načrtovanju poklicnega in strokovnega izobraževanja (Projekt: Pravi poklic ...),
- analitski podatki (SKEP, Kazalniki gospodarjenja ...)
- alternativno razreševanje sporov – mediacija, arbitraž.

4.3 Kako lahko Vaša institucija v praksi pripomore k boljšim gospodarskim rezultatom regije v prihodnje?

Predvsem s tem, da povezuje dobre prakse pomurskega gospodarstva ter da, vzpodbuja državo in skupaj z ministrstvi pripravlja in izvaja programe, ki jih regija potrebuje za svoj razvoj. Podjetjem pa pomaga s svojimi mrežami pri čim večji internacionalizaciji in osvajanju novih trgov širom po svetu.